

Yıl: 12, Sayı: 27-28 (2005)

Avrasya Etüdüleri

AVRASYA ETÜDLERİ

T.C.
BAŞBAKANLIK
TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA İDARESİ
BAŞKANLIĞI

TİKA

TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI

27-28

Sonbahar - Kış 2005

ISSN 1300-1604

The Southern ex-Soviet republics after one and a half decade of independence: from 'transition societies' to 'neo-developing countries'?

Bruno DE CORDIER

ABD'nin Afganistan Operasyonu ve Türk Dış Politikası

Sevinç Alkan ÖZCAN

Turkey-Iran Geopolitical Competition Over Central Asia and The Caucasus:1989-2001

Bayram SİNKAYA

Orta Asya Ülkeleri ve Bölgesel İşbirliği Girişimleri

Yrd. Doç. Dr. Güven DELİCE

Rusya'da Avrasyacılık Düşüncesi ve Yeni Alternatif Arayışları

Orhan GAZİGİL

European Union's Middle East Policy and Turkey

Mesut ÖZCAN

Bölgesel Entegrasyonlar ve Ekonomik Performans: ECO Projesi, Türkiye ve Türk Cumhuriyetler

Yrd. Doç. Dr. Ali ŞEN

Azerbaycan Ekonomisinde Petrol ve Gaz Kaynaklarının İşletilmesine Alternatif Olarak Nakliyat Koridorları

Dr. Eyüp ZENGİN

Rövşen İBRAHİMOV

Kıpçaklar ve Kıpçak Dil Yâdigârları

Yrd. Doç. Dr. Funda TOPRAK

Kırım Tatar Türklerinde Karşılaştırmalı Halk İnançları

Dr. Yaşar KALAFAT

KİTAP TANITIMLARI

Yrd. Doç. Dr. Mert Bilgin, *Avrasya Enerji Savaşları*

Sevgi REÇBEROĞLU

Rafis Abazov, *Historical Dictionary of Turkmenistan*

Fatih BAYRAM

Makale sunmak için

* Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle Avrasya Bölgeleri'yle ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayımlar. Dergi güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıp olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilmektedir.

* Dergiye gönderilen yazılar 12 punto, Arial/Times New Roman yazım karakterinde çift aralıkla, A4 kağıdının tek yüzüne bilgisayarla yazılmalıdır. Yazılar (3 nüsha), 3,5 inçlik bir disket içerisinde aşağıdaki adrese gönderilmelidir.

* Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 - 9.000 arası tercih edilmektedir.

* Makalede yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

* Dipnot standardı: Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orjinal metne uygun olmalıdır. Aşağıdaki format takip edilmelidir.

a) Kitaplar İçin Örnek:

Örn. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yayınları, 1990), s. 20.

b) Makaleler:

Örn.: Güngör Turan, "10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan'ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı için Olasılıklar", *Avrasya Etüdleri*, 18 (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141.

* Kaynakça Standardı:

a) Kitaplar İçin Örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları, 1990.

b) Makaleler İçin Örnek:

Turan, Güngör. "10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan'ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar", *Avrasya Etüdleri*, 19, (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141-162.

* Gönderilmiş olan makaleler aynı zamanda başka bir yerde yayınlanmış veya yayınlanacak olmamalı, eğer makalenin başka bir şekli herhangi bir yerde yayınlanmış ise yazarlar bunu makalelerini teslim ederken bildirmelidir.

* Avrasya Etüdleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayınlamaya ya da yayınlamama hakkına sahiptir.

* Yayın Kurulu, Avrasya Etüdleri Dergisinde yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

* Yazılarla birlikte yazarın özgeçmişi, banka hesap numarası, adresi ve makalenin kısa bir özeti, anahtar kelimelerle birlikte aşağıdaki yazışma ya da posta adresine gönderilmelidir.

* Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği'nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif ücreti, derginin yayınından sonra ödenir.

* Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

* "Avrasya Etüdleri" Dergisi Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi tarafından yılda iki kez yayınlanır.

Bu dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir. Bunlar Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın (TİKA) düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak mütalâa edilemez.

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl: 11 Sayı: 27-28 (2005)

TİKA adına sahibi

Hakan FİDAN

Başkan

•••••

Yayın Kurulu

Musa KULAKLIKAYA

Dr. Mustafa ŞAHİN

Dr. Mehmet YAZGAN

Abdullah KAVAKLI

Selda ÖZDENOĞLU

•••••

Yayın Yönetmeni

Dr. Mehmet YAZGAN

•••••

Yayına Hazırlayanlar

Şansal AKINBİNGÖL

Fatih BAYRAM

Turan CAN

Gamze YILMAZ

M. Şakir YILMAZ

•••••

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI (*Ortadoğu Teknik Üniversitesi*)

Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN (*TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi*)

Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA (*İstanbul Teknik Üniversitesi*)

Prof. Dr. Ahmet DAVUTOĞLU (*Büyükelçi*)

Prof. Dr. Büşra ERSANLI (*Marmara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (*Ankara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Ramazan KAPLAN (*Ankara Üniversitesi*)

Doç. Dr. Mehmet KARA (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Dr. Hasan Ali KARASAR (*Bilkent Üniversitesi*)

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (*Bilkent Üniversitesi*)

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (*Hacettepe Üniversitesi*)

Prof. Dr. Stanford SHAW (*Bilkent Üniversitesi*)

Yrd. Doç. Dr. Fahri SOLAK (*Marmara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (*Ege Üniversitesi*)

Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ (*TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üni.*)

İsteme ve Yazışma Adresi: Başbakanlık, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı
Atatürk Bulvarı, No: 15, Opera Meydanı, Ulus-Ankara/TÜRKİYE
Tel: (90) (312) 508 10 00 (8 hat) Faks: (90) (312) 309 89 69

Web Adresi : www.tika.gov.tr

e-mail : etud@tika.gov.tr

Hazırlık ve Baskı
Öncü Basımevi Ltd. Şti.
Tel: (0.312) 384 31 20
Kazım Karabekir Cad., 85/2, İskitler/Ankara

İÇİNDEKİLER

The Southern ex-Soviet republics after one and a half decade
of independence: from 'transition societies' to
'neo-developing countries'?

Bruno DE CORDIER
• 5 •

ABD'nin Afganistan Operasyonu ve Türk Dış Politikası
Sevinç Alkan ÖZCAN
• 33 •

Turkey-Iran Geopolitical Competition Over Central Asia
and The Caucasus: 1989-2001
Bayram SİNKAYA
• 77 •

Orta Asya Ülkeleri ve Bölgesel İşbirliği Girişimleri
Yrd. Doç. Dr. Güven DELİCE
• 97 •

Rusya'da Avrasyacılık Düşüncesi ve Yeni Alternatif Arayışları
Orhan GAZİGİL
• 133 •

European Union's Middle East Policy and Turkey
Mesut ÖZCAN
• 153 •

Bölgesel Entegrasyonlar ve Ekonomik Performans:
ECO Projesi, Türkiye ve Türkî Cumhuriyetler
Yrd. Doç. Dr. Ali ŞEN
• 173 •

Azerbaycan Ekonomisinde Petrol ve Gaz Kaynaklarının İşletilmesine
Alternatif Olarak Nakliyat Koridorları
Dr. Eyüp ZENGİN
Rövşen İBRAHİMOV
• 195 •

Kıpçaklar ve Kıpçak Dil Yâdigârları
Yrd. Doç. Dr. Funda TOPRAK
• 203 •

Kırım Tatar Türklerinde Karşılaştırmalı Halk İnançları
Dr. Yaşar KALAFAT
• 219 •

KİTAP TANITIMLARI

Yrd. Doç. Dr. Mert Bilgin, *Avrasya Enerji Savaşları*
Sevgi REÇBEROĞLU
• 229 •

Rafis Abazov, *Historical Dictionary of Turkmenistan*
Fatih BAYRAM
• 237 •

THE SOUTHERN EX-SOVIET REPUBLICS AFTER ONE AND A HALF DECADE OF INDEPENDENCE: FROM ‘TRANSITION SOCIETIES’ TO ‘NEO-DEVELOPING COUNTRIES’?

BRUNO DE CORDIER*

*“With the fall comes the uplifting,
and it is in the earth that Paradise is found.”*

Abdelqadir Al Jilani, *Sufi thinker*

Not so long from now, it will be fifteen years that the former Soviet countries of Central Asia and the Caucasus gained independence. Even though it is early to make definite conclusions, a generation has reached adulthood in that time. There are also a number of visible trends that might be determining for the region’s future and global position. And one question that could be asked in that respect is, in how far they can still be considered Eastern European transition economies and –societies. Several large international institutions like the World Bank and the UN Development Programme for example, group the southern ex-Soviet republics under the same regional offices and -programmes as the ex-Soviet-Communist countries in Eastern and Central Europe. The southern ex-Soviet republics are also all members of the Organisation for Security and Cooperation in Europe and the European Bank for Reconstruction and Development, that is other structures where they are grouped together with Eastern and Central European countries. This is quite logical given the common past as Soviet and other Communist countries.

Transition – but to what?

Although one can dispute whether the Central Asian and Caucasian republics are geographically still situated in Europe, a more

* Bruno De Cordier is with the Conflict Research Group of Ghent University, Belgium (www.psw.ugent.be/crg). The views expressed in this article are the author’s and not necessarily those of the CRG or any of its affiliates. Comments about this article are welcome at: bruno.decordier@ugent.be

important question is whether the countries in the said region still qualifies as ‘transition societies’. That is, countries like Latvia or Slovakia, for example, that moved from a totalitarian Communist regime and a state command economy to parliamentary democracy and a free market economy and eventually also membership of the EU and NATO. Or whether – despite the common Soviet Communist legacy, the wishful thinking of their incumbent elites and a modern, westernised façade in the capitals – reality in, say, Uzbekistan and Azerbaijan still has much to do with that in Latvia or Slovakia at all but instead shows more similarity with that in the so-called developing world.¹

Conventional wisdom has it, that Central Asia and the Caucasus must be wealthy indeed because of the oil and gas reserves in and around the Caspian Sea. Yet it remains questionable whether that, on itself, is a guarantor of social development and stability. Countries like Turkey and Jordan, both relatively poor when it comes to raw material reserves, score remarkably better on the UN Index for Human Development than gas-rich countries like Uzbekistan and Turkmenistan. Besides, examples abound of ‘classical’ developing countries awash with raw materials that remain poor and unstable.

There is no standard definition of what the so-called developing world actually is. For many, the term immediately calls up clichés of shantytowns, famines and collapsed states in sub-Saharan Africa. Yet the social and geographical concept of ‘developing world’ goes beyond that. It is technically much more correct to speak about the global periphery. Regardless of which part of the world and its periphery we talk about, global periphery areas have a number of characteristics in common.

Historically, they were often part of and shaped by a European – or Eurasian in the case of Russia – colonial empire and continue up to this day to struggle, to one degree or another, with the after-pains of colonialism and decolonisation. Socially, they know widespread, structural poverty. Their economies are over-dependent on one or a few raw materials whose revenues do not trickle down beyond a wealthy,

1 These are just examples. For more in-depth case studies see Timur Dadabaev, ‘The post-Soviet realities of society in Uzbekistan’, *Central Asian Survey*, vol. 23(2), June 2004, pp. 141-166 and Alec Rasizade’s ‘Azerbaijan descending into the Third World?’ (op. cit.), *Journal of Third World Studies*, Vol. 21 (1), spring 2004, pp. 191-220

urban elite. They are often ruled by elites issued from the old colonial system. They know a large and often institutionalised gap between the rich and the poor and urban and rural areas, have a daily economy that is largely informal-underground and subsistence-oriented and have to cope with being over-indebted and aid dependent.

The purpose of this article is not to denigrate or lecture but to look into the question if, and to what extent, social-economic symptoms considered typical for the global periphery have also appeared in the Southern ex-USSR (the Caucasus and Central Asia) or not.² At the same time, I would like to use the opportunity to discuss how the people in the said areas coped with the social shifts and the disappearance of social security in the wake of the Soviet crash, at least according to my personal observations made during more than five years in the region.

Decolonisation, reload?

The first question that we should ask is, whether the past fifteen years can be compared with the process of decolonisation in classical developing countries, or whether the Central Asian and Caucasian republics come out of a colonial situation at all. The answer, in my opinion, is affirmative. Even though three generations of Soviet rule undeniably brought advantages and progress – especially in the social field – it was, both by its organisational structure and the mentality of its power apparatus, a form colonial empire. With the exception of Northern Kazakhstan and Georgia, we could say that most of Central Asia and the Caucasus belonged to the periphery of the Soviet Union. That means that Soviet rule in the USSR's 'back garden' was in fact a continuation and even expansion of both the Russian supremacy and the colonial economy that were already there under the Imperial Russia that preceded Soviet power and that had actually conquered or co-opted the periphery territories in the Central Asia and the Caucasus. A major difference with European colonial empires was, that they were not overseas colonies in the proper sense of the word but geographically continuous to the Russian motherland.

2 For a similar analysis, see Aziz Niazii, 'The South of the CIS: Fundamental problems of development', *Central Asia and the Caucasus: Journal of Social and Political Studies*, 6(24), 2003, pp. 150-159, and Anatoly Khazanov, 'Central Asia on a path from the Second to the Third World', in: *After the USSR: ethnicity, nationalism, and politics in the Commonwealth of Independent States* (University of Wisconsin Press, Madison, 1995), pp. 115-155.

The Central Asian and Caucasian republics obtained their present shapes and borders as Soviet Socialist Republics or SSR, constituent and nominally autonomous republics of the Soviet Union. Pretty much like the borders in the Sahel and West Africa, for example, they often look quite chaotic and arbitrary, linear through the steppe as they go and with clusters of enclaves and autonomous provinces seemingly everywhere. In fact they are the outcome of a process of political gerrymandering between Moscow, local Soviet notability and their clans and, in the Caucasus, third states that lasted from 1920 to 1936. Like in many other colonies, communities were spread or groups who traditionally had little contact or even hostile relations with one another (e.g. Armenians and Turks in Azerbaijan, different Tajik and Turkmen clans) were wriggled into one structure. This was to pave the way for violent post-independent conflicts like the war for Upper Karabakh and the civil war in Tajikistan.

Although the Soviet Union always had a parallel, informal economic sector – the so-called black market – one general characteristic of the Soviet economy was that it was a heavily centralised command economy in the hands of the state. Moreover, as is typical for colonial economies, the economies of most peripheral Soviet republics were harnessed in the production of a few raw materials that were treated in the centre: Russia or other industrialised parts of the western Soviet Union.

Central Asia's main raw material in that respect was cotton. Cotton, as a monoculture, was introduced by the Russians in the nineteenth century i.e. long before the Soviet takeover and quasi simultaneous to the French and English colonial cotton cultures in southern Chad and the Nile basin. It was considerably expanded during the Soviet era. As a matter of illustration, cotton plantations in the Central Asia covered 661.000 hectares in 1917 and 7.4 million hectares in 1986. They used almost ninety per cent of the affected cotton area's irrigation water. In 1971, the Central Asian SSR (the Uzbek, Tajik and Turkmen SSR in particular) produced 95 per cent of the Soviet cotton of which the bulk was processed in Russia and other western Soviet republics.

Cotton, as a monoculture, did not only disrupt the regional ecosystem and the traditional, more diversified agricultural sector but

also created a structural dependency from a raw material economy in which the affected republics are still stuck. When one visits a cotton region like Urgenç, in western Uzbekistan, one can see the innocent-looking plant dominate the landscape, neatly regimented in plantations with maintenance squads working in the heat here and there. With its one and a half million inhabitants on 6.300 square kilometres, the flat province of Urgenç is one of the more densely populated regions of Uzbekistan. Besides cotton, the region also grows rice, a basic component of the popular *pilaf* rice.

“Almost everyone in our village works in cotton”, said Pulat, a 42 year old agricultural worker in the vicinity of Urgenç. “There are little alternatives. Labour conditions are hard and we are obliged to sell the harvest to middlemen for a low price. A few years back, the cotton sector was privatised but in practice that meant that it all became property of many of those very same people who were in power in the Soviet days.” The middlemen, most of them connected with regime cronies, sell the cotton for hard currency. Cotton is still being sold to Russian factories but also increasingly to China and textile companies from Turkey, Bangladesh, Pakistan and the European Union. So for the interested parties, there is little incentive to reduce the dependency on cotton.

Central Asia’s Soviet economies also contained grain (especially in North Kazakhstan) and sheep farming and on the exploitation of a number of strategic minerals like coal around Karaganda and Kyzyl Kia and uranium, mercury and gold mines in Tajikistan and Kyrgyzstan. The often forcible way of exploitation and production quotas caused considerable ecological disruption all over the region, best symbolised nowadays by the defunct Aral Sea and eroded landscapes.

What was the situation in the Caucasus? Georgia had a diversified agricultural sector and also benefit from internal Soviet Black Sea tourism, giving it one of the highest living standards in the Soviet Union. Armenia was relatively industrialised, especially in the mechanical, defence and nuclear energy sector, while the economy of Azerbaijan, being harnessed in oil and cotton, was more similar to that of the Central Asian SSR on the other side of the Caspian Sea. Contrary to what many think, Azerbaijan and the Caspian basin played second

fiddle in the Soviet oil production after the Second World War, compared to West Siberia and the Ural region in Russia.³

Another characteristic of Russian and Soviet colonialism, and one that distinguishes it from France's and Great Britain's, was large-scale population colonisation⁴. Ethnic Russians and other Slavs migrated or were resettled in Central Asia and, to a lesser extent, the Caucasus, to consolidate Russian dominance and assimilate – in fact 'russianise' – the native Turkic, Caucasian and Persian populations. In 1989, the portion of ethnic Russians in the populations varied from 2.1 percent in Armenia over 25.9 in Kyrgyzstan to 37.4 per cent in Kazakhstan – percentages that all have shrunk since due to emigration and higher birth rates among non-Slavs and Muslim peoples.

Part of the Russians, especially in Kyrgyzstan and North Kazakhstan, were descendants of nineteenth century colonists. Most, however, were resettled in the region after the Second World War and during the sixties, or encouraged to work in mining, the administration or the social sector with higher salaries and other privileges. Because several of the southern SSR had sensitive military borders with China and NATO and CENTO states, a substantial number of Russian military personnel was also based there.

What was the political and administrative position of the ethnic Russians in the republics? In general, one can say that the key functions in economy, administration, the SSR's Communist Party section and defense were in the hands of Russians and other Slavs (Ukrainians and Belarussians in particular).⁵ The Russian language was dominant and

3 During the Second World War, the Soviet oil reserves in Azerbaijan and the Northern Caucasus were a prime military target for Germany and its Axis allies. Between 1946 and 1967, the centre of the Soviet oil industry was shifted from the vulnerable Caucasus frontier much deeper inland, to West Siberia and the Urals, to strengthen the Soviet Union's energy security.

4 Exceptions, as far as Great Britain goes, are Australia and, to a certain extent, settler areas in the Union of South Africa and South Rhodesia that were effectively designated to be English settler colonies. France had settler colonies in Algeria and other coastal parts of Algeria. But in general, the background and sociological pattern of population colonisation differed from that in Imperial Russia and the Soviet Union.

5 An anecdotal example of the ideology-mentality of Russian chauvinism that was part of Soviet colonialism was a reproduction of a Soviet propaganda poster from 1964 that I saw one in a Russian bookshop in Belgium. Its slogan '*Kak rabotal – tak i zarabotal!*' (you'll earn as you have worked) urged workers to be more productive. The most interesting aspect though were the figures shown on it: on

one of the main tools of education, social promotion and assimilation of non-Slav populations to the extent that today, Russian is still the region's lingua franca (pretty much like English in Great Britain's former colonies or French in the Sahel and many West African countries).

Yet, like other colonial powers did to consolidate colonial rule and channel potential discontent, a native elite was co-opted in the system. That trend became especially visible after the Second World War. Native cadres were mostly found into lower- or mid-level posts (e.g. governors and civil servants in the provinces, chairpersons and cadres of collective farms). They were also found in the republican sections of the KGB and in highly symbolic functions such as that of First Secretary of the SSR's Communist Party – in fact 'president' of the SSR – or chairman of the republican Supreme Soviet. The way and rationale why the Russian-dominated Soviet system co-opted representatives of certain Central Asian and Caucasian regions, clans and families instead of others differs from SSR to SSR and indeed area to area.⁶

The main thing to keep in mind is, that this cooptation policy had far-reaching consequences for the region. For it are those who benefit from it, in fact, that are often still those in power today as some sort of Soviet 'compradore' class. Another factor to emphasise is, that from a certain moment, traditionally Christian countries like Armenia and Georgia somehow gained a more privileged position in the whole Soviet constellation, in part because they were considered more reliable than the nominally-historically Muslim SSR by a state that was dominated by nominally-historically Christian Russians.⁷ As a result, Armenia and

the forefront is a stout, blond Russian worker proudly counting a thick wad of rouble bills; right behind him is a gaunt, dark-haired figure (clearly a caricature of a Caucasian or Central Asian) staring foolishly at a much thinner wad of money. The stereotypes and message are clear in this case: the Southern Soviet peoples are basically lazy and not very smart and, therefore, need a big Russian brother to be 'educated' and 'shown the right path'.

6 For an example and in-depth analysis of the co-optation of native cadres, see Michael Rywkin, 'Power and ethnicity: party staffing in the autonomous republics of the Caucasus in the middle 1980s', *Central Asian Survey*, vol. 12 (3), 1993, pp. 347-364.

7 Other factors that played a role in this regard were the Georgian origins of Soviet dictator Joseph Stalin (who ruled from 1922 to 1953) and part of his entourage; and the fact that the Armenians saw both Imperial Russia and the Soviet Union as a protector against Turkey and Azerbaijan (both historically perceived as hostile-threatening) and were, as such, considered to be more loyal.

Georgia enjoyed wider economic freedoms so that by the seventies and eighties both SSR had a prominent position in the Soviet black market economy.

•••

What was the social impact of three generations of Soviet colonialism? If one talks to people all over the region save maybe Georgia, many will tell you that Russia was indeed a coloniser and that the Soviet Union was a totalitarian dictatorship but nevertheless brought literacy, education, health care, roads and other infrastructure and other progress. That is largely correct and, at the same time, also the weak spot of these societies. Soviet Communism attached great importance to social development, resulting, amongst others in literacy rates on almost European levels. The progress in the social field was especially impressive in Central Asia. Although living standards and social indicators like access to clean water, the number of physicians and housing were lower than the Soviet Union's national average, they were – even if we count in propagandistic exaggeration – remarkably better than those in in Pakistan, Afghanistan or Xinjiang.

The transfer and resettlement of populations and industries during the Second World War also brought a certain degree of industrialisation to Central Asia, especially in sectors like coal mining and machine construction. It boosted urbanisation, even if the majority of the population of the SSR's capitals and major mining and industrial settlements consisted of Russians and other Slavs. That is still visible up to this day, not only in the typical Russian and Soviet architecture but also in a more 'European' population and atmosphere in most of the region's capitals and large towns.

Despite an official line stating the contrary, un- and underemployment and poverty did exist in the Soviet Union, especially in rural areas. In 1989, for example, un- and underemployment in Tajikistan stood at 25,7 percent. The same year, officially 32 percent of the population of Kyrgyzstan and 37 percent in Turkmenistan were considered poor. Besides that, the colonial cotton culture and the state farm system had disrupted traditional agriculture and the environment.

In short, as was the case in many colonies, it was progress that did not grew from the societies themselves but that was imported and

imposed from outside. The economy and infrastructure were managed by imported Slavic cadres and were not sustainable without heavy subsidising from the central budget of the Soviet Union. The result is a general culture of dependency of a system, whose rapid collapse was a shock that still haunts the affected societies after fifteen years.

The scraps of paradise

In 2006, it will be fifteen years since the Soviet Union came to an end. How did these societies evolved in the meantime? After the Soviet collapse and independence wave in 1991, all states went through a period of rapid economic decline. Some countries also knew serious political upheaval and war. But unlike certain prognoses and scenarios of the time, none of the republics disappeared from the map, even though Armenia still occupies Upper Karabakh and a sizeable portion of Azerbaijan since the war in 1992 and 1992 and Georgia has not regained the control of its autonomous provinces of Abkhazia and South Ossetia since Russian-backed separatist rebellions in 1990 and 1993.⁸

The political systems and government forms in the region run the gamut from fledgling democracies or semi-democracies in Georgia, Armenia and Kyrgyzstan to neo-Stalinist police states in Uzbekistan and Turkmenistan. In between, there are the presidential family regimes in Kazakhstan and Azerbaijan (until early 2005 also Kyrgyzstan), and the clan coalition in Tajikistan. In Uzbekistan, Turkmenistan and Kazakhstan, the former First Secretary of the SSR's Communist Party is still in power.

In general, we could say that the social group that got the most advantage out of independence are the co-opted native Soviet cadres and their families. For in 1991, they found themselves, in fact, promoted from mere Soviet county administrators to elite of an independent state.

8 Many of the conflicts in the region resulted from local power struggles and tensions that eventually erupted into armed conflict partly because they have been fanned and manipulated by outside powers out to safeguard interests and maintain a levvy over the region. Examples include the hardly covert support by the Russian military to separatists in Abkhazia and South Ossetia, or to the Lenina-badi Soviet compradore elite and Kulyabi *Narodnii Front* (popular front) militias during the Tajik civil war. That is something often observed in and even characteristic for the global periphery. In the Southern ex-USSR, the tendency of proxy warfare is intensifying as not only former colonial power Russia but also the US and China are increasingly vying for influence and control over the region and its energy resources.

They were freed of control by Moscow and its Slav proconsuls, with everything that this implicated in terms of access to state property, raw materials and the loans and grants from the international financial institutions that set up shop in these countries after 1991.

For the bulk of the population, independence rather came as a *fait accompli* rather than as the result of a popular independence struggle even if there do were popular independence movements in Georgia and Azerbaijan. Of course, as soon as perestroïka permitted, all countries saw the emergence of opposition movements. But most opposition in the later Soviet years did not campaigned for so much for independence as for issues like environment (eg. the Kazakh Nevada-Semipalatinsk movement which successfully campaigned for the closure of Soviet nuclear test sites in the republic), social problems like underemployment and lack of housing, language rights (e.g. the rehabilitation of Farsi-Tajik as an official language in the Tajik SSR) and religious freedom for Soviet Muslims (e.g. the Islamic Renaissance Party of the Soviet Union).

Regardless of what form of government they have today, all republics discussed in this article inherited Soviet-shaped legislation and a heavily under-funded, totalitarian bureaucracy from the Soviet Union. What also came into daylight was a political culture that is not based on laws and institutions but on kinship and cronyism. The power elites filled the state apparatus with members of their own families or clan and those of their entourage. Such 'clientelism' already existed in the Soviet era. But the departure of Russian cadres and the disappearance of the Communist Party apparatus as a power base and channel for social promotion have strengthened it. In a way, it was also a human reflex: in uncertain and dangerous times, one tends to fall back on the social network that one knows best.

All this contributes to institutionalised corruption and cleptocracy, regardless of the degree of democratisation or authoritarianism. Of course, corruption is an universal factor and certainly not something that is limited to the former Soviet Union. In the former Soviet Union, however, it is grafted in the totalitarian bureaucracy that was inherited from the Soviet Union. In turn, that system is often being abused by those in power, their relatives and their cronies to suffocate every economic initiative that is not under their control (even though similar situations existed in e.g. Saddam's Iraq and in Iran under the Shah).

That way, a substantial part of the population is not only – and often consciously – kept into poverty and the underground economy, it also hampers economic development and the rise of a middle class. It is corruption that goes much further than a police sergeant who pockets traffic fines to supplement his meagre salary.

The story of Rauf*, a 42 year old construction engineer from the Uzbek town of Katakurgan, is typical in this regard. “We try to make shift with odd jobs and what my wife tries to earn at the bazaar”, he told. “But eight years ago we had a construction firm. We employed about ten people. Then problems started. We had an unusual amount of tax controls. With their chaotic regulations they could always find something to frame and fine us. They also started to ask more and more to leave us alone. Customers were intimidated. Eventually our company collapsed. This is what they wanted, of course. A foreign firm paid someone from a powerful local family to have the right to work here. So all competitors had to be eliminated.”

•••

Let us have a comparative look at a number of social indicators in the region.

With the exception of Kazakhstan, all of the above-mentioned former Soviet republics are situated in the World Bank’s category of low-income countries. Such indicators need to be handled carefully though. The GDP per capita, for instance, only reflects the *formal* portion of the economy, not an unimportant nuance in a region where much of the daily economy is *informal* and underground. Besides that, the poverty line and criteria handled for estimates differ from country to country and from institution to institution. The most important factor is though, that we face a different kind of poverty that in classical developing countries. In the ex-Soviet Caucasus, for example, it is recent impoverishment that is perceived as more painful than the older and quasi-institutionalised poverty in parts of Pakistan or in the Sahel countries, for example.

* The names and settings of all individuals quoted in this article have been altered for reasons of privacy or/and personal safety. The conversations quoted in this article took place between 1998 and late fall 2004 and were written down in the author’s travel notebooks.

TABLE 1: REGIONAL OVERVIEW OF SOCIAL INDICATORS IN 2004

	Literacy Rates (%)	Life Expectancy (years)	Infant Mortality (‰)	GDP per Capita (CER, in US\$)	Poverty Rate (% of pop.)
Uzbekistan	99,3†	64,09	71,30	550	44,2
Turkmenistan	98†	61,29	73,13	950	58
Kazakhstan	98,04†	66,07	30,54	1.350	38
Kyrgyzstan	97†	67,84	36,81	280	45,2
Tajikistan*	99,4†	64,47	112,10	186	83
Azerbaijan*	97†	63,25	82,07	650‡	49
Georgia*	99†	75,62	19,34	590‡	52
Armenia*	98,6†	71,23	24,16	570‡	50

By comparison:

Iran	79,4	69,66	42,86	1.680	16
Jordan	91,3	78,06	18,11	1.750	11,2
Eritrea*	58,6	52,70	75,59	160	53
Afghanistan*	36	42,46	165,96	280	23

Notes and remarks:

† Figures based on the last Soviet census (1989) and not necessarily representative for the present situation

‡ Figures for 2000 and 2001

* Countries that went through high intensity armed conflicts (≥1.000 mortal casualties/year) in the period 1991-2004

Sources: Unicef's *Social Monitor*, the World Bank's *World Development Indicators*, *Le Monde Diplomatique* and various documents and presentations by the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD).

This said, the figures in the table do indicate to what extent poverty is seen as a problem by the governments, people, civil society there were it exists and functions and international organisations. “No, of course life in the Soviet Union was not ideal”, I was told by Svetlana, a teacher from the Kyrgyz village of Kara-Bulak. “But in general, we were better

off than previous generations. It was also difficult to compare because we did not travel outside. So our only point of comparison was what we saw and heard in the Soviet propaganda. But if one compares the situation back then with the one today – well yes, then you know. What hurts the most is not, to have to make do with little but to lose your status”.

The collapse of Soviet society and subsequent adaptation process particularly affected two economically active generations in the Caucasus and Central Asia: those like Svetlana who graduated during the perestroika years and were at the beginning of their careers in 1991; and especially those who were in their forties in 1991 and were caught mid-career. Both had to find new ways of income generation and social promotion than the ones who were long used in the Soviet Union.

Poverty is something that immediately comes to mind if one mentions the so-called developing world. Yet it only makes sense to speak about poverty and its political impact if one goes deeper into a number of trends and characteristics. To start with, we saw how the economies of the Soviet periphery were anchored in the production of a handful of raw materials. That has not abated and has, in certain places, even been strengthened since independence. Two-thirds of Turkmenistan’s export revenues, for example, come from sales of natural gas. And about two-thirds of the official GDP of Tajikistan comes from cotton plantations and one aluminium plant near the town of Regar. Hence, the economic growth that Tajikistan shows since 1997 (9.1 percent in 2002, almost ten percent in 2003) has to be situated in those two economic branches.⁹

That smart economic statistics do not always stand for brilliant social conditions in the growth sectors is testified by the social situation in the cotton districts in southern Tajikistan. When one leaves the capital of Dushanbe to the south, the road first goes through rolling

9 The issue of oil revenues and the so-called ‘resource curse’ is being treated in Svetlana Tsalik’s ‘Caspian oil windfalls: who will benefit?’, *Caspian Revenue Watch*, OSI Central Eurasia Project, New York, 2003 (for Azerbaijan and Kazakhstan, see pp. 89-160). Other relevant research and essay literature includes Alec Rasizade’s ‘Azerbaijan descending into the Third World?’ (op. cit.) and ‘Azerbaijan after a decade in independence: less oil, more graft and poverty.’, *Central Asian Survey*, vol. 21(4), 2004, pp. 349-370 for the same author; as well as Institute for War and Peace Reporting, ‘Kaspinskii region: granits konfrontatsii’, IWPR and Community Fund, Almaty, 2002, pp. 23-42 and 49-52.

steppe. After about an hour, you see the first cotton plantations: the valley of the Vakhsh river. In 1993, the valley – whose name comes from Arabic and means ‘wild, difficult to tame’ – was the epicentre of the clan war that raged in much of Tajikistan during the nineties. Not much visible traces of the war are left these days, except for the occasional, overgrown ruins of a burnt-down farmhouse. The lingering damage is especially psychological.

The Vakhsh valley covers an area of about 2.500 square kilometres and has about one million inhabitants. Most families who live here are not from this area. In the fifties and sixties, when Soviet planners opened the arid and sparsely populated valley to cotton culture with irrigation schemes, thousands of households from the mountains of Garm and the hills of Kulyab were resettled to the valley to work in the cotton plantations. It is estimated that in some mountain districts, about forty percent of the population was moved in the process, often to areas with a much warmer and unhealthier climate. They were settled in state farms with names like Leningrad, Roh-i-Naw (new path) and Kyzyl Bairak (red flag). The social frustration among the resettled cotton workers were one of the factors that contributed to the outbreak of the civil war.

“During the war, our village was depopulated and looted”, Isamiddin, a 47 year old cotton worker told me in his village a half an hour drive from the town of Shar-i-Tuz. “We also had to run in 1993. When we returned five years later we had to restart from scratch. Today, about two hundred families live in this *kyshlak* (village). Except for a few traders and independent farmers, everyone works in the cotton plantations. We earn five somani (about two euro, *aut.*) a month for a six day working week where we work from dawn until dusk. Sometimes, they give us flour. Or we get also cotton oil that we try to sell in the bazaar, even though we risk to be harassed by police because we have to trading license. So in fact, most of us survive on what we can grow on our small, private plots of land and by sending our children to work as early as possible.”

“In principle, we do four cotton harvests per year though we only get paid for two. It’s especially hard in summer, with temperatures above forty degrees while we have to wear scarves to protect ourselves from the pesticides that they use. The cotton sector has been privatised. But in practice, that means that the plantations and factories are in the

hands of the clans who are in power now: our enemies from Kulyab. Of course they don't treat us well." Although the situation in the Vakhsh valley is quite extreme because of the spoils of the war, it is representative for the social reality in Central Asia's cotton sector.

A similar raw material focus and over-dependency exists in the oil and gas sector. In 2003, 40 percent of the export revenues of Kazakhstan and 75 percent of those of Azerbaijan came from oil sales, 55 percent of the export revenues from Turkmenistan from natural gas. The bulk of economic growth of respectively 7.5 and 8 percent that Kazakhstan and Azerbaijan show since a few years is primarily fuelled by the oil sector. Likewise, more than half of foreign investment in Kazakhstan between 1993 and 1999 is situated in one economic branch: oil. Similar situations exist in Azerbaijan and Turkmenistan. Not that this has benefited much to the average local oil worker in his Soviet flat block in the Azerbaijani industrial town of Sumgait or rusty trailer in the Turkmen town Nebit Dag with his respective monthly salary of 60 and 20 euro.

Although raw material dependency makes an economy vulnerable to shifts in world market prices, it does not have to be problematic per se, provided that the income generated from oil and gas are used to diversify the economy and upgrade social infrastructure and education. Whether that happens or not, depends on the fact if there are political regimes and elites who also understood it that way and are capable to put this into practice. As long as cotton, oil and gas remain profitable business for those who control over it, however, there is little reason to diversify or reform whatever.

In 1991 and 2000, the governments of Kazakhstan and Azerbaijan, under pressure of the International Monetary Fund and the World Bank, established social development funds that are to be funded with oil revenues.⁹ Whether these will adequately function and under whose control they will eventually come to be remains to be seen, apart from the fact that these are positive steps on itself. On the other hand, the fortunes squandered by the regime in Turkmenistan on 'white elephant' projects in and around the capital Ashgabat, and the so-called '*Kazakhgate*' scandal in 2003 on the origin of overseas accounts of the Kazakh presidential family and the role of dubious Western middlemen therein, suggest another reality – especially in a region where formal agreements and institutions count for little when push comes to shove.

This is not to say that there are no competent, far-thinking people in the regime's entourage who want it differently. But at present, they do not seem to have the upper hand.

•••

That brings us to another characteristic of the social reality in the region: the widening gap between rich and poor, and between urban and rural areas. According to a UN study from 2000, the poorest twenty percent of the population of Kazakhstan disposed over 2.7 percent of the national income, the richest over 42.3 percent. In Kyrgyzstan, the revenue of the richest twenty percent amounts to 5.8 times that of the rest of the population. The social gap is often embodied by heavily russianised urban elites who have only a patchy knowledge of the local Turkic or Persian languages – especially in Central Asia and Azerbaijan – and are not only separated from but often also contemptuous and aversive towards the rural majority of the population.

It is perhaps this growing gap between rich and poor, between the haves and 'have nots', that has the most impact on the population's psychology. "What hurts, is to be confronted day after day with the provocative and sleazy lifestyle of the new rich", I was told by Bolat, an Almaty taxi driver and engineer by trade. "That way, we are constantly being reminded that we became poor, that we are losers." In a country like Pakistan, for instance, people are more accustomed to large social differences than those who grew up in the relatively egalitarian Soviet society. This is not to say that there was no gap between the privileged and top party brass on one side, and the ordinary mortals on the other. But it was much less visible than now. Rural poverty was also kept in the countryside by means of administrative barriers against moving to the cities. But with the collapse of the Soviet economy and the rural-urban migration after 1991, rural poverty came in full sight to the capitals and cities.

The way a small group of *nouveau riches* emerged after the Soviet collapse in 1991 does not differ much from what happened in Russia. Soviet notability, the savvy and well-connected and those who understood what was going on right before 1991 could take advantage of the confusion that was typical for the early post-Soviet years to pick state property in shoddy and chaotic privatisation schemes, or gain control over joint ventures with foreign companies. Others successfully

speculated during the de facto ‘dollarisation’ of the economies and the introduction of the various national currencies. This is not to say that all these people were bad and incorrigible gangsters. They just reflect the climate and mentality of those days, used new opportunities or wanted to set their position and that of their families safe. In republics hit by armed conflict – Georgia, Tajikistan and Azerbaijan – there were, of course, also the war profiteers. While revenues from the inter-continental drug traffic from North Afghanistan has co-funded many a lavish mansion in Kyrgyzstan and Turkmenistan.

The Kazakh economic capital of Almaty, with its Western-style supermarkets, lots of expensive import cars and boutiques and real estate prices on the level of many EU-cities, is perhaps the best incarnation of the urban-rural divide in the region. That, however, is only one side of the region’s social coin.

“It is very easy to get a deceptive impression of calm and prosperity in Central Asian countries”, states a report by the International Crisis Group from 2001. “In the capital cities one is surrounded by some of the best infrastructure in this part of Asia. Both Soviet and post-Soviet governments have set great ideological stake in the outward appearance of modern development, particularly in showcase cities. (...) Many of the elite who live privileged lives in the capitals have very little idea of the hardships faced in some parts of their countries, sometimes quite nearby. In an environment where dissonant voices are suppressed, it is possible to imagine that there is no discontent and the population is endlessly patient.”¹⁰

That is indeed an adequate summary of the situation, also in Almaty. Around the bazaars and micro-districts on the outskirts of the city one is confronted with a different reality: that of young, unemployed rural migrants who try to eke out a living as day labourer or in markets. Accounts about the actual proportions and impact of the rural-urban migration in the region differ, but it exists and it is visible. It brings people, younger men in particular, from different parts of the country but with a common predicament, together. It comes from places like Akçi, a steppe settlement with a population of about 3.000 about one hundred kilometres north-west of Almaty.

10 International Crisis Group: ‘Incubators of conflict: Central Asia’s localised poverty and social unrest’, June 8, 2001, page 22

Akçi was developed in the mid-thirties to settle Kazakh nomads and put them to work in state farms. Later, the settlement was made the administrative centre of a *rayon* or district. An unsuccessful attempt was made to develop mining, particularly iron ore. The barracks of the Russian geologists who lived in Akçi for a while still stand at its outskirts. In 1989, Akçi's population was three times what it was when I last visited the place. "Now, almost everybody who remains is unemployed", said Talgat, a 42 year old mechanic who used to work on one of the three state farms in the area. "Agriculture and animal husbandry were never that profitable here, because the soil is too poor and erosion too strong. Nevertheless, the farms, who produced fodder, wool and meat, were kept afloat with subsidies. We had quite some hidden unemployment but also social security. And those who had the chance, could also work in coal mining in Karaganda or in Siberian oil field for a while. I did that for eight years and returned to Akçi with nice savings in the late eighties."

When the Soviet Union disappeared, so did the subsidies, state farms and livelihoods of the area. In 1997, Akçi also lost its status of district centre during an administrative reform, which meant that its secondary school, hospital and jobs in the district administration and police also went. Over the nineties, the economy basically became one of subsistence farming, small-time livestock raising and remittances by those who had already moved to the *qala*, the city. Due to a shady payment dispute, the closure of a water pump about eighty kilometres from Akçi implicated that the settlement lost its main irrigation source in mid-1998, leaving the nearby Kurty river as the main source of water. Since then, Akçi's people leave in droves to the extent, that Akçi will soon be a ghost town. "I have no expectations that life in Almaty is bright", Talgat told. "But at least it's easier to survive there than it is here." Akçi may be a basket case and the contrast with Almaty indeed extreme, it stands symbol for a regional situation and also one that is typical for the global periphery.

•••

According to the most recent figures¹¹ 62 percent of the population of Kyrgyzstan, 43 of that of Kazakhstan, 59 in Uzbekistan, 55 of that of

11 Depending on the case these are for the year 2000, 2001, 2002 and 2004. By comparison, the figure for Iran is 42 percent, Pakistan 68 and Afghanistan 80 percent. Source: UN Economic and Social Commission, 'Statistical indicators for Asia and the Pacific', Table 3. (annexes) – Rural-urban population, 2005.

Turkmenistan and 68 percent of the population of Tajikistan live in rural areas. In Georgia, the figure is officially 44.2 percent, 30.5 in Armenia and 46.3 in Azerbaijan. Central Asia and, to a lesser extent, the Caucasus, is largely a rural region. Therefore it is interesting to focus on rural coping mechanisms in the post-1991 period: how did people cope with the disappearance of the state economy and social security?

The Georgian village of Kanda has a population of about 2,000 and is situated in a plain 32 kilometres from the capital of Tbilisi. Although Kanda is said to have existed as far back as the eleventh century, it was reshaped in the sixties. That is well visible in the way it is built along linear, parallel streets with quite European-looking farmhouses lined along them. Contrary to the villages higher up in the mountains, Kanda, which is situated along a major motorway, is not really isolated.

“In the Soviet era, vineyards were the backbone of this area’s economy”, said 28 year old farmer Vahtang. “Then after independence, the state farm was disbanded and its land was distributed among the families in this and other villages. Agriculture changed drastically. There are still vineyards left, as you see. But in general, people started do all sorts of things: growing grain, corn, and small animal husbandry, especially sheep and pigs. The only shop we had closed a long time ago. But since we’re not too far from the motorway and the city bazaars, this is not the main problem. We even still have gas supply here, something they don’t have higher up in the hills. But now people have to pay market prices for the gas, which is very difficult for most here. “

This is a quite common complaint heard all over the former Soviet Union. The switch from an ever-present welfare state to an impoverished subsistence economy is not obvious psychologically. But as the brand new chapel and a number of parabolic antennas and well-maintained and recently repainted farmhouses show, there is not only poverty in Kanda. “There are indeed a number of families in the village who have money”, confirmed the 43 year old driver Zurab. “These usually belong to families who have one or more members who work in Russia for part of the year. Many men in this village are painter and plasterers by trade. Since a couple of years, they find work quite easily in the Russian construction sector. Others, like myself, sell petrol. I worked three years in a petrol station in a Moscow suburb. I bought this

Ford Transit minibus with my savings. Now, four times a day, I do a route between Kanda, a couple of other villages and the city.”

•••

The gap between rich and poor – and between rural and urban areas – became especially obvious in the field of access to health care and education, two sectors in which the Soviet regime boasted considerable progress. They were hit the hardest by the disappearance of subsidies, economic decline and, in some states, political unrest and armed conflict. Another setback was – Soviet colonialism being what it was – that many professionals and cadres were ethnic Russians of whom many left after 1991. If Kazakhstan officially spent 6 percent of its GDP on education in 1989, it was 3 percent in 2000. Tajikistan spent 2.3 percent on education in the same year. According to Unesco, between four and six percent are needed to maintain a certain level of education. In the field, this often means tiny salaries for teachers and academic personnel and many rural schools that can no longer function adequately and close down.

A family in the steppe village of Kösapan in the Kazakhs province of Zhambyl told me that since their village school closed in 2000, they have to send the children to a school in the larger village of Akyrtoöbe, thirty kilometres more south. Since this and other households have insufficient income to pay for transport or board, education has become irregular. The situation of the family in Kösapan stands in sharp contrast with that of the new rich in the region’s large cities who can afford to send their children to expensive private schools or universities abroad. Again, the contrast is rather extreme and there are middle groups as well. But it also symbolises a regional situation whereby the present enrolment rates in primary education are ten percent below those of 1989 and where degrees and diplomas are no longer granted on the bases of merit but often on bribery. This way, the official average regional literacy rate of 97 percent will no longer be representative for reality within five to ten years from now.

There is a similar trend in the health care sector. In Azerbaijan, for example, the share of GDP spent on health care decreased from 5.2 percent in 1994 tot 2.8 percent now. It is admirable how physicians and nurses with salaries of 15 to 80 euro per month make do with what they have. But there is no longer generally free health care, no matter

whether we speak about a modest, rural medical post or expensive private clinics that have popped up in the capital after independence. It makes these societies not less vulnerable for endemic tuberculosis, the damage caused by widespread alcoholism and the return of a few diseases previously declared eradicated (e.g. malaria). In 1989, the average regional life expectancy was 75 years compared to ten years less today.

•••

Unemployment is a term that constantly pops up when one discusses poverty and the overall social situation in the region. In the Soviet Union, unemployment was illegal and absorbed by considerably overstaffing most structures. Un- and under-employment did exist though but were officially taboo issues. When the Soviet command economy collapsed, it was suddenly everywhere. The psychological damage that this has caused should not be underestimated.

The present, official unemployment statistics are irrelevant in the sense that they only reflect the registered unemployed, whereas few unemployed bother to register because unemployment benefits are often nominal while in several countries they are eligible for call-ups for public works or picking cotton. From their side, the World Bank and the UN Development Programme put the actual unemployment rate in Azerbaijan at 27.8 percent, 25.7 in Kyrgyzstan and 18.8 percent in Turkmenistan. Those who have employment are often underpaid. No matter whether one talks about a 60 euro salary for a university professor in Azerbaijan or euro for a cotton farmer in Uzbekistan: almost no-one lives on his or her official salary.

Against that background, it comes as no surprise that the informal economy became the backbone of the daily economy of the majority of the region's population. We already mentioned that the official GDP per capita can not be a fully-fledged economic indicator because much economic activity is not registered in statistics. Informal economy contains a fan of activities but is mostly associated with small, domestic enterprises and bazaar trade in one's own agricultural produce or consumer goods from China, Turkey, Russia and the Gulf states that are imported by so-called *chelnoki* or shuttle traders.

Special shuttle trade buses making the journey up almost empty and returning full of goods form a familiar sight, for example, at the

Qorgas border crossing between Kazakhstan and Xinjiang or at the Sarp border post between Turkey and Georgia. The goods, mostly cheap textiles and consumer goods of lesser quality, are destined for the numerous bazaars all over the region. It is estimated that a couple of hundreds of thousands of people in Kyrgyzstan earn, in one way or another, an income from the shuttle trade and resale of the imported goods. The economic relevance of that sort of trade is larger than the official trade statistics suggest, for the average Central Asian and Caucasian has to rely on the shuttle trade – not the showcase supermarkets in the capitals – for his or her supply since the cheap goods on offer are often the only affordable ones. But the import does hamper the development of local industry.

It is striking that much and, in some areas, a disproportional percentage, of the people employed in the informal economy, be it shuttle traders or produce sellers, are women. Some segments of the informal economy are indeed in the hands of women. This is something that one sees often in the global periphery. One possible explanation is, that women could generally better adapt to the new situation since they are directly responsible for the care of the family. On top of that, in the southern ex-Soviet republics, the sectors where women were particularly well-represented in the Soviet time – education and health care – are exactly those that got hit the hardest by the collapse of the Soviet economy and the disappearance of subsidies. In countries like Tajikistan, there is the supplementary factor that many men were killed or disappeared during the civil war, or are absent from home for long periods because they work abroad.

•••

That brings us to another increasingly important element of the region's informal economy: labour migration and remittances by the many thousands who leave the southern ex-Soviet republics for seasonal work in the construction sector and harvesting, primarily in Russia and its enclaves of economic growth and, be it to a much lesser extent, to Turkey, the Gulf states and the European Union. The phenomenon of labour migration from the southern Soviet republics to Russia is not completely new. In the later Soviet days, one could find traders from Georgia, Tajikistan and Azerbaijan who, half-tolerated by the authorities, sold produce of their family orchards in the farmer markets of Moscow, Leningrad, Novosibirsk and other Russian cities,

earning a nice supplementary income for a substantial number of households in the southern republics. That was pretty limited compared to the present situation though. Since 1999, it is estimated that each year, 300,000 to 400,000 (some estimates go up to 700,000) labour migrants from Tajikistan make the journey north. Their annual remittances are estimated to amount to half a billion euro. That has actually influenced the country's financial sector, with wiring services quickly appearing where before there were hardly any financial facilities (in 2002, Western Union, for instance, opened branches in several Tajik cities to meet the booming demand for money wiring services to the country).

A similar situation can be observed in Azerbaijan. The number of people from Azerbaijan who live in Russia is estimated to be around three million, a large part of them labour migrants who send between 1.5 and 2 billion euro per year home. In both countries, remittances are not only a vital financial lifeline for about a quarter of the households, labour migration and remittances are also something that characterises the relationship between ex-colonies and the former motherland – think about the numerous labour migrants from Pakistan and Bangladesh in the United Kingdom, to name one example. A clear advantage that labour migrants from Tajikistan, Azerbaijan and other southern ex-Soviet republics have is the absence of a language barrier thanks to the still widespread knowledge of the Russian language all over the former Soviet space.¹²

“I myself did the journey twice already: once for three and the second time for seven months”, told Sitam, a 27 year old from the Tajik mountain village of Urmitan. “That’s the way most do it: they work a whole season and then go back home. Some do stay in Russia. With what I saved the last time, we could repair the roof and live for the rest of the year. I work as a porter in a market in Orsk, in Siberia. It’s not that pleasant really. It’s cold, there’s a lot of alcoholism and hostility. I

12 Armenia knows a similar situation where it comes to labor migration to Russia and remittances. One factor that distinguishes the country from the rest of the Caucasus and Central Asia though is the considerable financial input and investment by members of the *spurk*, the Armenian diaspora in the West and the Middle East. For a study on the social background and patterns of (labor) migration from the Caucasus to Russia, also see Alexander Iskendarian (ed.), *Kavkaz-Rossiya: legalnaya i nyelegalnaya migratsia*, Kavkazskii institut SMI, CIMERA and DEZA-DDC, Yerevan, 2004.

hope I won't have to do that for my whole life. But for the time being, we're lucky to have that option. Otherwise there would be another civil war in this country in no time."

The journey of Sitam and his numerous companions often starts in the main railway station of the Tajik capital of Dushanbe. Of the four weekly trains that are still scheduled from there, three head straight for Russia crammed with *mardikori*, like the migrant workers are called in Farsi-Tajik. The train is the cheapest travel option to Russia, taking over fifty hours. One striking aspect of every departure is that the vast majority of passengers are younger or middle-aged men, seldom women or families.

Seasonal work in Russia or elsewhere may have become a considerable source of income and a demographic outlet for many of not most southern ex-Soviet republics, it has also its disadvantages. The migrant workers are not only unskilled or semi-skilled labourers, but also craftsmen and people with higher education. It are mostly members of the latter categories who tend to stay away and settle in Russia for good, thus enforcing the brain drain that started with the departure of Russian colonial cadres in the early independence years.

•••

A last factor that I will discuss is over-indebtedness and dependency on outside financial and other aid. In one and a half decades of independence, several republics in Central Asia and the Caucasus accumulated considerable debts, especially towards international financial institutions like the World Bank and the International Monetary Fund to name but two, the US, the EU and former coloniser Russia. Some states have indeed stepped into the so-called *debt trap*, with public debts equal to or exceeding the official GDP. In Kyrgyzstan, for instance, debts amount to 93 percent of the country's GDP, with forty percent of state revenues going to debt servicing in 2001. In Tajikistan, the debt/GDP ratio in 2001 was 82 and that in Turkmenistan 75 percent.¹³ Even though this is not a unique situation,

13 For a discussion of the IMF's impact on Tajikistan, for example, see Sabir Kurbanov, 'Sotrudnichestvo respubliki Tadjikistan s Mezhdunarodnym valyutnim fondom: predvaritelnie itogi', in *Tsentralnaya Aziya i Kavkas: Zhurnal sotsialno-polititsheskih issledovanii*. *Central Asia and the Caucasus: Journal of Social and Political Studies*, 2(32), 2004, pp. 133-142.

the nature of the economies and economic management are not of the kind to be ever able to work debt loads away.¹⁴

The issue of providing international loans and grants to states that have a problem of institutionalised corruption is subject of considerable debate among international institutions, non-governmental organisations and development researchers, not only in Central Asia and the Caucasus. One obvious question to ask is, to what extent international loans – and oil and gas joint ventures – basically feed family-run kleptocracies and cronyism, pretty much like they have done in other parts of the global periphery (e.g. Siad Barre's Somalia until 1990). Or to what extent multimillion dollar cooperation programmes have merely benefited international consultants promoting development concepts and strategies that could sometimes as well come from another planet. Or to what extent international loans and other

14 Much of the indebtedness and aid dependency issue has cultural causes. In the early independence years, international loans and credits, until then a little-familiar concept, were basically seen as the continuation of one-way Soviet subsidies (embezzlement of central subsidies at the SSR-level did happen) rather than as conditional loans that have to be repaid or partnerships whereby every side has rights and duties to fulfil. After independence, the lingering influence of Soviet propaganda, the influx of popular Western culture (especially cinema) and the arrival of Western expatriates (and the questionable behaviour of part of them), donor agencies and multi-million dollar cooperation projects and -consults all strengthened a perception of 'the West' and international agencies as incredibly rich and all too eager to throw money around. That has contributed to a so-called 'culture of handouts expectation' not unlike that seen in some other parts of the developing world. Basing myself on personal observations and discussions with acquaintances and colleagues who worked in the Caucasus for several years, this seems to be stronger in some parts of Central Asia than elsewhere in the Southern ex-USSR, not only among government officials but also among civil society with its many 'pro forma NGOs' and some social coats at the grassroots level.

A different category of aid dependency – and one that is prevalent in the Caucasus – are conflict areas with local governments that are basically financed from outside for military-strategic purposes. One example is Georgia's separatist province of South Ossetia, de facto under Russian occupation and where budget support, pensions and unemployment benefits from Russia form one of the main sources of income. Another is Upper-Karabakh (Nagorno-Karabakh), theoretically an autonomous province of Azerbaijan but de facto annexed and backed by Armenia and diaspora funds. Last, and an interesting issue for further research, are areas where international aid agencies have basically replaced the Soviet as well as present state as main provider of social services and infrastructure. I hereby especially think about Tajikistan's Pamir region of Badakhshan and the prominent role played by the Aga Khan Development Network, its Focus humanitarian branch as well as a number of other aid agencies in the region's post-1991 survival.

financial assistance de facto co-fund armed forces and police units notorious for repression and torture, e.g. in overtly authoritarian states like Uzbekistan and Turkmenistan.

Over-indebtedness is not only an impediment to rebuild social infrastructure and fight poverty, but also allows creditors to get grip on key assets of these economies, often at minimal cost. Over the last few years, Russia, with its high debt interests and Kremlin-connected concerns like gas giant Gazprom and the electricity group *RAO-EES Rossii* has shown to be particularly savvy in this regard. In 2002, for example, Russia and Armenia signed an agreement that gave RAO-EES Rossii the financial management and a majority share in one nuclear and one thermal power plant who produce half of the electric power of Armenia, for a cancellation of a public debt of 98 million dollars.

Similar things happened in Georgia and Tajikistan. In Georgia in 2003, Russian gas giant Gazprom concluded an agreement with the then Georgian government that gave one of Gazprom's affiliates the right to take over Georgia's gas delivery and distribution for 25 years, in exchange for a debt clearance of 32 million dollars. And in mid-2004, the Tajik government and the Russian Ministries of Defense and Industry and Energy agreed to grant RAO-EES Rossii, for the cancellation of a debt of 299 million dollars, 51 percent of the shares in the planned hydro-electric plant of Sangtuda. The Russian armed forces also obtained the control over the strategic, Soviet-era space observation station near Nurak.

Shifting realities

The purpose of the above analysis is not to make a catalogue of doom and gloom in the former Soviet Union. The aim is to outline a number of social changes and coping mechanism that came with the collapse of Soviet colonialism and the subsequent shift from a command economy and provider state to a raw material and subsistence economy. Based on the above, my personal conclusion is that even if wholesale comparison to sub-Saharan Africa is pointless, there are certain similarities between the Southern ex-USSR republics and the 'classical' global periphery.

A remaining question is, to what extent this is being understood and acknowledged by those who are to set development priorities in the

region. There are a lot of taboos and reluctance to face reality in this regard, especially by the region's urban elites. Like their Soviet predecessors, many government officials define those priorities in function of their own privileged surroundings and the image of the country that they wish to give to the outside world. In practice, that means an obsession with the grandiose, the showcase-prestigious ('white elephants') and 'easy money makers' – often at the detriment of more fundamental sectors like agriculture, rural water management and genuine small and medium enterprise sector development. Again, this is also a consequence of the often enormous social-psychological gap between the urban elite and the bulk of the population.

Either case: the patience, endurance and ingenuity by which the mass of common Central Asians and Caucasians make do in the new reality are admirable. Some of the phenomenon described can also have a positive effect in the mid- and long run: remittances by labour migrants, for example, can revitalise village economies in their countries of origin; the prominent position of women in some segments of the informal economy can offer new chances for empowerment. And the mere existence of an informal economy could form fertile soil for a new entrepreneurial class even if in some states it is heavily suppressed by a bureaucracy that seek to suffocate all economic initiative not under control of the presidential family and its cronies. The frustration and anger caused by that, however, will eventually undermine these regimes themselves. Central Asia and the Caucasus definitely go through a period of thorough social changes that obviously do not occur without tensions and can still move in all directions.

ABD'NİN AFGANİSTAN OPERASYONU VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI

SEVİNÇ ALKAN ÖZCAN

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı 1960'lı yıllarda temelleri atılan ve daha sonraları “geleneksel çok yönlü dış politika” olarak adlandırılan Türk dış politikası ile Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan iki önemli kriz (Körfez Krizi 1990-1991 ve Afganistan Krizi 2001) sırasında Türkiye'nin izlediği dış politika arasındaki değişim ve süreklilik unsurlarını analiz etmektir. Birinci bölümde küresel ve bölgesel aktörler çerçevesinde “Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrasında Afganistan Sorununun Uluslararası Boyutları” ele alınacaktır. İkinci bölümde ise “Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye'nin Yeni Güvenlik, Tehdit ve Menfaat Tanımlamaları Çerçevesinde Afganistan Krizi'ne Bakışı” incelendikten sonra kriz sırasında Türk dış politikasının genel seyri değerlendirilecektir. “Değişim ve Süreklilik Unsurları Açısından Türkiye'nin Körfez Krizi (1990-1991) ve Afganistan Krizi (2001-2003) Sırasında İzlediği Politikalar”ın karşılaştırıldığı son bölümde ise Türkiye'nin bu iki kriz sırasında izlediği politikalar değişim ve süreklilik unsurları açısından karşılaştırılmak suretiyle çalışmanın asıl sorusuna yanıt verilmeye çalışılacaktır.

1. AFGANİSTAN SORUNU: KÜRESEL VE BÖLGESEL AKTÖRLER

1.1. Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrasında Afganistan Sorununun Uluslararası Boyutları

Soğuk Savaş sonrası dönemde “Yeni Dünya Düzeni” adını verdiği kavramla kendisini dünyanın tek süper gücü ilan eden ABD'nin ekonomik ve askeri gücünün sembolleri olan Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'un 11 Eylül 2001 tarihinde eş zamanlı ve planlı bir eylemle saldırıya uğraması, ABD'nin süper güç imajına büyük bir darbe vurdu. ABD'nin gelişmiş istihbarat teşkilatının önceden haber alamadığı saldırı, bir yandan Afganistan'daki iç savaşı öte yandan Asya ve dünyadaki dengeleri değiştiren bir dönüm noktası oldu. Saldırıdan

Suudi Arabistanlı terörist Usame Bin Ladin'i sorumlu tutan ABD, Afganistan'daki Taliban yönetiminin Usame Bin Ladin ve yandaşlarını teslim etmemesi üzerine 7 Ekim 2001 tarihinde İngiltere ile ortaklaşa olarak Afganistan'ı bombalamaya başladı. ABD'nin desteğini arkasına alan Kuzey İttifakı¹ güçleri kısa sürede Taliban yönetimindeki kentleri ele geçirerek Taliban'ın Kabil'deki yönetimine son verdiler. Bu tek yanlı askeri müdahale yalnız Afganistan'la sınırlı kalmayarak, ABD askerlerinin Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da konuşlandırılmasıyla sonuçlandı. Söz konusu Amerikan askeri varlığının amacının sadece Afganistan ve civarında ortaya çıkan "terörizm"i baskı altına almak değil, aynı zamanda Orta Asya ve Kafkasya'da uzun dönemli ve çok

1 1998 yılında Taliban'a karşı savaşıyan grupların biraraya gelerek kurdukları "Kuzey İttifakı" adı verilen bu birlik, Taliban örgütü kurulmadan önce kuzeyde birbirleriyle savaşıyan grupların birleşmesi ile meydana geldi. Peştun olmayan etnik gruplardan oluşan Kuzey İttifakı'nın gücü kuzeydoğu kalesi Bedeşan, Tehar eyaleti ve Penşir Vadisi'ni koruyan Tacik ve Özbek askerlerine dayanmaktadır. Toplam asker gücünün 40-45 bin civarında olduğu tahmin edilen Kuzey İttifakı'nın son zamana kadar en büyük destekçileri İran, Rusya ve Tacikistan'dı. 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika'da ikiz kulelere ve Pentagon'a yapılan saldırıyla beraber Rabbani yönetimindeki Kuzey İttifakı güçleri kendi aralarında üç savaş bölgesi oluşturdular.

Kuzey İttifakı üç ana gruptan oluşmaktaydı. Bunlardan birincisi 7 Ekim'den iki gün önce öldürülen Şah Mesud'un halefi durumundaki General Muhammed Fehim tarafından yönetilen Cemaati-i İslami birlikleridir. Fehim, 1992'ye kadar komünist rejimin bir generaliydi. 1992'de Şah Mesud'un saflarına geçti ve onun yardımcısı oldu. Bu grup Kuzey İttifakı'nın en güçlü kısmını temsil etmektedir. İkinci grup, General Abdurrahşid Dostum liderliğindeki Cümbüş-i Milli-yi İslami-yi Afganistan birlikleridir. 2001 yılının başında ittifaka katıldı. Üçüncü ana grup ise Kerim Halili ve Mohakkik liderliğindeki Hazarların örgütü olan Hizb-i Vahdetdir. Şah Mesud ölümünden önce tüm gruplar arasında askeri ve siyasi koordinasyonu sağlamayı başarmıştı. Ancak Kuzey İttifakı'nın insan gücü, eğitim ve malzeme eksikliği nedeniyle son zamanda Amerikan desteği gelene kadar Taliban güçleri karşısında ilerleme konusunda başarı sağlayamadığı bilinmektedir.

Kuzey İttifakı Ekim 2001'de Amerika ve İngiltere'nin Afganistan operasyonu başlayana kadar Mesud'un doğum yeri ve merkez üssü olan Penşir Vadisi'ni ve kuzeydoğunun dağlık kesiminde küçük bir bölgeden oluşan ve ülkenin % 5'inden azını oluşturan bir alanı kontrol ediyordu. Kasım 2001 itibariyle ise Mezar-ı Şerif ve başkent Kabil'e girdi. 11 Eylül'de Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan saldırılardan sonra, Amerika'nın Taliban hükümetini devirmek ve onun desteklediği Üsâme Bin Ladin'i yakalamak amacıyla Afganistan'a karşı başlattığı operasyonlar ve İttifaka verdiği destek, Şah Mesud'un ölümünden sonra ittifakın dağılmasına engel oldu.

Mehmet Seyfettin Erol, "Afganistan Sorunundaki Kilit Güç: Afganistan İslam Devleti Askeri Konseyi ya da Nam-ı Diğer Kuzey İttifakı", *Stratejik Analiz*, Ekim 2001, s.37; Metin Sever, Ebru Kılıç (editörler), "Düşmanını Arayan Savaş", *Everest*, 2001, s.15.

yönlü Amerikan varlığını hissettirmek olduğu kısa zamanda anlaşıldı. Böylece 11 Eylül öncesinde askeri olarak etkin olan Rusya ve Çin'in yanına ABD de Orta Asya'ya üçüncü bir güç olarak gelmiş oldu.

11 Eylül saldırısı eski Sovyet alanına girebilmesi için ABD'ye bir daha ele geçiremeyeceği kadar önemli bir zemin hazırladı. 11 Eylül saldırıları ile Soğuk Savaş sonrasında oluşturmaya çalıştığı süper güç imajı ve prestiji zarar gören ABD'nin bir şekilde bunu tamir etmesi gerekiyordu. Dolayısıyla ABD'nin niye 11 Eylül'den sonra ve niye Afganistan'a tek yanlı bir operasyon düzenlediği sorularının yanıtı, ABD'nin zarar gören uluslararası prestiji ile ilgiliydi. Bu noktada "peki niye Afganistan" sorusunun yanıtını ABD'nin dış politika parametrelerinde ve Afganistan'ın coğrafi ve stratejik konumda aramak gerekmektedir. Ahmet Davutoğlu'na göre,

Amerika'nın böyle bir operasyona girişmesinin üç tane gerekçesi vardır: 1) ABD için iki büyük tehdit algılaması terör ve nükleer tehdittir. Afganistan Batı dışında denetlenebilir sistemik güçler dışında nükleer güce sahip olan üç ülkeye - Çin'e, Pakistan'a ve Hindistan'a - komşu ya da çok yakın bir ülkedir. Dolayısıyla Afganistan üzerinde terör nedeniyle kurulacak bir denetim aynı zamanda bu güçler üzerinde bir denetim anlamına gelecektir. 2) Afganistan, Batı dışındaki üç büyük kültür havzasının -İslam, Çin ve Hint havzasının- içindedir. Bu yolla, o bölgedeki jeo-kültürel dinamikler istenildiği zaman harekete geçirilebilecektir. 3)Asya'dan güneye inen geçiş yolları üçtür: Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya ve Afganistan üzerinden. Soğuk Savaş sonrasında bu geçişlerden Körfez ve kuzeyindeki bölgelerde denetim sağlandı. Balkanlara da Kosova ve Bosna olaylarından sonra nüfuz edildi. Şimdi Afganistan'a da nüfuz edilebilir duruma geldi.²

Afganistan'ın hedef seçilmesinin diğer nedenleri, BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ve Avrupa ülkelerine uyuşturucu sevkiyatında merkez bir konuma gelen Afganistan'ı ve buna koridor vazifesi yapan Orta Asya'yı denetim altına alarak uyuşturucu trafiğini engellemek, Orta Asya enerji kaynaklarının Afganistan üzerinden sevkiyatını gerçekleştirebilmek ve bölgeyi uluslararası sisteme dahil ederek, bölgedeki ABD varlığını perçinlemektir.³

2 Mustafa Karaaliolu'nun Ahmet Davutoğlu ile yaptığı mülakattan alınmıştır, *Yeni Şafak*, 24.09.2001.

3 Ariel Cohen, "US Foreign Policy Interest and Human Rights in Central Asia", The Heritage Foundation, <http://www.heritage.org/library/testimony/>

Afganistan'ın Soğuk Savaş sonrası dönemde olduğu kadar Soğuk Savaş döneminde de büyük önem taşıdığını burada hatırlamak gerekir. Zira Soğuk Savaş döneminde Afganistan Batı ve Doğu bloğunun mücadele alanlarından biri oldu. 27 Nisan 1978 tarihinde Afganistan'da gerçekleştirilen darbe⁴ neticesinde Sovyet yanlısı Marksist bir yönetimin iş başına gelmesi üzerine ABD ve Batı Avrupa devletleri (özellikle İngiltere ve Fransa) İran'da Sovyet yayılmasına karşı koyacak İslâmî bir devrimi desteklediler. Buna Moskova'nın verdiği cevap ise 27 Aralık 1979 tarihinde Afganistan'ı işgal etmek oldu. Dolayısıyla 1978 ve 1979 yıllarında Afganistan'da meydana gelen gelişmeleri yalnızca ülkenin sahip olduğu iç dinamiklerle açıklamak mümkün değildir. Soğuk Savaş döneminde Afganistan Sovyet eksenli Doğu Bloğu ile ABD eksenli Batı Bloğunun mücadele alanlarından biri olması nedeniyle uluslararası, hatta küresel boyutlara sahip bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Afganistan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgalinin ardından "Yeşil Kuşak"⁵ stratejisi çerçevesinde ABD, Afganistan'daki mücahit gruplara silah desteği ve mali destek verdi. Mücahitlerin Sovyetlere karşı başarı sağlamalarında Amerika ve Pakistan'ın desteğinin büyük önemi vardır. Afganistan'daki savaş sırasında Amerika, Pakistan aracılığıyla, ulaşım harcamalarını da karşılamak suretiyle, Afganistan'daki direniş örgütlerine silah sevkiyatında bulundu. Silah yardımı Başkan Reagan döneminde 1985 yılından itibaren artırıldı.⁶

test071801.html; Mehmet Seyfettin Erol, "Fırsatlar ve Zorluklar İkileminde Türkiye-Afganistan İlişkilerinde Yeni Bir Dönem", *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 23, Mart 2002, s.81.

- 4 "Nisan Devrimi", ya da "Saur Devrimi" (Boğa Devrimi) olarak anılan bu darbe ile Komünistler iktidarı zor kullanarak ele geçirdi. Saur Devriminden sonra kurulan yeni yönetimde Afgan Komünist Partisi'nin kurucularından olan *Halk* cephesinden Nur Muhammed Taraki'ye cumhurbaşkanlığı görevi verildi. *Perçem*'den Babrak Karmal cumhurbaşkanı yardımcısı ve başbakan yardımcısı, yine *Halk*'tan Hafizullah Amin ikinci cumhurbaşkanı yardımcısı ve dışişleri bakanı oldu. Sylvain Boulouque, "Afganistan'da Komünizm", *Komünizmin Kara Kitabı*, s.926.
- 5 Moskova'nın komünist tehlikesine karşı ABD, nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkeleri içine alan "Yeşil Kuşak" stratejisini geliştirdi. Bu stratejide dış çember olarak Sovyetler Birliği'nin güneyinde batıdan doğuya doğru uzanan Türkiye, İran, Afganistan; iç çember olarak da Kafkasya'da Azerbaycan ile, Orta Asya'da Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan yer alıyordu. Alexandre Bennigsen & Maria Broxup, *The Islamic Threat to the Soviet State*, London: Croom Helm, 1983.
- 6 Barnett R. Rubin, *The Search for Peace in Afghanistan, From Buffer State to Failed State*, Yale University Press, London 1989, s.35-36.

Sovyet işgalinden bu yana içinde bulunduğu durum ve yaşadığı iç savaş Afganistan'ı, iç ve dış faktörlerin yoğun bir biçimde etkileşim içine girdiği, tüm Asya'yı istikrarsızlaştırma potansiyeline sahip bir ülke konumuna getirmiştir. Afganistan'daki iç aktörler denildiğinde özellikle beş farklı etnik grup akla gelir: Peştunlar, Tacikler, Hazaralar, Özbekler ve Türkmenler. Bu haliyle Afganistan Orta Asya ve alt kıtanın tüm etnik ve dînî unsurlarını içinde barındıran bir mozaik görünümündedir. Fakat bu durum Afganistan'a avantajdan daha çok dezavantaj getirmiştir. Afganistan'da yaklaşık 27 milyon olan nüfusun % 52'sini ülkenin güney kısımlarında yoğunlaşmış olan Peştunlar (Afganlar) oluşturmaktadır. Ülkedeki en büyük azınlık grup ise % 21'lik oranla Taciklerdir. Tacikler ülkenin doğusundaki bölgelerde yaşamaktadırlar. Kuzeyde yoğunlaşmış olan Özbekler, Türkmenler ve Kırgızlar ülkede yaşayan diğer etnik gruplardır. İslâm'ın resmî din olarak kabul edildiği Afganistan'da nüfusun % 74'ünü Sünni Müslümanlar, % 24'ünü ise Şiiler (Hazaralar) oluşturmaktadırlar. Geri kalan % 2'lik oran ise diğer İslâm mezheplerini kabul edenler, Sih ve Hindu azınlıklar ile küçük bir Yahudi topluluğunu içermektedir.⁷ Afganistan'da yaşayan beş büyük etnik gruptan dördünün Afganistan dışında uzantıları bulunmaktadır. Peştunlarla aynı dili konuşan Patanlar Pakistan'da, Özbeklerle aynı dili konuşan Özbekler Özbekistan'da, Türkmenlerle aynı dili konuşan Türkmenler Türkmenistan'da, Taciklerle aynı dili konuşan Tacikler ise Tacikistan'da yaşamaktadırlar. Ancak Hazaraların böyle bir etnik uzantısı bulunmamaktadır. Kalabalık bir Patan etnik grubunu ülkesinde barındıran Pakistan sürekli olarak Afganistan'daki Peştunları desteklerken, Tacikistan'daki muhalif güçler Afganistan'daki Taciklerle yakın ilişkiler kurdular. Özbek gruplar ise Türkmenistan'daki Türkmenlerle sağlıklı ilişkiler geliştiremezken, Abdurraşid Dostum gibi Özbek liderler daha çok Türkiye ile olan iyi ilişkilere önem verdiler. Türkmenler de Türkmenistan'dan gerekli desteği göremediler.⁸ Hazaralar ise her ne kadar Afganistan dışında kendilerine yakın bir etnik gruba sahip olmasalar da Şii mezhebinden oldukları için İran'dan ve Çin'den büyük çapta silah yardımı ve malî destek gördüler. Rusya Federasyonu ise Afganistan'daki Tacik ve

7 *CIA The World Fact Book*, Temmuz 2001 tahminleri. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/>

8 Timur Kocaoğlu, "Could Afghanistan be a Key to Asian Co-operation and Security?", *Perceptions*, December 2000 - February, 2001, s. 110; Timur Kocaoğlu, "Afganistan Ulusal Sorununun Uluslararası Boyutları", Ali Ahmetbeyoğlu (der.), *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, s. 307.

Özbeklere askeri yardım gönderdi. Çevre ülkelerle Afganistan içindeki etnik gruplar arasındaki bu etkileşim Afganistan içindeki etnik bölünmeyi güçlendirerek özelde Afganistan'ın genelde ise tüm bölgenin istikrarsızlaşmasına katkıda bulundu.

İslâm Devleti'nin⁹ ilan edildiği ve iç savaşın başladığı 1992 yılından önce Afganistan'da Sovyetler Birliği, ABD, Pakistan, İran , Çin, Hindistan, Suudi Arabistan, AB ve Türkiye gibi dış aktörler etkili olurken, 1992 sonrasında Rusya Federasyonu, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi yeni aktörler sahneye çıktılar. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali sırasında Mücahit gruplara destek veren ABD ise 11 Eylül sonrasında Afganistan'da en önemli aktör olarak ortaya çıkmış oldu.

ABD'nin son yirmi beş yıldaki Afganistan politikasını üç dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem Sovyet işgali sırasında izlediği politikayı, ikinci dönem Sovyet işgalinin sona erdiği 1989 yılı ile Taliban'ın iktidara geldiği 1998 yılı arasındaki politikasını ve üçüncü dönem ise 1998 yılında Dar es-Salam, Tanzanya ve Nairobi'deki ABD büyükelçiliklerinin bombalanması sonrasındaki politikasını içermektedir. ABD Afganistan'a karşı başlattığı operasyon ile bir zamanlar desteklediği güçleri karşısına alma çelişkisi ile karşı karşıya kaldı. Sovyetler Birliği 1979 yılında Afganistan'ı işgal ettiğinde, ABD istihbarat teşkilatı CIA, Sovyet ordusunun Basra Körfezi'ne inmesini önlemek için Afganistan'daki direnişi desteklemiş ve gönüllü mücahitlerin akışını organize etmiştir. Mısır, Yemen, Suudi Arabistan, Sudan ve

9 Sovyet işgali sırasında bir yandan Sovyetlere karşı mücadele ederken diğer yandan kendi aralarında çatışmaya giren Afgan mücahit grupları arasında, Sovyet işgalinin sona ermesinden ve komünist rejimin yıkılmasından sonra da rekabet devam etti. Sovyet işgali döneminde özellikle Peştun asıllı Gülbeddin Hikmetyar liderliğindeki Hizb-i İslami-yi Afganistan ile Tacik asıllı Burhaneddin Rabbani ve Ahmed Şah Mesud liderliklerindeki Cemiyet-i İslamiye-yi Afganistan ve Şura-yı Nazar örgütleri arasında büyük bir rekabet söz konusu idi. Bugünkü Kuzey İttifakının güçlü üyelerinden biri olan Necibullah'ın önemli komutanlarından General Abdurraşid Dostum'un Ahmet Şah Mesud'la anlaşarak 1992 yılının Nisan ayında gerçekleştirdiği isyan sonucunda komünist rejime son verildi ve İslam devleti kuruldu. İki aylık süre için devlet başkanlığına tarafsız olduğu gerekçesiyle Tacik asıllı Sıbgatullah Müceddedi getirildi. Müceddedi'den sonra ise devlet başkanlığına altı aylık bir süre için Burhaneddin Rabbani geçti. Yeni yönetimde Başbakan Peştun asıllı Gülbeddin Hikmetyar, Milli Savunma Bakanı ise Ahmet Şah Mesud oldu.

Mehmet Seyfettin Erol, "Afganistan Sorunundaki Kilit Güç: Afganistan İslam Devleti Askeri Konseyi ya da Nam-ı Diğer Kuzey İttifakı", s. 37.

Cezayir'den gelen 20 bin kadar gönüllü, CIA ve Pakistan istihbaratı (ISI) tarafından eğitilmiş ve Stinger füzesi de dahil olmak üzere bir çok silahla donatılmışlardır.¹⁰ Sovyet işgalinden sonra ise ABD, Türkmenistan petrolünün Afganistan ve Pakistan üzerinden Hint Okyanusu'na akıtılması çerçevesinde Pakistan'ın Talibanı yetiştirerek Afganistan'da iktidara getirme projesini desteklemiştir. 1998 yılında Nairobi ve Dar es Selam'daki büyükelçiliklerinin bombalanmasının ardından ABD, Afgan-Rus Savaşı sırasında CIA tarafından inşa edilen kampları bombalamış, tüm dikkatini Usama Bin Ladin ve El- Kaide örgütüne yoğunlaştırmıştır. Görüldüğü gibi Afganistan sorunun karmaşıklaşması ve içinden çıkılmaz bir hal almasında diğer aktörler kadar ABD'nin de rolü vardır. ABD'nin en büyük hatası Taliban'ı destekleyen Pakistan'la birlikte hareket etmek olmuştur. ABD her ne kadar 1998 yılından itibaren bu politikasını değiştirdiğine dair sinyaller vermiş olsa da asıl değişim 11 Eylül'den sonra yaşanmış, ABD Talibanı Afganistan'dan uzaklaştırmak için tek yanlı olarak operasyon başlatmıştır.

1.2. Afganistan Krizi Sırasında Bölge Ülkelerinin Tutumu

Rusya Federasyonu

11 Eylül saldırılarının oluşturduğu uluslararası atmosferden en çok yararlanan ülke Rusya Federasyonu oldu. Rusya saldırıların meydana geldiği ilk günden itibaren terörizm ile Çeçenistan sorunu arasında sürekli paralellikler kurdu ve Çeçenleri terörist olarak nitelendirdi. Afganistan operasyonuna verilen destek Rusya tarafından sadece Batı ile entegrasyonun garantisi olarak değil, aynı zamanda Çeçenistan sorunu konusunda uluslararası desteğin sağlanması için de bir fırsat olarak görüldü.

Rusya'nın Afganistan operasyonu konusundaki politikası, istihbarat alanında ABD'ye destek verme, insani yardım amacıyla Rusya'nın ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin hava sahasını açma, arama kurtarma faaliyetlerine katılma ve Kuzey İttifakı ile Rabbani yönetimine her türlü desteği sağlama konuları ile sınırlandırıldı. Bununla birlikte Rusya Federasyonu'nda Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları arasında operasyon konusunda görüş birliğinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Dışişleri çevrelerine göre ABD'ye, olayı uluslararası terörizm çerçevesinde değerlendirmek suretiyle sınırlı

¹⁰ Robert, Fisk, "Vietnam'dan Beter Olabilir", *The Independent*, 18.09.2001.

oranda destek verilmeliydi. Oysa Savunma Bakanlığı ABD'nin Afganistan operasyonunu Rusya'nın bölgesel çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak gördü. Savunma çevrelerine göre operasyon sonunda ABD'nin bölgede alacağı rol, BDT'yi zayıflatacak ve Rusya'nın bölgedeki etkinliğini azaltacaktı. Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Putin ise dışışleri çevrelerine daha yakın bir görüşü benimsedi, ABD'ye operasyon sırasında verilecek desteği gelecekte Batı ile entegrasyonun garantisini olarak gördü.

Rusya'nın operasyona vereceği desteğin karşılığında birtakım siyasi beklentileri vardı: Başta Rusya, Çeçenistan sorununda kendi izlediği politikalara uluslararası destek sağlama konusu olmak üzere, ABM anlaşmaları, Füze Savunma kalkanı ve NATO'nun doğuya doğru genişlemesi konularında kendi politikalarına esneklik gösterilmesini beklemekteydi. Ayrıca Rusya'nın Dünya Ticaret Örgütü'ne girişinin desteklenmesi, Batı'nın Rusya'ya yaptığı ekonomik yardımların devam etmesi ve savaş sonrası Afganistan'da oluşacak yeni siyasi yapıda kendine söz hakkı tanınması ve nüfuz bölgesi verilmesi konuları da Rusya'nın beklentileri arasında yer almaktaydı.

Başından beri desteğini Kuzey İttifakı güçleri üzerinde yoğunlaştıran Rusya, geçici hükümetin kurulması aşamasında, yeni hükümette Taliban yanlılarını görmek istemediğini açıklamıştır.¹¹ Rusya ile birlikte Hindistan ve İran da Taliban konusunda oldukça dışlayıcı bir tutum içerisine girmişlerdir. ABD'nin Pakistan'la birlikte Afganistan'da oluşturduğu Peştun ağırlıklı yapı hem Kuzey İttifakı güçlerini, hem Rusya'yı hem de İran ve Hindistan'ı rahatsız etmiştir.

Rusya'nın bir diğer çekincesi, operasyonun terörizmle bağlantısı kurulan diğer bölgelere yayılma ihtimali olmuş, Rusya operasyonların sadece Afganistan'la sınırlı kalmasının ve diğer bölgelere (Irak gibi) sıçramaması gerektiğinin altını çizmiştir.

Pakistan

Sovyet İşgali sırasında Peştunların siyasi direniş hareketi olan Hizb-i İslâmî ve onun önderi Gülbekdin Hikmetyar'ı destekleyen

11 Putin, Afganistan'da oluşturulacak yönetim içerisinde Taliban'ın olmasını istemiyor. Dış Basından Haber Başlıkları, www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/disbas-inbaslik/2001/10/23x10x01.htm.

12 Timur Kocaoğlu, "Afganistan Ulusal Sorununun Uluslararası Boyutları", s. 308.

Pakistan 1994 yılından sonra yine Peştunlardan oluşan Taliban hareketini ortaya çıkardı ve bu hareketi kısa zamanda Afganistan'da iktidara taşıdı.¹² Bunun yanı sıra Pakistan Hindistan'la Keşmir sorunu nedeniyle yaşadığı çatışmada Afganistan'daki İslami direniş gruplarını başarıyla kullandı. Pek çok Keşmirli direnişçi Afganistan'ın Taliban kontrolü altındaki bölgelerinde eğitildi.¹³

ABD'nin Afganistan operasyonundan önce yaklaşık 3 milyon Afgan mülteciyi topraklarında barındıran Pakistan hükümeti, saldırıların başlamasının hemen ardından ülkeye yeni bir mülteci akınına önlemek amacıyla Afganistan sınırını kapatma kararı almıştır.¹⁴ Başlangıçta operasyon sırasında ABD'ye üs verme veya topraklarını kullandırma hususuna karşı çıkarken, ABD'nin baskıları ve Hindistan'ın ABD'nin üslerini kullanabileceği yönünde açıklamalar yapması üzerine tutumunu değiştirmek zorunda kalmıştır. Pakistan Cumhurbaşkanı Pervez Müşerref ABD'ye terörle mücadele konusunda destek vereceğini bununla birlikte bazı kaygılar taşıdığını açıklamıştır.¹⁵ Ancak bu karar başlangıçtan itibaren toplumsal destek sağlayamamış, çeşitli bölgelerde muhalif gruplarla polis arasında çatışmaların çıkmasına neden olmuştur. Pakistan'ın karışık etnik yapısı ve bu yapı içerisinde Taliban ve Usame bin Ladin'e destek veren grupların bulunması Pakistan'ın işini daha da zorlaştırmıştır. Ayrıca mülteciler içerisinde de önemli oranda Taliban yanlısı bulunmaktadır. ABD'ye destek kararına muhalefet sadece radikal İslamcı gruplardan gelmemiştir. Pakistan ordusu ve İstihbarat Teşkilatı (ISI) içerisinde de Pervez Müşerrefe muhalif bazı unsurların mevcudiyeti bilinmektedir. Toplumsal desteği arkasına alan bir darbe girişimini bu unsurların körüklemesi sonucunda ortaya çıkacak istikrarsızlık ortamı Pakistan yönetiminin en çok korktuğu durumlardan biri olmuştur.

13 Zalmay Khalilzad, "Afghanistan: The Next Phase", *Perceptions*, December 2000-February 2001, s. 8.

14 Dış basından haber başlıkları, www.byegm.gov.tr/anahaber/ab30x11x01.htm.

15 Pakistan'ın başkenti İslamabad'ta ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell, Pakistan Devlet Başkanı Pervez Müşerref ile yaptığı görüşmeden sonra ortak bir basın toplantısı düzenlemiştir. Bu basın toplantısında Müşerref, askeri operasyonun kısa süreli ve belirgin olmasını istemiştir. Afganistan'a ekonomik destek verilmesi gerektiğini vurgulamış, Afgan ekonomisinin yeniden yapılandırılması gerektiğini ve mülteciler konusunun öncelikle ele alınması gerektiğine dikkat çekmiştir. Müşerref, Afganistan'ın geleceği konusunda ise şunları söylemiştir: "gelecekteki bir Afgan hükümetinde, eski Afgan Kralı Zahir Şah, siyasi liderler, Taliban'ın ılımlı lideleri, Taliban karşıtı Kuzey İttifakı üyeleri, ülke dışında yaşayan Afganlar, aşiret büyüklerinin hepsi rol alabilir." <http://www.ozgurpolitika.org/2001/10/17/hab37.html>

Pakistan, İnan ve Hindistan'ın aksine, Afganistan'da Peştunların önemli derecede söz sahibi olduğu yeni bir siyasi yapıyı desteklemiştir. ABD ve Batılı ülkeler de bu konuda Pakistan'a yakın bir tutum içerisinde bulunmuşlardır.

İnan

İnan büyük bir Afganistan kaynaklı mülteci grubunu ülkesinde barındırmaktadır. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali sırasında mücahit gruplara, özellikle de Şii gruplara destek veren İnan, bu dönemde savaş içinde olmasına rağmen 1.5 milyondan fazla mülteciyi kendi topraklarına kabul etti. Afganistan'da Farsça'nın resmi dil olarak kullanılması ve Şii bir Türk grubu olan Hazaraların varlığı, İnan'ın Afganistan üzerindeki tarihi iddialarını İnan bakış açısına göre anlamlı kılmaktaydı. İnan Afganistan'daki Şiilerin çıkarlarını göz ardı edeceği gerekçesiyle Kabil'de Pakistan destekli bir Taliban yönetiminin ortaya çıkmasına karşı çıktı. İnan ile Pakistan arasındaki bu mücadele Afganistan sorununun devam etmesinde önemli rol oynadı.¹⁶

İnan Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmesinin ardından muhalif gruplara olan desteğini devam ettirdi. Burhaneddin Rabbani hükümetinde Hazaraların üç bakanlık elde etmesinde ve Cihad Konseyi'nde görev almasında büyük rol oynayan İnan, Kuzey İttifakının oluşmasına da önemli katkılarda bulundu. Ancak İttifakın karışık yapısı İnan'ın İttifak üzerinde istediği etkiyi yapmasına engel oldu.

İnan 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin oluşturduğu anti-terör koalisyonuna katılmadı. Bir taraftan ABD liderliğinde oluşturulacak her türlü koalisyonla karşı çıkan İnan, diğer taraftan BM şemsiyesi altında oluşturulacak anti-terör koalisyonuna katılacağını ifade etti. ABD'nin Afganistan'a başlattığı saldırıyı kınadı ve durdurulmasını istedi.

İnan, Sünni Peştunların desteğini alan Taliban'a karşı olmakla birlikte, Afganistan'da oluşturulacak yeni yapılanma konusunda Amerika ve Batılı ülkelerden farklı düşünmekteydi. Afganistan'da kurulacak yeni yönetimin başında Burhaneddin Rabbani'nin olması gerektiğini her fırsatta dile getirdi. Afganistan'da Batı güdümlü bir Zahir Şah yönetimini istemeyen İnan, Rabbani'yi kurulacak yeni devletin asli sahibi olarak görmekteydi. Ancak Kuzey İttifakı'nın Zahir Şah ile koal-

16 Zalmay Khalilzad, "Afganistan: The Next Phase", s. 9.

17 Emre Bayır, "Tehdit ve Fırsat Karmaşasında Pasif Komşu İnan'ın Afganistan Krizindeki Durumu", *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 19, Kasım 2001, s.51.

isyona girebileceğini açıklaması, İran'ın Afganistan politikalarını zora soktu.¹⁷

Çin

11 Eylül terör saldırılarının ardından Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin ABD Başkanı Bush'a mesaj göndererek Çin'in terörizme karşı olduğunu ve ABD'ye şartlı bir destek vereceğini bildirmiştir. Çin, terörizme karşı yapılacak olan harekate destek vermesi karşılığında ABD'den Tibet, Doğu Türkistan ve Tayvan sorunları konusunda Çin'in politikalarının desteklenmesi sözü istemiştir. Çin'e göre Tibet ve Doğu Türkistan'daki ayrılıkçı faaliyetler Çin'in toprak bütünlüğünü tehdit eden terörist faaliyetlerdir. Ancak ABD Çin'in terörizmle ilgili ifadelerine şüpheyle yaklaşmaktadır. Çünkü ABD'ye göre Çin, teröre destek veren ülkelere silah teknolojisi transferi yapan bir ülkedir. Ayrıca Çin'in Taliban ile ilişkileri olduğu bilinmektedir.¹⁸

2. AFGANİSTAN KRİZİ SIRASINDA TÜRKİYE'NİN İZLEDİĞİ DIŞ POLİTİKA

2.1. Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Yeni Güvenlik, Tehdit ve Menfaat Tanımlamaları Çerçevesinde Afganistan Krizi'ne Bakışı

Soğuk Savaş dönemi uluslararası sisteminin iki kutuplu statik yapısı, Soğuk Savaş sonrasında yerini daha dinamik siyasi, ekonomik ve güvenlik parametrelerine bırakmıştır.¹⁹ İçinde bulunduğumuz geçiş döneminde yaşanmakta olan küresel güç kaymaları bu değişen parametrelerle yakından ilgilidir. Yaşanan dinamik süreçten en fazla etkilenen ülkelerden biri de bölgesel bir güç olarak tanımlayabileceğimiz Türkiye'dir. Bölgesel güçlerin taktik ve stratejik hesaplarını yaparken süper güçlerin ya da büyük devletlerin stratejik hesaplarından bağımsız olamayacağı göz önünde bulundurulursa, Soğuk Savaş sonrası dönemde oluşan yeni siyasi konjonktürün Türk dış politika yapımcılarını, bu güçlerin stratejik planları çerçevesinde kısa dönemli stratejik tercihler yapmaya zorladığını söyleyebiliriz. Soğuk Savaş sonrası dönemin en önemli olaylarından biri olan Körfez Krizi (1990-1991)

18 Ekrem Erkin, "ABD'deki Terör Saldırısı Sonrası Çin'in Tutumu", *Stratejik Analiz*, Kasım 2001, s.82.

19 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, İstanbul: Küre Yayınları, 2001, s.75.

sırasında Türkiye'nin izlediği dış politika, bölgesel bir gücün, bir süper gücün politikalarına nasıl bağımlı olabildiğini ortaya koyması açısından önemli bir örnektir.

Soğuk Savaş sonrasında oluşan yeni siyasal konjonktürü kendi çıkarları açısından kullanmanın yollarını arayan ABD'nin, kendi küresel hegemonyasını içeren "Yeni Dünya Düzeni" kavramı için ilk uygulama alanı olarak seçtiği yer Körfez Bölgesi oldu.²⁰ Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Soğuk Savaşın sona ermesiyle Heartland ve Rimland'ın keşiştiği alanlar olan Ortadoğu, Kafkaslar ve Balkanlarda²¹ oluşan güç boşlukları ve belirsizlik ortamı bu bölgelerde yeni sıcak çatışma alanlarının ortaya çıkmasına neden oldu. Ermeniler ile Azeriler arasında Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle yaşanan sıcak çatışmalar, Gürcistan'ın Abhazya ve Güney Osetya bölgelerinde ortaya çıkan ayrılıkçı hareketler ve bunlara Rusya Federasyonu'nun verdiği destek, Tacikistan'da yaşanan iç savaş ve Rusya'nın müdahalesi, çift kutuplu küresel mücadelenin etkisini üzerinden atan Afganistan'ın Pakistan, İran ve Hindistan gibi bölge güçlerinin mücadele alanı haline gelmesi ve Pakistan ile Hindistan arasındaki Keşmir meselesinin yeni boyutlar kazanması, Kafkasya, Orta Asya ve Güneydoğu Asya bölgesini istikrarsızlaştırırken; Yugoslavya'nın dağılması ile birlikte yaşanan Bosna ve Kosova Savaşları ile Makedonya bunalımı Balkanları yeni bölgesel ve küresel mücadelelerin sahnesi haline getirdi. Genelde Ortadoğu özelde Körfez Bölgesi ise, biraz önce ifade ettiğimiz gibi "Yeni Dünya Düzeni" kavramının ilk uygulandığı yer olması, 1990-1991 yıllarında yaşanan Körfez Savaşı, ABD'nin iki önemli Körfez ülkesi olan İran ve Irak'a yönelik olarak ekonomik ve silah ambargosu uygulaması ve Ortadoğu Barış Süreci ile birlikte Filistin-İsrail sorununun yeni boyutlar kazanması nedeniyle son derece dinamik bir siyasi atmosfer içine girdi.

Türkiye'nin çevresinde yer alan bu bölgelerde Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan söz konusu istikrarsız ve belirsiz ortam Türkiye'yi yeni uluslararası ve bölgesel ortama intibak etme konusunda ciddi problemlerle karşı karşıya getirdi. Diğer bir deyişle Türkiye Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan dinamik ortama siyasi, diplomatik ve ekonomik olarak hazırlıksız yakalanmış oldu. Bu hazırlıksız durum Türk dış politikasını yeni güvenlik sorunları ile karşı karşıya bıraktı.

20 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*

21 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, s.110.

Aynı zamanda yeni uluslararası sistemin yapısının ne olacağı (tek kutuplu mu, çok kutuplu mu) konusunda yaşanan belirsizlik ve Soğuk Savaş süresince üyesi olduğu NATO ittifakının yeni misyon arayışları içine girmesi (Türkiye Soğuk Savaş süresince Batı tarafından NATO'nun Ortadoğu misyonlarında kullanılmak üzere tutulan bir kanat ülkesi olarak algılandı, Soğuk savaş sonrası dönemde ise Türkiye'nin NATO için eskisi kadar önemli olup olmadığı sorgulanmaya başlamıştı) ve Türkiye'yi karşılaştığı yeni güvenlik sorunları konusunda savunup savunmayacağı, Türkiye'nin karşılaştığı problemleri daha da artırdı. Türkiye'nin yeni oluşmaya başlayan uluslararası sistem içinde bu denli ciddi güvenlik problemleri ile karşılaşmasının en önemli nedeni yukarıda saydığımız sıcak çatışma alanlarının çok yakınında olması (coğrafi konumu) ve bu çatışma alanları ile tarihi ve kültürel bağlarının bulunmasıydı. Türkiye söz konusu nevi şahsına münhasır konumu nedeniyle Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan problem alanlarına doğrudan ya da dolaylı olarak müdahil olmak zorunda kaldı. Soğuk Savaş sonrasında NATO ya da BM çerçevesinde uluslararası gücün konuşlandırıldığı hemen her bölgeye Türk Silahlı Kuvvetleri asker gönderdi. Türkiye'nin Bosna, Kosova, Somali ve Afganistan'a asker göndermesinde Batı İttifakı içinde yer alması ve ABD'nin müttefiki olmasının yanı sıra bu bölgelere olan tarihi, kültürel ve coğrafi yakınlığı da etkili oldu. Ancak Türkiye'nin bu bölgelere yönelik olarak gerçekleştirilen siyasi ve diplomatik süreçlerden çok askeri süreçler içinde yer alması ve o konuda söz sahibi olması, büyük ölçüde askeri gücüne önem verilen bir ülke olması imajını güçlendirdi. Zira Türkiye Soğuk Savaş sonrasındaki krizlerde diplomatik ve siyasi etkinlikten çok askeri etkinliği ile ön plana çıktı.

Türkiye'nin yakın çevresinde ortaya çıkan yukarıda ifade ettiğimiz çatışmaların doğurduğu istikrarsızlıklar Soğuk Savaş sonrasında Türkiye'nin yeni güvenlik algılamalarını şekillendirdi. Bundan sonra Türkiye Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi Sovyetler Birliği ve Komünizm tehdidi ile karşı karşıya kalmak yerine yakın çevresinde ortaya çıkan mikro-milliyetçi hareketlerin ve yeni küresel ve bölgesel mücadelelerin ortaya çıkardığı istikrarsızlıkların tehdidi altında idi. Kafkasya, Orta Asya ve Balkanlarda ortaya çıkan yeni durum her ne kadar Türkiye için tehditler içeriyorsa da bir fırsat boyutunun olduğunu söylemeliyiz. Bu bölgelerde Türk etnisitesine mensup Müslüman grupların bulunması, Türkiye'nin söz konusu istikrarsızları

ortadan kaldırmak ve o bölgelerde etkin olabilmek için zaman zaman uluslararası örgütler aracılığı ile diplomatik inisiyatifler geliştirmesinin önünü açmıştır. Bu örgütlerin başında da AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı), KEİ (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü) ve ECO (Ekonomik İşbirliği Örgütü) gibi örgütler gelmektedir.

Türkiye'nin geleneksel olarak tehdit kapsamı içinde değerlendirdiği iki ana unsurdan biri millî birliğine, diğeri ise toprak bütünlüğüne yönelik tehditlerdir. Soğuk Savaş sonrasında Türkiye'ye yönelik tehdit odakları kuzeyden güney ve güneydoğudaki komşularına, diğeri bir deyişle Körfez Bölgesi'ne kaymıştır. Bundan sonra Körfez Bölgesi'ne yönelik tehdit Sovyetler Birliği'nden değil, bölgenin içindeki bir ülkeden, Irak'tan gelecektir. Kuveyt'i işgali ile birlikte Irak, Körfez Bölgesi'nin istikrarına yönelik en büyük tehdit unsuru olarak ortaya çıkacaktır. Yeni dönemde Türkiye'nin bu bölgeye yönelik olarak duyduğu hassasiyeti sadece terörle sınırlamak mümkün değildir, Ortadoğu'daki ülkelerin silahlanması da söz konusu tehdit unsurlarının içerisinde yer almaktadır. Soğuk Savaş sonrası söz konusu istikrarsız ortamda Irak ve diğeri Arap devletleri arasında İsrail aleyhtarlığının gönüllü bayraktarlığını üstlenmiş görünmekteydi. Bununla birlikte Irak'ın artan askeri gücü İsrail'e yönelikmiş gibi görünmekle birlikte, diğeri bölge devletleri için de tehdit olma potansiyeli taşıdığı açıktı. Irak'ın 1980'li yılların sonunda artan silahlanması, Irak'ın bölgesel rakipleri konumundaki İsrail, Suriye ve İran'ı, Irak'ın doğrudan hedefi haline getiriyordu.²² Ayrıca 1990 yılının başlarında Irak'ın nükleer güç elde etme konusunda somut çabalar içine girdiği konusunda çıkan iddialar da, bölge ülkelerinin tehdit algılamalarını daha da artırmıştı.

Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu'da görülen ideolojik nitelikli kutuplaşma Soğuk Savaş sonrasında ortadan kalkarken, petrol eksenli jeoekonomik yapılanma ve İsrail devletinin kurulması ile artan bölge içi çatışma, Soğuk Savaş sonrası dönemin başında yaşanan Körfez Savaşı ile yeni boyutlar kazandı.²³ Körfez Savaşı'nın bölge dengeleri açısından ortaya çıkardığı sonuçlar Türkiye'nin söz konusu tehdit tanımlamasını doğrudan ilgilendirir nitelikteydi. Körfez Savaşı'ndan sonra Kuzey Irak'ta ortaya çıkan *de facto* yapı, Türkiye'nin 1980'li yılların

22 Mahmut Bali Aykan, *Türkiye'nin Kuveyt Krizi Politikası*, Ankara: Dış Politika Enstitüsü, 1998, s. 4.

23 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, 135.

ortalarından itibaren mücadele verdiği PKK terörü ile birleşince, Türkiye'nin millî birliğine ve topraksal bütünlüğüne yönelik en büyük tehdit olarak algılanmaya başlandı.

1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle başlayan Körfez Krizi'nin en önemli sonuçlarından biri daha önce dünya kamuoyunu pek de meşgul etmeyen "Kürt Sorunu"nun büyük güçlerin ilgi odağı haline gelmesi olmuştur. İran-İrak savaşı esnasında Kuzey Irak'ta yaşayan Kürtlerin Irak'a karşı İran'ı desteklemesi, Saddam Hüseyin'in 1988 yılında Kürtlere karşı Halepçe Katliamını yapmasına neden olmuştur. Tarihlerinde yaşadıkları en büyük travmalardan biri olan bu katliam sırasında Kürtler, Batılı ülkelerden gerekli ilgiyi görmemişler, Saddam Hüseyin karşısında adeta yalnız bırakılmışlardır. Körfez Savaşı sonrasında ise Saddam'ın zayıflatılmasından cesaret alan Kürtler, ABD'nin de destek vereceği beklentisiyle ayaklanma başlatmışlardır. 1991 yılının Mart ayında Kürt gruplarla Irak kuvvetleri arasında yaşanan çatışmalar nedeniyle, Nisan ayında 2 milyondan fazla Kürt, Türkiye ve İran sınırına kaçmaya başlamış, Türkiye'nin sınırını açmasıyla sınıra yığılan 500 bin Kürdün 250 bini Türkiye'ye sığınmıştır. 1 milyon kadar Kürt ise İran sınırında yığılmaya başlamıştır. ABD bu durum karşısında sessizliğini korumuş, Kürtlere beklediği desteği vermemiştir. Ancak bir süre sonra Türkiye'yi rahatlatmak ve mülteci akınını tersine döndürmek amacıyla Huzur Operasyonu'nu başlatmıştır.²⁴

3 Nisan 1991 tarihinde alınan ve Irakla nihai ateşkes koşullarını öngören 687 nolu kararın ardından, 5 Nisan'da toplanan BM Güvenlik Konseyi, bölgedeki halka insani yardım yapılmasını öngören 688 no'lu kararı kabul ederek Huzur Operasyonu'nun (Operation Provide Comfort) hukuki dayanağını oluşturmuştur. Bu kararın alınmasında Türkiye'nin yoğun çabası olmuştur. Cumhurbaşkanı Turgut Özal yoğun telefon diplomasisiyle Amerikan Başkanı George Bush'u harekete geçirmiştir.²⁵ Nisan'da Bush bir açıklama yaparak Amerikan kargo uçaklarının Türkiye'nin güney sınırı boyunca bekleyen Kürtlere gıda ve diğer ihtiyaçlarına yönelik yardım malzemesi attığını ifade etmiş, 10 Nisan'da ise 36. paralelin kuzeyini Irak helikopterlerinin uçuşuna yasak bölge ilan etmiştir.²⁶ Yüzbinlerce mültecinin sınıra yığılması

24 Henri J. Barkey, "Koşulların Zorladığı İlişki: Körfez Savaşı'ndan Bu Yana Türkiye ve Irak", *Avrasya Dosyası*, Cilt 6, Sayı 3, Sonbahar 2000, s. 33.

25 Tayyar Arı, *2000'li Yıllarda Basra Körfezi'nde Güç Dengesi*, Alfa, 1996, s. 259.

26 A.g.e., s. 262.

Güneydoğu Anadolu'daki Kürt varlığı nedeniyle Türkiye'yi tedirgin etmiştir. Bu nedenle Türkiye, geleneksel resmî politikası sonucu, mülteci akınını ve gelen Kürtlerle ülkesindekiler arasında meydana gelebilecek bir yakınlaşmayı engellemek amacıyla bir an önce operasyonun yapılması için ABD'ye gerekli desteği sağlamıştır.

Aslına bakılırsa o dönemde Türkiye'nin tedirgin olmasının bazı haklı nedenleri mevcuttu. Her şeyden önce bu durum tüm dünya kamuoyunun ilgisini çekmişti. Ayrıca Türkiye Kürtleri'nin akrabalarına yardım etmek amacıyla seferber oldukları görüldü. Kendi içinde buldukları kötü şartlara rağmen Güneydoğu'da para toplandı, gerekli malzemeler satın alındı ve yardım konvoyları oluşturuldu.²⁷ Huzur Operasyonu çerçevesinde Kürtlere yardım için konuşlandırılan ve yaklaşık 20 bin askerden oluşan askeri gücün 1991 yılının Temmuz ayında Kuzey Irak'tan çekilmesinin ardından, Türkiye'de aynı amaca hizmet edecek bir acil müdahale gücünün konuşlandırılmasına karar verildi. Bu arada yine Temmuz ayının hemen başında çeşitli muhalif Kürt grupları Kürt cephesini oluşturarak mücadelelerini ortak bir platformda sürdüreceklerini açıkladılar.²⁸ Çekiç Güç olarak adlandırılan söz konusu acil müdahale gücünün amacı sadece kurtarma ve yardım değil, aynı zamanda onları Saddam'ın muhtemel saldırılarından korumaktı. Çekiç Gücün süresinin uzatılması sorunu mecliste sürekli muhalefetle karşılaşırsa da bugüne kadar gelen iktidarlar altı aylık sürelerle bu uygulamanın süresini uzatmayı tercih ettiler. Çekiç Gücün en büyük muhaliflerinden biri olan Refah Partisi Lideri Necmettin Erbakan'ın koalisyon ortağı olarak hükümette bulunduğu 1997 yılında Çekiç Gücün görev süresi tamamlanmış olduğu için (24 Temmuz 1991-31 Aralık 1996), adı Keşif Güç (Operation Northern Watch) olarak değiştirilmiş ve görev süresi altı ay daha uzatılmıştır.

Keşif Gücüne bağlı Amerikan uçaklarının Türkiye'de bulunması Türkiye'nin Kuzey Irak politikasını zora sokan faktörlerden birisi olmuştur. Çünkü Türkiye kesin bir biçimde Irak'ın parçalanması ve Kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt devleti kurulması fikrine karşı çıkmaktadır. Nitekim, 1992 yılında Kuzey Irak'ta yapılan Parlamento seçimlerini ve kurulan *de facto* Kürt devletini tanımamıştır. Bununla birlikte Huzur Operasyonu ile başlayan süreç ve pek tabii ki Keşif Güç de bir anlamda Kuzey Irak'taki *de facto* otonomi durumunu korumakla

27 Henri Barkey, "Koşulların Zorladığı İlişki: Körfez Savaşı'ndan Bu Yana Türkiye ve Irak", s. 33.

28 Cumhuriyet, 7 Temmuz 1991.

görevlendirilmiştir. Türkiye karşı çıktığı bir yapılanmayı korumakla görevli bir gücün kendi topraklarında konuşlandırılması ironisiyle karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla Soğuk Savaş sonrasında Körfez Bölgesi, ABD ve Türkiye'nin çıkarları ve önceliklerinin örtüşmekten çok çatıştığı bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye Soğuk Savaş sonrasında bir taraftan kendi çıkarları ve önceliklerini korumak diğer taraftan ise müttefiki olduğu ABD'nin çıkarları ve önceliklerine göre hareket etme dilemması ile karşı karşıya kalmıştır. En temel noktada Türk ve Amerikan tercihlerinin birbiriyle örtüşmemesine rağmen, Türkiye ve ABD arasındaki ortak bağımlılık birinin diğerine bazı imtiyazlar vermesine neden olmuştur. Türkiye'nin ABD'nin Kuzey Irak'taki tercihlerini yerine getirmesi karşılığında ABD, Türkiye'nin sınır ötesi operasyonlarını eleştirmeme noktasında dikkatli davranmış, PKK karşıtı mücadeleye destek vermiş, Türkiye'ye karşı yapılan insan hakları ihlalleri eleştirilerini yumuşatmış ve Türkiye'nin Irak'a uygulanan ambargo yönetiminin dışında tutulması taleplerini desteklemiştir. Bu karşılıklı tavizler içinde Türkiye'nin tutumu, yukarıda ifade ettiğimiz ikilemi aşmaya yönelik bir çaba olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye'nin 11 Eylül'den sonra Amerika'nın başlattığı Afganistan Operasyonu sırasında da benzeri bir ikilem ile karşı karşıya kaldığını söyleyebiliriz. Körfez Savaşı ile 11 Eylül arasındaki dönem ABD'nin dış politikası açısından bir geçiş dönemi olarak nitelendirilebilir. Zira uluslararası sistemin yapısı henüz tanımlanmamıştır, Soğuk Savaş kurumları geleneksel yapılarını koruma konusunda direnç göstermektedirler ve ABD tarafından henüz net bir tehdit tanımlaması yapılmamıştır. ABD 11 Eylül'den sonra uluslararası terörizmi ve buna destek veren ülkeleri yeni tehdit tanımlaması içine koymuştur. Ayrıca uluslararası hukuktaki "meşru müdafaa" kavramını yeniden tanımlama eğilimi içerisine girmiştir. Henüz bir saldırı gerçekleştirilmeden bile meşru müdafaa yapılabileceği ilkesini yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. Bir diğer deyişle uluslararası hukuku kendi uygulamalarına uyarlama eğilimi içerisindedir. 7 Ekim 2001 tarihinde Afganistan'a gerçekleştirdiği tek taraflı (unilateral) müdahale ABD'nin bu tavrını somutlaştırır niteliktedir. Türkiye'nin olay sırasında izlediği dış politika göstermiştir ki, Türkiye uluslararası hukuku uygulama kararı ile ABD'nin tek taraflı müdahalesini destekleme arasında bocalamalar yaşamış, fakat daha sonra yeni duruma adapte olma yolunu tercih

etmek zorunda kalmıştır. Bu da Türkiye'yi BM kararlarının yetkilendirmediği ve uluslararası hukuka uygun olmayan tek taraflı bir müdahaleyi destekleme pozisyonunun çok yakınına getirmiştir.

Türkiye'nin tehdit algılaması açısından baktığımızda, ABD'de gerçekleştirilen terörist saldırılar uluslararası terörizmin yeniden gündeme gelmesine neden olmuş, bu da Türkiye'nin 1990'lı yıllarda – Körfez Savaşı sonrasında Irak'ın kuzeyinde ortaya çıkan *de facto* yapının verdiği güvensizliğin de etkisiyle - yoğun olarak mücadele verdiği PKK terörünü akıllara getirmiştir. Ayrıca Türkiye'ye göre, Orta Asya merkezli bir terör, Körfez Bölgesi'nin istikrarsızlaşması açısından da riskler taşımaktadır. Meydana gelen yeni konjonktürde Türkiye terörizmle yıllardır mücadele eden bir ülke olarak kendini takdim etmiş, bu çerçevede ABD'nin terörizme karşı başlattığını söylediği mücadeleye destek vereceğini açıklamıştır. Her ne kadar Türkiye'nin verdiği bu destek kendi tehdit algılamasıyla uyumluluk arzemiş olsa da, Türkiye karşılaşılabileceği riskleri göz önünde bulundurmuş ve bu çerçevede ABD'nin yapmayı planladığı operasyonların Ortadoğu'ya yayılmasını arzu etmediğini her fırsatta belirtmiştir. Dolayısıyla tersten bir okuma yapılacak olursa yapılan yeni terörizm tanımı ve bunun için ABD'nin alacağını söylediği önlemler, Türkiye'nin tehdit algılaması açısından birtakım riskler içermektedir. 11 Eylül'den sonra Irak'a operasyon yapılması ihtimali çerçevesinde Türkiye'nin hissettiği kaygılar son derece yerinde kaygılardır. Yeni yapılan terörizm tanımı ise Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında hassasiyetinin arttığı Körfez Bölgesi'ni de istikrarsızlaştırma potansiyeli taşımaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin 11 Eylül'den itibaren yaşadığı derin kaygılar boşuna değildir, zira 2003 yılının Mart ayında başlayan ABD'nin Irak'ı işgali bu kaygıları haklı çıkarır niteliktedir. Bundan sonra akıllara şu soru gelmektedir: Acaba bölgenin istikrarı, güvenliği ve demokratikleşmesi için Irak'a girdiğini iddia eden ABD'nin kendisi mi Körfez Bölgesi için bir tehdit unsuru haline gelmiştir? Bu sorunun cevabı Irak'ın işgali üzerine ayrı bir araştırmayı gerektirmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın sınırları dahilinde bu kadarla yetinebiliriz.

Türkiye'nin menfaat tanımlaması açısından Afganistan operasyonunu nasıl değerlendirdiğini anlamak için genel olarak 11 Eylül'e

29 1920 tarihli esasen onaylanmamış olan Gümrü Anlaşması bir yana bırakılırsa, TBMM hükümetinin hukuksal açıdan geçerli ilk uluslararası siyasi bağıtı bu Anlaşmadır. Tarihte ilk defa bu Anlaşmada Doğu uluslarının uyanışından söz

kadar olan dönemde Afganistan'la yürüttüğü ilişkilere bakmamız gerekmektedir. Türkiye Afganistan'daki iç savaşta belli bir tarafın yanında yer almamıştır. Bunda Türkiye ile Afganistan arasındaki diplomatik ilişkilerin 1920'lere kadar gitmesinin önemi büyüktür.. Atatürk Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği yıllarda bile Afganistan'la yakından ilgilenmiş, Afgan Kralı Amanullah Han ile yaptığı 1921 tarihli dostluk anlaşması²⁹ çerçevesinde çok sayıda Türk subayını, öğretmen, iş adamı ve diplomatı Afgan ordusunu ve polis teşkilatını eğitmesi amacıyla Afganistan'a göndermiştir. 1937 yılında imzalanan Sadabat Paketi çerçevesinde iki ülke yeni bir ittifaka girmişlerdir. 1970'li yıllara kadar Afgan subayları Türk harp okullarında eğitilmişlerdir. Fakat Davud Han zamanında Afgan subaylar eğitim almak için Sovyetler Birliği'ne gönderilmeye başlanmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye Afganistan'daki savaşta taraf olmamış fakat Kuzey Afganistan'da yaşayan Abdürreşid Dostum ve Melik Pehlivan gibi Özbek ve Türkmen liderlere sınırlı yardım yapmıştır. Fakat tüm taraflara hiçbir ayırım gözetmeksizin insani ve tıbbi yardım yapmayı sürdürmüştür. Türkiye Taliban yönetimi sırasında Kabil'deki elçilik binasını açık tutan tek ülkedir.³⁰ Afganistan Krizi sırasında Türkiye'nin tutumuna genel olarak bakıldığında ilişkileri bozmamaya hassasiyet gösterdiği görülür. Bu bakımdan eskiden beri Afganistan'la ilgili olarak yapılan çıkar tanımlaması ile uyumlu bir dış politika izlemiştir. Türkiye eskiden olduğu gibi 11 Eylül'den sonra da Afganistan'ın istikrarlı, demokratik ve çağdaş bir ülke olarak varlığını devam ettirmesini istediğini sık sık belirtmiştir. Türkiye'nin buradaki menfaati bu şartların Afganistan'da da yerine getirilmesidir. Bu şartların yerine getirilmesi için uygulanacak çerçeve konusunda ise Türkiye'nin başlangıçtaki niyeti uluslararası hukukun göz önünde bulundurulması şeklindeydi. Bu çerçevede Türkiye en azından operasyonun başlama tarihine kadar (7 Ekim) NATO oryantasyonunun dışına çıkmamaya özen göstermiştir. Yapacağı desteği NATO'nun 5. maddesi ile sınırlamıştır. Her ne kadar hükümet TBMM'den asker göndermek için yetki aldıktan sonra operasyon bitmeden sıcak çatışma içine asker göndermek istemediğini belirtse de, 90 kişilik bir Türk askeri ekibini Afganistan'a gönderme kararı aldığı anda operasyon henüz tamamlan-

edilmektedir. Anlaşmanın tam metni için bakınız: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Anlaşmaları* (1920-1945) I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.25-26.

30 Timur Kocaoğlu, "Afganistan Ulusal Sorununun Uluslararası Boyutları", s.312.

mamış ve bölgede sükunet ve istikrar henüz sağlanamamıştır. Ancak operasyonun beklenenden daha kısa süre içinde tamamlanmış olması Türkiye'yi böylesine zor bir durum içine girmekten kurtarmıştır. Eğer operasyon kısa zaman içinde bitmemiş olsaydı, Türkiye henüz ISAF (Uluslararası Destek ve Güvenlik Gücü) oluşturulmadan Afganistan'a asker göndermek zorunda kalacak, bu da Türkiye'yi tek taraflı Amerikan müdahalesine ortak ederek, uluslararası hukuka aykırı hareket etmek zorunda bırakacaktı. Türkiye uluslararası hukuka uygun olarak BM Güvenlik Konseyi'nin 1386 nolu kararı ile kurulan uluslararası istikrar gücüne (ISAF) İngiltere'den sonra komuta etmek suretiyle bir anlamda kendini bu zor durumdan kurtarmış ve BM çerçevesinde Afganistan'daki yerini almıştır.

Genelde Soğuk Savaş sonrası, özelde ise ABD'nin Afganistan operasyonu sırasında Türkiye'nin pozisyonunu güvenlik sorunları, tehdit unsurları ve menfaati açısından bu şekilde değerlendirdikten sonra, Türkiye'nin tüm bu faktörler çerçevesinde ABD'nin Afganistan Operasyonu sırasında nasıl bir politika izlediğini analiz etmeye başlayabiliriz.

2. 2. 11 Eylül 2001 Tarihinden, ABD'nin Afganistan Operasyonunu Başlattığı 7 Ekim 2001 Tarihine Kadar Türkiye'nin İzlediği Dış Politika

11 Eylül saldırılarının gerçekleşmesinin hemen akabinde tüm devletler, saldırıların kimin tarafından gerçekleştirildiği sorusundan çok bu saldırılardan sonra oluşacak uluslararası atmosfer karşısında nasıl bir tutum takınmaları gerektiği sorusu ile ilgilendiler. Türkiye ve Türk dış politika yapımcıları için ise bu sorunun yanıtı diğer pek çok devlet için taşıdığı değerden daha fazla bir anlam ifade etmekteydi. Bunun nedeni Türkiye'nin NATO üyesi tek Müslüman ülke olması, Müslüman bir ülke olmakla birlikte laik bir yönetim modelini benimsemiş demokratik bir ülke olması, terörizmle mücadele konusunda tecrübesinin bulunması ve Amerika'nın terörist saldırıları bahane ederek yapacağı operasyonlarda Türkiye'nin hava sahasını ve İncirlik üssünü - daha önceden yaptığı gibi- kullanma talebinde bulunması ihtimali idi.

Bununla birlikte saldırıların hemen ardından Türkiye'den gelen ilk

31 Başbakan Bülent Ecevit'in ABD'de Meydana Gelen Terörist Saldırlara İlişkin Olarak Yaptıkları Açıklama, 12 Eylül 2001, www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi* Arşivi.

resmî açıklamalar genellikle uluslararası terörizmin ve ABD'ye yapılan terörist saldırıların kınanmasını içermiş, bu açıklamalarda Türkiye'nin uzun süredir terörden çekmiş bir ülke olduğu vurgulanmıştır. Saldırlardan bir gün sonra 12 Eylül tarihinde, Başbakan Bülent Ecevit yaptığı resmî açıklamada öncelikle ABD'de gerçekleştirilen saldırıları kınadıktan sonra, ABD'nin vereceği mücadelede Türkiye'nin her zaman ABD'nin yanında yer alacağını belirtmiş, ABD'nin Türkiye'nin geçmişte terörizme karşı verdiği mücadeleyi anlayışla karşıladığını fakat bazı müttefik ülkelerin aynı anlayış içinde olmadıklarını vurgulamıştır.³¹ Burada Başbakan Bülent Ecevit'in kastettiği Avrupalı müttefiklerdir. Türkiye'nin ilk yaklaşımının öteden beri algıladığı bir tehdit üzerine odaklanmış olması dikkat çekicidir. Türkiye bazı Avrupa ülkelerini uzun süre PKK'yı desteklemekle ve bazı aşırı solcu Türklere barınma imkanı sağlamakla suçlamaktaydı. Zira Türkiye bu saldırılardan yola çıkarak geçmişte Türkiye için en büyük tehdit unsurlarından biri olan PKK terörünü ve buna karşı verdiği mücadelede kendisine destek olmayan Avrupalı müttefiklerini sorgulama imkanı bulmuştur. Bu da bir ülkenin tehdit algılaması ve buna karşı verdiği mücadele konusundaki argümanını yeni konjonktürle bağlantılandırarak gündeme getirip savunmasının başarılı bir örneğidir. Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in,

Bu son acı olay aslında sadece ABD'ye tek başına yönelik bir olay değildir. İnsanlığa karşı işlenmiş bir cinayettir. Biz Amerikan halkının acısını yüreğimizde hissettik ve bu saldırının kimsenin yanına kalmaması için elbette üzerimize düşeni yapacağız. ABD'nin Türkiye bir anlamda benzer saldırılara hedef olurken ülkemize vermiş olduğu desteği de unutmadık. Bu olay sonrasında yeni bir ortamdayız. Bölgemizde, dünyada, genelde dengeler değişmektedir. Türkiye bu değişim içinde elbette ve öncelikle kendi halkının ve insanlığın faydasına olan adımları atacaktır. Elbette Türkiye olarak değerlerimizin tahribine izin vermeyiz, korkuya yenik düşmeyiz ve Türkiye olarak kendi halkımıza, bölge halkına ve insanlığa karşı olan görevimizi yerine getiririz³² şeklindeki açıklamasında da bu tonu yakalamak mümkündür. 12 Eylül tarihinde yapılan Bakanlar Kurulu toplantısından çıkan sonuçlar Türkiye'nin konuya başlangıçtaki yaklaşımını açıklamak açısından önemlidir. Bunlardan birincisi, bu saldırının terör konusunda Türkiye'yi anla-

32 Dışişleri Bakanı Sayın İsmail Cem'in, ABD'ye Yönelik Terörist Saldırıları Hakkında Basın Mensuplarına Yaptığı Açıklama, 13 Eylül 2001, www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi*, Arşivi.

33 Fikret Bila, "Ankara'daki Hava", *Milliyet*, 13 Eylül 2001.

mak istemeyen ve çifte standart uygulayan Avrupa'ya ders olması gerektiği, ikincisi ise daha önce olduğu gibi bu saldırının “terör örgütü” yönünün arka plana itilip İslâm'a bağlanmasının yanlış olacağıdır.³³ Bundan da anlaşılıyor ki Türkiye bu fırsatı terörle ilgili görüşlerini ve yaşadığı sorunu Avrupa'ya anlatmak için değerlendirmek niyetindedir. Ayrıca Türkiye terörün İslam'la özdeşleştirilmemesi gerektiği konusunda tüm dünyayı ve Amerika'yı her fırsatta uyarma sorumluluğunu kendinde hissetmiştir. Alınan ikinci kararın ilk uygulayıcısı Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer olmuştur. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, ODTÜ'de yeni öğretim yılını açarken yeni gerçekleştirilen terör saldırıları nedeniyle Huntington'un “medeniyetler çatışması”nı gündeme getiren eğilimler konusunda Batı'yı uyarmıştır.³⁴ Aynı şekilde Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in yaptığı açıklama da bu kararı destekler niteliktedir:

Elbette bunu sanki dinlerin kavgasıymış, iki din arasında bir kavgaymış, sanki farklı kültürlerin birbiriyle kavgasıymış gibi yanlışlara saptırmak isteyenlere en büyük engel Türkiye'dir. Terörizmin başına şu dinin, bu dinin bir sıfat olarak eklenmesi, bütün dinlere karşı yapılabilecek en büyük saygısızlıktır. Terörizmin İslâmı, Hristiyanı, Yahudisi olmaz. Biz bu düşüncemizi bütün dost ülkelere, konuyla ilgili ülkelere gayet açık ve seçik biçimde belirtmekteyiz. Bu yanlışta insanların düşünmemesi için kendilerinin de doğru mesaj vermesini talep etmekteyiz.³⁵

Türk kamuoyunun hassasiyeti de göz önünde bulundurulmak

34 Sezer şu ifadeleri kullanmıştır “Yaşanan bu acı olaylar üzerine konunun bir uygarlıklar çatışması bakış açısıyla değerlendirmesini yapmak doğru değildir. Günümüz uygarlığını evrensel değerler oluşturmaktadır. İnsan yaşamının kutsal tutulması, farklı görüşlere hoşgörü gösterilmesi bu evrensel değerlerin önemlilerindedir. Parçası olduğumuz bu çağdaş uygarlığa tüm dinlerin, farklı etnik ve ulusal değerlerin katkıda bulunduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla günümüz uygarlığını farklı bir dine ve yaşam biçimine dayandırmak olanaklı değildir. Terörün ırkı, dini, uyruğu yoktur. Bu açıdan bakıldığında yaşanan üzücü olayların değerlendirilmesinde uygarlıklar çatışması anlayışından uzak durmak ve bunu evrensel değerleri benimsemek ya da bu değerlerin karşısında olmak biçiminde görmek daha uygun olacaktır. Belli etiketler koyarak ayrımcılığı ön plana çıkarmak yerine çağımızın belası terörizme karşı savaşında yeni ve kapsayıcı ortak bir anlayışın egemen kılınması önem taşımaktadır.”, Derya Sazak, “Sezer'den Huntington Uyarısı” *Milliyet*, 18 Eylül 2001.

35 Dışişleri Bakanı Sayın İsmail Cem'in, ABD'ye Yönelik Terörist Saldırıları Hakkında Basın Mensuplarına Yaptığı Açıklama, 13 Eylül 2001, www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Gündesi*, Arşivi.

suretiyle yapılan bu sağduyulu açıklamalar ve verilmek istenen mesajlar, Türkiye'nin bu konudaki temkinli tutumunun bir gösterge-sidir. Türkiye bu tutumu ile ABD ve Avrupa ülkelerine olduğu kadar İslam dünyasına da mesaj vermeyi amaçlamıştır. Bu da Türkiye'nin 1960'lı yıllarda uygulamaya başladığı “geleneksel çok taraflı dış politi-ka”³⁶ ilkesiyle uyumlu görünmektedir. Gelecek süreçte Türkiye Ortadoğu lkelerinin gözünde Körfez Savaşı nedeniyle yeniden güçlenen Amerika'nın kayıtsız şartsız mtfeği olma imajının daha fazla güçlenmesini istememektedir. Zira Amerika'nın elinde yeterli kanıt bulunmamasına rağmen saldırılar nedeniyle suçladığı ve saldırmayı ihtimalinin yüksek olduğu iki lke Afganistan ve Irak'tır. Bu lkelerden Afganistan, Türkiye'nin baştan beri iyi ilişkiler içinde bulunduğu ve pek çok siyasi ve ekonomik anlaşma imzaladığı Müslüman bir ülkedir. Irak ise Türkiye'nin hem bir sınır komşusu, hem de Kuzey Irak meselesi nedeniyle istikrarsızlaşmasından çekindiği için toprak bütün-lğne yönelik tehdit olarak gördüğü bir ülkedir.

İlk başta ifade ettiğimiz gibi Bakanlar Kurulu'nun aldığı karara göre Türkiye, yeni ortaya çıkan bu durumu kendi tezini Avrupa'ya ve dünyaya anlatmak için kullanma yolunu tercih etmiştir. Bu tavrı, NATO'nun 5. maddesinin işletilmeye karar verilmesinin ardından, Türkiye'deki askeri çevrelerde de görmek mümkündür. Onlara göre, “NATO bu kararıyla bir anlamda Türkiye'nin terör konusundaki tezini kabul etmiştir. Türkiye yıllardır maruz kaldığı terör saldırıları karşısında 5. maddenin işletilmesi gereğini savunmuş, ancak bunu kabul ettirememiştir. şimdi kabul edilmesinin ifte standart oluştur-ması Türkiye'nin üzerinde durduğu bir konu değildir. nemli olan Türkiye'nin yıllardır NATO nezdinde işlediği yeni saldırı ve savaş kavramının kabul edilmiş olmasıdır. Dünyada artık savaş tanımının, bir ülkeye saldırı tanımının değişmekte olduğunu saptayan ve anlat-maya çalışan lke Türkiye'dir. Artık savaşın silahla iki devlet arasında gerçekleşmesi gerekmemektedir.”³⁷ Askeri çevrelerin bu tezine karşılık NATO Genel Sekreteri George Robertson'a göre, ne İspanya ne de Türkiye terörle karşılaştıkları zaman NATO'ya resmen başvurmuştur. İlk defa ABD böyle bir sebeple 5. maddenin işletilmesi için resmen başvurmuştur. Ayrıca Robertson'a göre, 5. maddenin işletilebilmesi için

36 Bu politikanın ayrıntıları son bölümde ele alınmıştır.

37 Fikret Bila, “Asker Gözüyle”, *Milliyet*, 15 Eylül 2001.

38 M. Ali Birand'ın Robertsan'la yaptığı mülakattan sonra *Milliyette* yazdığı yazıdan alınmıştır. “Türkiye 5. Madde İçin Başvurmamış” 19 Eylül 2001.

dışarıdan gelen bir terör saldırısı söz konusu olmalıdır.³⁸ Bununla birlikte NATO'nun 5. maddesinin işletilmesi ile ilgili olarak çıkan karardan memnun olan Türkiye, bu maddeden doğan yükümlülüklerini yerine getireceğini siyasi düzeyde Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Dışişleri Bakanı'nın ağzından en üst düzeyde dünyaya duyurmuştur. Dışişleri Bakanı İsmail Cem TV-8 Televizyonu'na 20 Eylül'de verdiği mülakatta sözü edilen 5. maddenin terör saldırılarına karşı da uygulanabileceği tezinin Türkiye'nin öteden beri savunduğu bir düşünce olduğunu, buna göre, NATO üyesi ülkelerden biri bir terör olayına hedef olduğunda, diğer üyelerin bu mücadeleye imkanları nispetinde destek vereceklerini belirtmiştir.³⁹

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin terörist bir saldırı karşısında 5. maddenin⁴⁰ işletilebileceği konusunda herhangi bir itirazı yoktur, aksine geçmişte de bu maddenin terörizm karşısında işletilmesi gerektiğini savunmuştur. Türkiye'nin Amerika'nın yapacağı herhangi bir operasyona NATO çerçevesinde destek verebileceğinin altını çizmesi, NATO'ya üye olduğu 1952 yılından beri süreklilik arzeden uluslararası eğilimine uygun düşmektedir. Çünkü Türkiye üye olduğundan beri NATO'ya aykırı herhangi bir hareket içine girmediği gibi, yapacağı askeri katkıları NATO ya da BM çerçevesinde sağlama yolunu tercih etmiştir. Aynı şekilde 5. madde çerçevesinde NATO'dan herhangi bir talep gelmesi durumunda bunun değerlendirilebileceğinin

39 Dışişleri Bakanı İsmail Cem TV-8 Televizyonu'na verdiği mülakat, 20 Eylül 2001, www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi* Arşivi.

40 Kuzey Atlantik Anlaşması'nın 5. Maddesi: "Taraflar, Kuzey Amerika'da veya Avrupa'da içlerinden bir veya daha çoğuna yöneltilecek silahlı bir saldırının hepsine yöneltilmiş bir saldırı olarak değerlendirileceği ve eğer böyle bir saldırı olursa BM Yasası'nın 51. Maddesinde tanınan bireysel ya da toplu öz savunma hakkını kullanarak, Kuzey Atlantik bölgesinde güvenliği sağlamak ve korumak için bireysel olarak ve diğerler ile birlikte, silahlı kuvvet kullanımı da dahil olmak üzere gerekli görülen eylemlerde bulunarak saldırıya uğrayan Taraf ya da Taraflara yardımcı olacakları konusunda anlaşmışlardır. Böylesi herhangi bir saldırı ve bunun sonucu olarak alınan bütün önlemler derhal Güvenlik Konseyi'ne bildirilecektir. Güvenlik Konseyi, uluslararası barış ve güvenliği sağlamak ve korumak için gerekli önlemleri aldığı zaman, bu önlemlere son verilecektir"

41 Başbakan Bülent Ecevit'in ABD Büyükelçisi Pearson'la yaptığı görüşmenin ardından *Milliyet* gazetesinde Fikret Bila'nın köşesinde yayınlanan açıklamalarına göre, NATO 5. madde ile ilgili bu kararı aldıktan sonra artık kendi prosedürünü devreye sokmuş bulunmaktadır. Yani bundan sonra NATO hukuku işlemektedir. Bu nedenle Türkiye'den bir talep olursa TBMM'nin devreye girmesine gerek yoktur. Ayrıca ABD'nin şu ana kadar asker talebinde bulunmamıştır. *Milliyet*, 4 Ekim 2001.

belirtilmesi,⁴¹ Türkiye'nin hemen her dönemde aradığı uluslararası hukuka uygunluk şartını burada da devam ettirdiğini göstermektedir.

Eylül ayı içerisinde ABD her ne kadar Türkiye'den olası bir operasyon için asker talebinde bulunmadıysa da, ABD'nin Ankara Büyükelçiliği ABD askeri nakliye uçaklarının Türk hava sahasına giriş ve bazı hava alanlarına iniş-kalkış için izin isteğiyle 21 Eylül'de Türk Dışişleri Bakanlığı'na başvurmuş ve Bakanlığın olumlu yanıtı ile karşılaşmıştır. Başbakan Bülent Ecevit 21 Eylül'de ABD Başkanı'na bir mektup göndererek, Türkiye ile ABD arasındaki stratejik ortaklığa işaretler, terörle mücadele alanında Türkiye'nin uluslararası işbirliğine tam destek verdiğini, bu çerçevede gerektiğinde Türk hava sahasının ve havaalanlarının ABD nakliye uçakları tarafından kullanılması yönündeki Amerikan talebinin Türkiye tarafından olumlu karşılandığını bildirmiştir.⁴²

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere başlangıçta Türkiye her ne kadar ABD'nin Türk hava sahası ve havaalanları ile ilgili talebini olumlu karşılamış olsa da, olası bir operasyonda yer almak üzere ABD ya da NATO'dan gelecek asker talebine sıcak bakmamıştır. Bununla birlikte eğer Afganistan'a bir operasyon yapılacaksa, Türkiye operasyona asker sağlamak yerine, Kuzey İttifakı güçlerine askeri eğitim ve istihbarat yardımı vermeyi tercih ettiğini açıklamıştır. Ayrıca Türkiye ABD'nin de operasyon yerine Kuzey İttifakı'na destek vermesi gerektiğini belirtmiştir. Başbakan Bülent Ecevit 5 Ekim'de ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld ile yaptığı görüşmenin ardından yaptığı açıklamada sorulan bir soru üzerine, Türkiye'nin Kuzey İttifakı'na istihbarat ve askeri eğitim alanında yardım edebileceğini söylemiştir.⁴³

Türkiye'nin başlangıçtaki bu yaklaşımı hükümette olduğu kadar askeri kanatta da kabul görmüş olan bir yaklaşımdır. Zira Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu o dönemde yaptığı açıklamalarda Afganistan'a yapılacak bir kara hareketinin zorluklarına dikkat çekmiş, ayrıca NATO'dan asker talebinin gelmesi durumunda bile Türkiye'nin asker vermek zorunda olmadığını, buna hükümet ve Genelkurmayın birlikte karar vereceklerini belirtmiştir.⁴⁴

42 www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi* Arşivi, 2001 yılı Eylül ayı gelişmeleri.

43 www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi* Arşivi, 5 Ekim 2001.

44 Başbakan Ecevit ve Genelkurmay Başkanı'nın Milliyet gazetesi yazarı Fikret Bila'nın köşesinde yer alan açıklamaları, Fikret Bila, "Türk Askeri Savaşa Katılmayacak", *Milliyet*, 4 Ekim 2001.

Genelkurmay Başkanı'nın o günlerde dikkat çektiği bir başka husus da -Afganistan'daki duruma atıfta bulunmak suretiyle- laik Türkiye modelidir. Ona göre "ABD'ye yapılan saldırı sonrasında ortaya çıkan tablo göstermiştir ki, Atatürk'ün idealleri 21. yüzyıla taşınmış ve güncellenmiş durumdadır".⁴⁵ Bu açıklamaların Afganistan'daki durumdan yola çıkarak Türkiye'deki "İslâmcılara" mesaj verme kaygısı taşıdığını da söylemek mümkündür. Bu örnek Türkiye'deki iç ve dış politikanın kesiştiği noktaları göstermesi bakımından da ilginç bir örnektir. Genelkurmay Başkanı'nın üzerinde durduğu bir başka husus da Türkiye'nin terörle mücadele konusundaki tecrübesidir. Bu konuda Genelkurmay Başkanı'nın yaptığı açıklamaların içeriğine bakıldığında hem ABD'ye, hem Avrupa'ya hem de PKK'ya mesajlar verildiğini görmek mümkündür. Buna göre ABD ve Avrupa terörle mücadelede iki yüzlü olmamalıdır. Terör tanımı çifte standart taşınamamalıdır ve sadece terör örgütlerine karşı değil, teröre destek veren devletlere karşı da mücadele verilmelidir.⁴⁶

2.3. 7 Ekim 2001 Tarihinden Afganistan'da Geçici Yönetimin Göreve Başladığı 22 Aralık 2001 Tarihine Kadar Türkiye'nin İzlediği Dış Politika

Müttefikler Washington Antlaşması'nın 5. maddesini derhal uygulamaya koyma kararı almalarına rağmen, Amerika Birleşik Devletleri terörist saldırılara mukabelede NATO'ya önemli bir rol verecek kadar güvenmemiş olmalı ki, 7 Ekim'de NATO çerçevesi yerine İngiltere ile birlikte hareket etme yolunu seçmiştir. Bu, her yönüyle uluslararası hukuka uygun olmayan tek yanlı bir müdahaledir. Her ne kadar NATO'nun 5. maddeyi uygulama kararı Washington tarafından mem-

45 Fikret Bila, "Org. Kıvrıkoğlu'ndan Uyarılar", *Milliyet*, 3 Ekim 2001.

46 *Milliyet*, 3 Ekim 2001.

47 NATO Müttefikleri 4 Ekim'de, ikili istihbarat ve NATO istihbaratı paylaşımını güçlendirmeye, terörizme karşı yürütülen kampanyadan ötürü terörist saldırılara muhatap olabilecek Müttefiklere yardımcı olmaya, ABD ve bu kampanyada yer alan diğer Müttefik uçaklarına hava sahaslarını açmaya ve liman ve havaalanlarının operasyonları desteklemek için kullanılmasına karar verdiler. Ayrıca, Kuzey Atlantik Konseyi, NATO'nun varlığının ve kararlılığının anlaşılması için İttifak'ın Hazır Deniz Kuvvetleri'nin bazı unsurlarının Doğu Akdeniz'de konuşlanmasına karar verdi. NATO 8 Ekim'de, Müttefiklerin AWACS uçaklarının ABD hava sahasında devriye görevi yapmaları için Amerika Birleşik Devletleri'nde konuşlandırılacağını açıkladı. Stanley R.Sloan, "Krizde Mukabele", *NATO Dergisi*, İlkbahar, 2002, http://www.nato.int/docu/review/2002/issue1/turkish/opinion_pr.html.

nuniyetle karşılandıysa da, ABD askeri operasyonu tek başına yürütme ve NATO'nun entegre komuta yapısını kullanmama kararı vermiş; yine de, teröre karşı yürütülen bu savaşta NATO'dan bazı hizmetler istemiştir.⁴⁷

NATO'nun devre dışı bırakılmasıyla başlayan operasyonun hemen ardından Çankaya'da Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer başkanlığında yapılan değerlendirme toplantısından sonra yapılan açıklamalar, Türkiye'nin bundan sonra izleyeceği politika konusunda ipuçları vermektedir. Buna göre, operasyon her ne kadar Amerika ve İngiltere tarafından başlatılmış olsa da Türkiye 11 Eylül'den beri ifade ettiği gibi NATO çerçevesinde hareket etmeye özen gösterecek, uluslararası işbirliğine önem verecektir. Bununla birlikte yine zirveden çıkan sonuca göre, Türkiye'nin en büyük kaygılarından biri operasyon sırasında Afganistan'daki sivil halkın zarar görmesidir. ABD'nin operasyon sırasında sivil halkın zarar görmemesi için elinden geleni yapacağını açıklaması Türkiye tarafından desteklenen bir tutumdur.⁴⁸

Türkiye olayların başından beri ancak NATO'nun bir talebi olması durumunda Türk askerinin gönderilmesi konusunun konuşulabileceğini söylemiş olmasına rağmen, 10 Ekim tarihinde (NATO ve ABD talebi olmadan) hükümetin TBMM'den yurt dışına asker gönderme izni almış olması, Türk dış politikasının yeni duruma zaman kaybetmeden adapte olma isteğiyle açıklanabilir. Fakat bu kararlar başlangıçtaki politikadan önemli bir sapma yaşanmıştır. 10 Ekim 2001 tarihinde TBMM ABD'nin başlattığı "Sürekli Özgürlük Harekatı" kapsamında Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi ve yabancı silahlı kuvvetler unsurlarının Türkiye'de

48 Cumhurbaşkanı Sayın Ahmet Necdet Sezer Başkanlığında, ABD'nin Afganistan'a Yönelik Askeri Operasyonu Konusunda Yapılan Değerlendirme Toplantısına İlişkin Açıklama www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi Arşivi*, 8 Ekim 2001.

49 *Milliyet*, 10 Ekim 2001

Hükümet TBMM'den bu izni Anayasanın 92. ve 117. maddeleri uyarınca almıştır. Madde 92: Savaş hali ilanı ve silahlı kuvvet kullanılmasına izin verme: "Milletlerarası hukukun meşru saydığı hallerde savaş hali ilanına ve Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası antlaşmaların veya milletlerarası nezaket kurallarının gerektirdiği haller dışında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesine veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına izin verme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nindir.

50 <http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/tutanaklar.htm> Abdullah Gül'ün konuşması içindeki şu ifadeleri AK Parti'nin kaygılarını ifade etmektedir. "Türkiye'nin, böyle bir olayın içerisinde sıcak savaşa girmesi, Türkiye'yi, Asya'ya yabancı düşürecektir; Türkiye, Asya'ya yabancılaşacaktır. Önemli olan, rejimlerle işbirliği değil, önemli olan, o coğrafyanın halkıyla işbirliğidir, o coğrafyanın halkının gönlünü ve

bulunması ve hükümetçe verilecek izin ve belirlenecek esaslar çerçevesinde bu kuvvetlerin kullanılması için hükümete izin vermiştir. Yapılan oylamaya katılan 422 milletvekilinden 319'u kabul, 101'i red, 2'si çekimser oy kullanmışlardır.⁴⁹ Irak'ın işgalinden sonra ikinci yetki tezkeresini geçiren AK Partili milletvekilleri o dönemde yetki tezkeresine red oyu vermişlerdir. Ayrıca 10 Ekim 2001 tarihinde hükümet tezkeresi ile ilgili olarak Meclis'te yapılan görüşmelerde AK Parti adına konuşma yapan Kayseri Milletvekili Abdullah Gül, AK Parti'nin süresi ve kapsamı belirsiz olan yetki tezkeresine karşı olduğunu belirtmiştir.⁵⁰

Bu yetki ile ilgili olarak en dikkat çeken noktalardan biri yetkinin belli bir mekan ve zamanla sınırlandırılmamış olmasıdır. Kısacası mekan ve zaman sınırlaması tamamıyla hükümetin ve Genelkurmayın inisiyatifine bırakılmıştır. Bununla birlikte Mecliste yapılan oylamadan anlaşılmaktadır ki AK Partili muhalefet kanadı yetki tezkeresini, dolayısıyla hükümetin Afganistan politikasını onaylamamaktadır. Bu anlamda genel olarak iktidar ve genelkurmay arasında bir mutabakatın olduğunu söyleyebiliriz. Fakat muhalefet bu konuda bölünmüş durumdadır.

Zamanın ve mekanın, diğer bir deyişle yetkinin kapsamı ve süresinin sınırsız olması akıllara Irak'a da bir operasyonun yapılabileceği ihtimalini getirmiştir. Meclis hükümete böyle bir yetkiyi vermek suretiyle olası bir Irak operasyonu sırasında Türkiye'nin destek vermesinin önünü açmıştır. 11 Eylül'den 7 Ekim tarihine kadar Genelkurmay, Başbakanlık ve Çankaya tarafından ısrarla dile getirilen

desteğini kazanmaktadır. Maalesef, Türkiye, bu hatayı, Ortadoğu'da yaptığı için, Ortadoğu'ya yabancılaşmıştır. Her ne kadar, son senelerde, bu yanlış politikanın farkına varılıp, bir değişik strateji izlenmeye başlanmış ise de, Türkiye, ne yazık ki, Ortadoğu'ya yabancılaşmıştır. Aynı tehlike, Asya için de geçerlidir. Başka bir kaygımız da, bu yoğun bombardımanlar karşısında, Müslüman coğrafyanın farkına varmadan, Taliban ve Bin Ladin sempatisini olma tehlikesidir. Bu, çok önemli bir gelişmedir. İster istemez, aynı coğrafyaya, aynı kültüre, aynı tarihe ve aynı dine bağlı insanlar, farkına varmadan, teröristlere, diktatör rejimlere sempati duymaya başlarlar. Bu, Müslümanlığın da, Müslümanların da çıkarına olan bir gelişme değildir.

51 Christian Schlötzer, "NATO Müttefikine Kuşkuyla Bakışlar", *Süddeutsche Zeitung*, 17 Eylül 2001 www.byegm.gov.tr/Yayınlarımız/Dışbasın 11 Eylül saldırılarından sonra dış basında Türkiye ile ilgili pek çok değerlendirme yapılmıştır. Değerlendirmelerde ağırlıklı olarak Türkiye'nin 11 Eylül'den sonra stratejik öneminin artacağı, ekonomik ve siyasi olarak pek çok kazanım elde edeceği üzerinde durulmuştur. Fakat bunun yanı sıra iç basında olduğu gibi dış

“Operasyona katkımız NATO’nun 5. maddesiyle sınırlıdır” açıklamalarının üzerinden henüz fazla uzun bir zaman geçmeden hükümetin Meclisten yetki tezkeresi istemesi dikkat çekicidir. Halbuki saldırıların hemen ardından Türkiye’nin en fazla kaygılandığı noktalardan biri operasyonun Ortadoğu’ya yapılma ihtimali olmuştur. Türkiye coğrafi konumu nedeniyle Batılı müttefiklerle Ortadoğu’da bulunan terör grupları arasında uzun sürebilecek bir sorunda cephe ülkesi olma riskiyle karşı karşıya kalabileceğinden korkmuştur.⁵¹ Türkiye’nin kaygılarında son derece haklı olduğu anlaşılmıştır, zira ABD uzun süre operasyonun Afganistan’a yapılacağını kesin olarak açıklamamıştır.

Türkiye o dönemde Batılı ülkelerden gelen mesajlara olduğu kadar Ortadoğu ülkelerinden operasyonla ilgili gelen mesajlara da önem vermiştir. O dönemde Katar’ın başkenti Doha’da yapılan İKÖ Dışişleri Bakanları Toplantısı’na Türkiye’yi temsilen Dışişleri Bakanı İsmail Cem katılmıştır.⁵² Zirveden çıkan sonuç Türkiye’nin Afganistan operasyonu sırasındaki politikasını destekler niteliktedir. Bazı Müslüman ülkelerde –başta Pakistan olmak üzere – Taliban yanlısı gösteriler yapılmasına rağmen bu toplantıda Taliban’dan ya da Usame Bin Ladin’den yana çıkan tek bir İKÖ üyesi devlet olmamıştır. Bu sonuç Türkiye’nin işini kolaylaştırmıştır.

10 Ekim tarihine gelindiğinde her ne kadar ABD’den de NATO’dan da bir asker talebi gelmemiş olsa da, basından takip edildiği kadariyle ABD’nin bir Türk generali ve onunla çalışacak bir irtibat birimi talep ettiğini söyleyebiliriz. Bu ekibin öncelikle Pentagon’a gideceği ve orada bazı çalışmalar yaptıktan sonra Afganistan’a gideceği basında yer alan haberlerden biridir.⁵³ Bülent Ecevit de böyle bir talebin olduğunu resmi olarak açıklamıştır.⁵⁴ Bu ekibin görevi ise Afganistan’daki ABD birlikleri ve denizdeki birlikler ile Ankara arasında koordinasyonu sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu ekibin özelliği, ekipte yer alanların tamamının Güneydoğu’da görev yapması, her türlü silahı kullanıyor olmaları,

basında da Türkiye’nin karşılaşacağı riskler ele alınmıştır. Bu risklerin başında da Irak gelmektedir. Zira Türkiye on yıldan fazla bir zamandır ABD ve İngiltere’ye İncirlik Üssünü Kuzey Irak’ı denetlemeleri için kullandırmaktadır. Şimdi ise bu üsler Afganistan operasyonu için açılmıştır.

52 Sami Kohen, “İKÖ’den Mesajlar”, *Milliyet*, 11 Ekim 2001.

53 *Milliyet*, 10 Ekim 2001.

54 Başbakan Bülent Ecevit’in NTV Televizyonu’na Verdikleri Mülakat, 14 Ekim 2001, www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi*, Arşivi.

55 Bülent Ecevit’in *Milliyet* gazetesi yazarı Fikret Bila’nın sorularına verdiği cevap-

yabancı dil bilmeleri ve uzmanlık alanlarının nokta operasyonları olmasıdır.

Türkiye'nin operasyonun başladığı 7 Ekim tarihinden sonra Kuzey İttifakı konusundaki fikirlerinin değişmediğini ve Kuzey İttifakı'nı daha sık bir şekilde gündeme getirdiğini görüyoruz. Bu da Türkiye'nin Afganistan'a yapılacak bir kara hareketini desteklemeyen tutumu ile tutarlı bir davranıştır. Türkiye, operasyon başladıktan sonra yabancı güçlerin operasyondan sonra Afganistan'dan çekilmesi gerektiğini ve Kuzey İttifakı'nın birleştirilmesi ve güçlendirilmesi gerektiğini her fırsatta dile getirmiştir. Ayrıca Türkiye çok daha önceden beri izlediği politika çerçevesinde bu dönemde de Kuzey İttifakı güçlerinden General Abdurreşid Dostum'a yardım yapmıştır.⁵⁵

Türk dış politikasının bu dönemde Türk kamuoyunun desteğini almaya çalıştığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede Türk yetkililer konuşmalarında sık sık Türkiye ile Afganistan arasındaki tarihten gelen iyi ilişkilere değinmişlerdir. İsmail Cem'in aşağıdaki sözleri bu açıdan dikkat çekicidir:

Afganistan konusunda Türkiye giderek önemli bir konuma sahip olmaktadır. Bizim tarihi ilişkilerimiz Türkiye'ye özel bir yer sağlamaktadır. Biz kuzey - güney ayırımı yapmadan bütün Afgan halkının dostuyuz. Bizim öğretmenlerimiz Afganistan'da eğitim vermişlerdir. Türk parlamento sistemi Afganistan tarafından yakından izlenip örnek alınmıştır. Hatta Afganistan'da bazı yasaların hazırlanmasında katkımız olmuştur. Atatürk döneminde Türk subayları eğitmen olarak Afganistan'da hizmet vermiştir. Afgan öğrenciler Türkiye'de öğrenim görmüşlerdir. Sovyetler'in etkisi artınca ilişkilerimizde uzaklaşma yaşanmıştır ama Sovyetler'in çekilmesinden sonra yeniden canlanmıştır. Bugün Afganistan'daki Atatürk Hastanesi en gelişmiş sağlık kurumudur. Bir ikincisi de yine hizmete sokulmuştur. 1200 konut ve barınak bizim tarafımızdan inşa edilmiştir. Köylere su götürülmesi çalışmaları

lardan alınmıştır. Fikret Bila, "İrtibat Subayları Bekleniyor", *Milliyet*, 14 Ekim 2001.

56 *Milliyet*, 16 Ekim 2001. Türkiye-Afganistan İlişkilerine Başbakan Bülent Ecevit de Afganistan Konusunda Bilgi Vermek Üzere Medya Temsilcilerini Kabullerinde Yaptıkları Açıklamada Ayrıntılarıyla Değirmiştir. www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi*, 1 Kasım 2001.

57 *Milliyet*, 1 Kasım 2001.

yeni Türkiye'nin katkısıyla yapılmaktadır. Özetle her alanda Türkiye - Afganistan ilişkileri çok gelişmiş durumdadır. Bu bağlar da Türkiye'ye özel ve önemli bir konum sağlamaktadır.⁵⁶

ABD'nin Türkiye'den asker talebi olduğuna dair ilk açıklama 31 Ekim 2001 tarihinde Başbakan Bülent Ecevit'ten gelmiştir. Bu açıklamaya göre, hükümet Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in de onayıyla Afganistan'a 90 kişilik bir özel harekat grubunu göndermeyi kararlaştırmıştır.⁵⁷ Gönderilecek olan ekibin görev yapacağı bölge Kuzey İttifakı'nın etkin olduğu kuzey bölgesi olacaktır. Ekip gerekirse sıcak çatışmalara girebilecektir. Ekibin sıcak çatışmalara girebilecek olması Türkiye'nin önceki pozisyonu ile çelişmektedir. Bu karara ilişkin olarak hükümet tarafından yapılan açıklamada kararın dayandırıldığı gerekçeler şunlardır: Birincisi, TBMM'nin verdiği yetki, ikincisi, NATO yükümlülükleri (Bu karar 5. maddenin işletilmesi açısından da önemlidir. Eğer asker talebine olumlu yanıt verilmemiş olsaydı, ileride Türkiye için bu maddenin işletilmesi gereği doğduğunda Türkiye'ye yardımcı olacak kimse bulunamazdı) ve üçüncüsü BM Güvenlik Konseyi'nin 1368 ve 1373 sayılı kararlarının⁵⁸ ortaya koyduğu yetki ve sorumluluklar. Yapılan açıklamada, 90 kişilik askeri ekibin gönderilme gerekçelerine baktığımızda, Türkiye iç hukuk ve uluslararası hukuk normlarından sapmamaya özen gösterdiği izlenimini verebilmektedir. Ancak ne 12 Eylül 2001 tarihli 1368 no'lu karar, ne de 28 Eylül 2001 tarihli 1373 no'lu karar ABD'ye operasyon yapabileceği konusunda herhangi bir yetki vermektedir. (Her ne kadar ABD operasyonu BM Güvenlik Konseyi'nin 1368 no'lu kararına dayandırdığını söylese de) Dolayısıyla Türkiye'nin davranışının uluslararası hukuka uygunluğu tartışmalıdır.

Türkiye asker talebine olumlu yanıt vermekle siyasi bir takım kazanımlar elde etmeyi de amaçlamıştır. Bunlardan birincisi, koalisyon güçleri arasında Türk askerinin bulunması, Müslüman ülkelerden gelecek olan eleştiri ve tepkilere karşı ABD'yi rahatlatacaktır. Bu da bir bakıma Türkiye'nin de rahatlayacağı anlamına gelmektedir. İkincisi, asker gönderme Türkiye'nin Batı karşısında elini güçlendirecek ve stratejik önemini artıracaktır. Üçüncüsü, Türkiye'nin terörle mücadele konusundaki haklılığı kanıtlanmış olacak, ABD'yi bu konuda Avrupa'ya baskı yapması için zorlayacaktır.

58 <http://www.un.org/Docs/scres/2001/sc2001.htm>.

59 *Milliyet*, 8 Kasım 2001.

Türkiye bu dönemde bir taraftan ABD'nin asker talebine olumlu yanıt verirken diğer taraftan Türkiye'nin yeni pozisyonuna bağlı olarak Irak konusunda ortaya çıkan endişeleri gidermeye çalışmıştır. Bu açıdan Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun Irak hakkında sorulan bir soru üzerine verdiği cevap Türkiye'nin pozisyonunu açıklar niteliktedir. Kıvrıkoğlu cevabında Irak'a olası bir operasyonu Türkiye'nin arzu etmediğini, böyle bir şeyin Türkiye'yi menfi yönde etkileyeceğini söylemiş, ayrıca Türkiye'nin geçmişte uğradığı 30-40 milyar dolarlık zararı hatırlatmıştır.⁵⁹ Bu dönemde Irak konusunda oluşan endişeler çok da yersiz değildir. Zira başlangıçta Taliban, El Kaide ve Usame Bin Ladin ile Saddam arasında bir bağlantı olmadığını belirten ABD bu dönemde, ağız değiştirmiş ve bu durum Türkiye'de endişelere ve güvensizliğe neden olmuştur.

Kasım ayı içerisinde Taliban kontrolündeki şehirlerin tek tek düşmesi ve Afganistan'a barış gücünün gönderilmesinin gündeme gelmesi üzerine Türkiye sınırlı sayıda asker gönderme yerine, büyük miktarda askeri güçle barış gücüne önderlik etme konusunu ele almaya başlamıştır. Bu da yine Türkiye'nin Afganistan politikasında bir değişikliğe işaret etmektedir. Öncelikle Dışişleri Bakanlığı 14 Kasım'da Kabil Büyükelçiliğini ve Mezar-ı Şerif Başkonsolosluğu'nu tekrar faaliyete geçirme kararını aldığını açıklamıştır.⁶⁰ Yine aynı gün Başbakan Bülent Ecevit, Dışişleri Müsteşarı Uğur Ziyal ve Genelkurmay Harekat Başkanı Korg. Köksal Karabay'ın katılımıyla gerçekleşen toplantılarda Afganistan'da konuşlanması planlanan uluslararası barış gücüne Türkiye'nin katılımı konusu ele alınmıştır.⁶¹

Türkiye'nin barış gücü konusunu ele aldığı günden bir gün önce BM Güvenlik Konseyi'nin Afganistan konusunda bakanlar düzeyinde yaptığı toplantıda konuşan İsmail Cem, Türkiye'nin yeniden yapılanma konusunda Afgan kimliğinin temel alınmasından ve geniş tabanlı bir hükümetin kurulmasından yana olduğunu bildirdikten sonra, Taliban'dan geri alınan bölgelerde üzerine düşen görevi yerine getirmesi için BM'ye çağrıda bulunmuştur.⁶²

60 Türkiye'nin Afganistan'daki Resmi Temsilciliklerinin Yeniden Faaliyete Geçirilmesine İlişkin Açıklaması, www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi* Arşivi, 14 Kasım 2001.

61 *Milliyet*, 15 Kasım 2001.

62 *Milliyet*, 15 Kasım 2001.

63 www.mfa.gov.tr, *Dışişleri Güncesi* Arşivi, Kasım 2001'deki Gelişmeler.

Afganistan'ın yeniden yapılandırılması çalışmalarında önemli bir rol almak istediğini sık sık ifade etmesine rağmen, Türkiye'nin bu konularda başarısız kaldığını söylemek mümkündür. Öncelikle Türkiye muhalif liderlerin Türkiye'de toplanması konusunda yeterince inisiyatif alamamış ve yeni Afganistan hükümetinin çatısının oluşturulacağı toplantının Almanya'da (Bonn'da) yapılmasına karar verilmiştir.⁶³ Türkiye'nin başarısız olduğu bir başka konu, Washington ve Japonya'da Afganistan'ın ekonomik kalkınması için yapılan toplantıda etkin olamamasıdır. Toplantılarda kurulan komitede zengin üç ülke ABD, Japonya ve Suudi Arabistan söz sahibi olmuştur. Burada etkili olan nokta tabii ki Türkiye'nin ekonomik durumunun zayıf olmasıdır. Türkiye bu zafiyeti nedeniyle siyasi ve ekonomik konulardaki müzakerelerde etkili olamamıştır. Türkiye'nin etkin olabildiği konu ileride de belirtileceği gibi asker gönderme meselesi olacaktır. Türkiye Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi Soğuk Savaş sonrası dönemde de askeri potansiyelinden yararlanılabilecek bir ülke olarak algılanmaya devam edilmiştir. Soğuk savaş sonrasında yaşanan Afganistan olayı da bunun örneklerinden biridir.

Türkiye barış gücü kapsamında gönderilecek olan Türk askerlerinin hangi büyüklükte ve görev bölgesinin neresi olacağı konularının önemini sık sık vurgulamıştır. Barışın korunması amacıyla gönderilecek olan Türk askerlerinin Kabil'de görev yapmasının istendiği çeşitli düzeylerde resmî olarak belirtilmiştir.⁶⁴ Türkiye Afganistan'a Türk askeri gönderilmesi konusunda acele etmeme şeklinde bir tutum benimsemiştir. Türk Silahlı Kuvvetlerinin ancak operasyonun tamamlanıp barış ortamının sağlanmasının ardından bu ortamın korunması için katkı yapabileceği hususu Türkiye'nin bu dönemdeki dış politikasının temel prensiplerinden biridir. Türkiye barış ortamı sağlanmadan bir maceraya atılma niyetinde değildir. Fakat Türkiye yetki tezkeresini Meclis'ten geçirdiğinde Afganistan'da henüz barış ve güvenlik ortamı sağlanmış değildi.

64 *Milliyet*, 23 Kasım 2001. İsmail Cem'in yaptığı açıklama.

65 *Milliyet*, 19 Aralık 2001.

66 Türkiye'nin Afganistan Geçici Yönetimi Fonu'na Yapacağı Katkıya İlişkin Açıklama, *Dışişleri Güncesi*, 16 Ocak 2002.

2.4. 22 Aralık 2001 Tarihinden 2004 Yılına Değın Türkiye'nin Afganistan Krizi Konusunda İzlediği Dış Politika

6 Aralık 2001 tarihinde Bonn'da bir araya gelen Afgan grupların 22 Aralık'ta Afganistan Geçici Yönetiminin kurulması konusunda mutabakata varmasının ardından, 18 Aralık'ta Kabil'e giden Dışışleri Bakanı İsmail Cem Afganistan ordusunun eğitimi konusunda ve sağlık alanında Türkiye'nin Afganistan'a yardımda bulunabileceğini söylemiştir.⁶⁵ Türkiye bundan sonra değişik dönemlerde Afganistan'a mali yardımlarda bulunmaya başlamıştır. Bu çerçevede 16 Ocak 2002'de Afganistan Geçici Yönetimi Fonu'na yapacağı katkıya ilişkin açıklamasında⁶⁶ Türkiye, BM Gelişme Programı bünyesinde oluşturulan Afganistan Geçici Yönetimi Fonu'na 100.000 Dolarlık bir katkı yapma kararı aldığını ve 10 Ocak 2002 tarihi itibariyle bu katkısını fona ilettiğini belirtmiştir.

20 Aralık'ta BM Güvenlik Konseyinin aldığı 1386 nolu karar Afganistan'ın geleceği açısından olduğu kadar Türk dış politikası açısından da önemlidir. Zira bu kararla Afganistan'a gönderilecek olan Uluslararası Güvenlik Gücü (ISAF) yetkilendirilmiş, İngiltere üç ay süreyle Gücün komutasını üstlenmiştir. Türkiye 4500 askerden oluşacak ISAF'a başlangıçta bir bölük kadar kuvvetle katılacağını açıklamıştır. Toplam mevcudu 267 kişiden oluşacak Türk birliğinin intikalinden önce bir askeri keşif heyeti 18 Ocak'ta Kabil'i ziyaret etmiş, Türk birliği ise 15-20 şubat tarihleri arasında Kabil'e intikal etmiştir. 22 Ocak'ta ise Başbakan Bülent Ecevit Afganistan'da Kurulan Geçici Yönetim'in Savunma Bakan Yardımcısı Abdurreşid Dostum'u kabul etmiştir.⁶⁷

13 Mart 2002 tarihinde Türkiye'nin Afganistan Dışışleri Bakanlığı görevlilerine sağlayacağı mesleki eğitime ilişkin açıklamada, Afganistan'ın Dışışleri Bakanlığı'nda görevli 20 memura iki ay süre ile Türkiye tarafından mesleki eğitim imkanı sağlanacağı, bu program dahilinde üniversitelerde görevli öğretim üyeleri ve Dışışleri Bakanlığı'nın üst düzey yetkilileri tarafından konferanslar verileceği ve Afgan diplomatların Bakanlık bünyesinde muhtelif birimlerin teşkilatlanması ve çalışma düzenleri hakkında bilgilendirileceği belirtilmiştir.⁶⁸

67 *Dışışleri Güncesi*, 22 Ocak 2002.

68 *Dışışleri Güncesi*, 16 Mart 2002.

69 Diego A. Ruiz Palmer, "Kabil'e Giden Yol", *NATO Dergisi*, Yaz 2003.

70 <http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2003/12/05/dunya/dunya2.html>.

2002 yılının Haziran ayında BM Güvenlik Konseyi'nin 1413 sayılı kararı gereğince ISAF II'nin komutasını üstlenen Türkiye, ISAF'a yaptığı katkıları bu dönemde de istikrarlı bir biçimde devam ettirdi. Bu dönemde Belçika ve Portekiz aynı zamanda Balkanlardaki NATO operasyonlarına da katılmakta oldukları gerekçesiyle ISAF'tan çekildiler, fakat onların yerine beş ortak ülke (Arnavutluk, Azerbaycan, İrlanda, Litvanya ve Makedonya Cumhuriyeti) kuvvete katıldı. Türkiye altı aylık dönemin sonunda ISAF II'nin komutanlığını iki ay daha uzatmayı kabul etti. 2003 yılının Şubat ayında ise BM Güvenlik Konseyi'nin Kasım 2002 tarihli ve 1444 sayılı kararı ile Almanya ve Hollanda'nın ISAF III'ün komutanlığını müştereken üstlenmeleri onaylandı. Bu dönemde ise ISAF'a katkıda bulunan ülkelere yedi ülke daha eklendi. NATO ülkelerinden Belçika tekrar ISAF'a katılırken; Macaristan, İzlanda, ve ayrıca dört ülke Hırvatistan, Estonya, Letonya ve İsviçre de ISAF'a katıldılar.⁶⁹

2003 yılının Aralık ayında yapılan NATO Dışişleri Bakanları toplantısında Afganistan'a Türk helikopteri gönderilmesi kararı alındı ve bu karar üzerine Türkiye NATO çerçevesinde Afganistan'da görev yapan Barış Gücü'ne destek için Black Hawk (Kara Şahin) tipi 3 helikopter göndermeye karar verdi.⁷⁰

3. Değişim ve Süreklilik Açısından Türkiye'nin Körfez Krizi (1990-1991) ve Afganistan Krizi (2001-2003) Sırasında İzlediği Politikaların Karşılaştırılması: Uluslararası Yönelim, Diplomatik ve Askeri Araçlar, Tehdit ve Menfaat

“Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye'nin Yeni Güvenlik, Tehdit ve Menfaat Tanımlamaları Çerçevesinde Afganistan Krizi'ne Bakışı” başlıklı bölümde Soğuk Savaş sonrasında uluslararası sistemin genel yapısı konusundaki belirsizliklerden, bununla irtibatlı olarak Türkiye'nin yakın çevresinde oluşan istikrarsızlıklardan ve bunun Körfez Bölgesi özelinde Türkiye için oluşturduğu tehditte ve bu çerçevede Türkiye'nin Afganistan Krizi sırasında nasıl bir politika izlediğinden bahsetmiştik. “Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye'nin Yeni Güvenlik, Tehdit ve Menfaat Tanımlamaları Çerçevesinde Afganistan Krizi'ne Bakışı” başlıklı bölümün devamı olarak da nitelendirebileceğimiz bu bölümde ise Körfez Krizi ve Afganistan Krizi

⁷¹ Mahmut Bali Aykan, “Türkiye'nin Basra Körfezi Güvenliği Politikası: 1979-1988”, ODTÜ Gelişme Dergisi, 22 (1) 1994, s.25.

sırasında Türkiye'nin takındığı tutumu "Geleneksel Çok Yönlü Türk Dış Politikası"nın sürekliliği ve değişimi açısından analiz etmeye çalışacağız.

Böyle bir analizin yapılabilmesi için öncelikle "Geleneksel Çok Yönlü Türk Dış Politikası" ifadesiyle özellikle hangi döneme atıfta bulunduğumuzu ve bu politikanın ne gibi özellikler taşıdığını belirtmemiz gerekmektedir. Her şeyden önce bu politika 1960'lı yılların ilk yarısında teşekkül etmiş olup, Adnan Menderes hükümetlerinin 1950'li yıllarda takip ettiği ve başarısızlığı, sonuçları ile ortaya çıkmış Ortadoğu politikasının uygulanmasından Türk devlet adamlarınca çıkarılan derslere dayanmaktaydı.⁷¹ Batı kampı tarafından desteklenen ve Sovyet karşıtı bir askeri savunma paktı olan Bağdat Paktı'nın kurulmasında Menderes hükümetinin öncülük etmesi, Batı kampında yer almayan başta Mısır ve Suriye olmak üzere, Suudi Arabistan, Ürdün ve Lübnan gibi bölge ülkelerinin Türkiye'yi eleştirmelerine yol açmıştır. Bundan sonra Türkiye üçüncü dünya ülkeleri tarafından "Batı'nın jandarması" olarak nitelendirilmeye başlanmıştır.

1960 ve 1970'li yıllar uluslararası sistemde "detant-yumuşama" döneminin yaşandığı yıllardır. İki kutup arasında karşılıklı kuvvet indirimlerinin yapıldığı ve Helsinki Nihai Senedi'nin imzalandığı (1975) bu dönemde aynı zamanda Doğu ve Batı bloğunda Prag Baharı ve De Gaulle'le sembolleşen merkezkaç hareketler yaşanmaktaydı. Uluslararası ortamdaki bu yumuşama Türk dış politikasında da yansımalarını bulmuş, 1950'li yılların "Batı yanlısı" politikaları yerini 1960'lı yılların ortalarından itibaren Batı yanlısı politikaların sorgulandığı "çok yönlü" bir dış politikaya bırakmıştır. Bu yeni politikaya geçişi tetikleyen kırılma noktaları şunlardır: 1. Batı ittifakı çerçevesinde Türkiye'ye yerleştirilen Jüpiter füzelerinin 1962 Küba Krizi ile birlikte Türkiye'den sökülmesi, 2. 1964 Kıbrıs Bunalımı ve Johnson mektubu, 3. 1974 Türkiye'nin Kıbrıs'a yaptığı müdahale ve ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosu, 4. 1969 Haşhaş ekimi krizi. Özellikle 1964 Kıbrıs krizi sırasında ABD Başkanı Johnson'ın Türkiye'ye gönderdiği mektup sonrasında ciddi bir iç muhasebe içine

72 Bu tanımlamalar Baskın Oran'ın derlediği *Türk Dış Politikası* isimli kitaptan alınmıştır. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, Cilt: I, İstanbul: İletişim, 2002, s. 653.

73 Mahmut Bali Aykan, Marmara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktora Dersi (Basra Körfezi Güvenliği ve Türkiye) Notları, 2003-2004.

giren Türk dış politika yapımcıları, bu dönemdeki siyasi ve ekonomik istikrarsızlığa rağmen “görelî özerk ya da nispi olarak bağımsız”⁷² şeklinde ifade edebileceğimiz kararlı bir dış politika yapım süreci içine girmişlerdir.

Sonraları geleneksel olarak adlandırılacak olan yeni Türk dış politikasının iki temel prensibi vardı: Birincisi, Türkiye bundan sonra Ortadoğu ülkelerinin Batı ile ve birbirleri ile olan ilişkilerine karışmayacaktı. İkincisi ise, Türkiye Batı ile olan ilişkilerinin ve NATO çerçevesinde bölgedeki rolünün, bölge ülkeleri ile olan ilişkilerine zarar vermemesine dikkat edecekti. Böylece Türkiye bundan sonra, bölge ülkelerinin birbirleriyle ve Batı’yla olan ilişkilerinde “iyi niyetli bir tarafsızlık politikası izleyecek” ve bölge ülkeleriyle ekonomik ve kültürel ilişkilerini geliştirmek suretiyle, bölge ülkelerinin gözündeki “saygınlığını” yeniden kazanacaktı (Batu, 1965: 21-5). Bu çerçevede oluşturulan yeni Türk dış politikasına göre Ortadoğu’da çıkacak olan problemleri bölge ülkeleri kendi inisiyatifleri ile çözmeliydiler, herhangi bir bölge dışı güç problemlere müdahale etmemeliydi.⁷³

Yeni Türk dış politikasının en önemli özelliklerinden biri, bölgesel güvenliğin sağlanmasında askeri paktlar yerine diplomatik araçların ve uzlaşmaların daha fazla kullanılması olmuştur. Bu özelliği yeni Türk dış politikasını daha çok Atatürk döneminin dış politikasına yaklaştırırken, Menderes dönemi dış politikasından farklılaştırmıştır. Bununla birlikte bu dönemde Türkiye’nin uluslararası yönelimi değişmemiş ve NATO üyeliği devam etmiştir. Bu özelliği ile ise yeni Türk dış politikası Atatürk döneminden farklılaşırken, Menderes dönemi ile devamlılık arz etmiştir.⁷⁴ Bu dönemde Türkiye Batı kampı içinde yer almaya devam etmiş, özerklik daha çok Kıbrıs ve Ortadoğu konularında ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Türkiye, bir taraftan Batı kampı içindeki rolünü muhafaza etmeye çalışırken, diğer taraftan Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmek suretiyle bir “denge politikası” takip etmiştir.

74 Mahmut Bali Aykan, “Türkiye’nin Basra Körfezi Güvenliği Politikası: 1979-1988”, s. 26.

75 Mahmut Bali Aykan, *Türkiye’nin Kuveyt Krizi Politikası*, s. 66.

76 Mahmut Bali Aykan, Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktora Dersi (Basra Körfezi Güvenliği ve Türkiye) Notları, 2003-2004.

77 Mahmut Bali Aykan, *Türkiye’nin Kuveyt Krizi Politikası*, s. 87.

Peki geleneksel çok yönlü Türk dış politikasının tüm bu özellikleri açısından bakıldığında, Soğuk Savaş sonrası dönemin iki önemli olayı olan Körfez Krizi ve Afganistan Krizi nasıl değerlendirilmelidir? Amaçlarda ve araçlarda devamlılık, dış politikada devamlılığın iki önemli unsurudur. Geleneksel çok yönlü dış politikada amaç yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Batı ve Ortadoğu arasında dengeli bir politika izlemektir. Bu bağlamda Türkiye'nin amacı bölgedeki gelişmelere yön vermekten ziyade söz konusu gelişmelerin Türkiye'ye verebileceği zararı mümkün olduğunca asgaride tutmaktır.⁷⁵ NATO'nun verdiği misyonu yerine getirirken Ortadoğu ülkelerinin hassasiyetlerini ve taleplerini de aynı anda göz önünde bulundurmaktır. Türkiye'nin bu politika çerçevesinde bir başka amacı bölgede istikrarın sağlanmasıdır. Bu amaçların gerçekleştirilmesinde kullanılacak araçlar konusunda ise Türkiye uluslararası hukukun ihmal edilmemesi ve diplomatik araçların yoğun olarak devreye sokulması yönünde tavır koymaktadır. Bölgedeki sorunlar diplomatik uzlaşma yoluyla bölge ülkelerinin kendileri tarafından çözümlenmelidir. Dolayısıyla Türkiye bölge dışındaki güçlerin bölgedeki sorunlara müdahale etmesine sıcak bakmamaktadır.⁷⁶

Yukarıda ifade ettiğimiz amaçlar çerçevesinde Türkiye'nin Körfez Krizi konusundaki tutumunu incelediğimizde, "değişik ve zor şartların el verdiği ölçüde bir devamlılık"⁷⁷ sağlayabildiğini söyleyebiliriz. 1980'li yılların sonlarına doğru sıkça dile getirilen Türkiye'nin Batı ve NATO açısından stratejik önemini kaybettiği söylemi, Türkiye'nin Körfez Krizi sırasında izlediği politika sonrasında haklılığını yitirmiştir. Kriz sonrasında Batının özellikle de ABD'nin çıkarları açısından Türkiye'nin stratejik önemi artmıştır.⁷⁸ Bununla birlikte şunu da söylemekte yarar vardır ki, Avrupa Birliği ülkeleri ile Türkiye arasında bölgedeki tehdit unsurlarına özellikle de Kürt sorununa bakıştaki farklılık Türkiye ile AB arasındaki stratejik işbirliğinin önündeki en büyük engeldir. Doğu Avrupa ülkelerinin Sovyet Bloğundan ayrıldıktan hemen sonra NATO ve AB'nin genişleme sürecine dahil edilmeleri Türkiye'nin geri plana itildiği görüntüsünü ortaya çıkardı. Bununla birlikte Körfez Bölgesinde askeri olarak gittikçe güçlenen Irak ve Kürt meselesi konusunda AB ülkeleri Türkiye'ye karşı ilgisiz kaldılar ve Türkiye'nin hassasiyetlerini anlamadılar. Fakat Körfez Krizi (2003 Irak'ın işgali de bu açıdan aynı sonucu verdi) gösterdi ki Türkiye bölgenin istikrarı açısından ABD kadar AB üyesi ülkelerin de vazgeçemeyeceği, son derece önemli bir

78 Mahmut Bali Aykan, *Türkiye'nin Kuveyt Krizi Politikası*, s. 84.

ülkedir. Buna rağmen - her ne kadar Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'ye adaylık statüsü verilmiş olsa da - 1990'lı yıllar boyunca AB'nin Türkiye'ye AB'ye üyelik konusunda çok fazla ümit vermemesi Türkiye üzerinde bir hayal kırıklığı yaratmış, fakat Batı ile olan ilişkilerinde Türkiye'nin farklı mecralar aramasına neden olmamıştır.

Geleneksel Türk dış politikasının yukarıda ifade ettiğimiz amaçları çerçevesinde Afganistan Krizi'ne (2001) baktığımızda aynen Körfez Krizi'nde olduğu gibi amaçlar konusunda herhangi bir sapmanın olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü Türkiye Afganistan Krizi sırasında her fırsatta Orta Asya merkezli bir terörün, Körfez bölgesinin istikrarsızlaşması açısından da riskler taşıdığını ifade etmiş fakat Irak'a olası bir operasyon yapılmasına da karşı çıkmıştır. Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekir ki, Türkiye'nin geleneksel dış politikası çerçevesinde ifade ettiği "Türkiye'nin bölgesindeki gelişmelere yön vermekten ziyade söz konusu gelişmelerin Türkiye'ye verebileceği zararı mümkün olduğunca minimumda tutma", "bölge ülkelerinin kendi sorunlarını kendilerinin çözmesi ve dış müdahalelere izin vermemeye" gibi ilkelere 11 Eylül'den sonra ABD'nin yaptığı yeni küresel tehdit tanımlaması karşısında Türkiye'nin güvenlik ihtiyaçlarına cevap vermemeye başlamıştır. Bu nedenle amaçlar konusunda herhangi bir sapma yaşanmamış olsa da Afganistan Krizi sırasında Türkiye, Körfez Krizi'nde yaşadığına benzer bir çelişki ile karşı karşıya kalmıştır. Bu bölümle irtibatlı olan önceki bölümde de ayrıntıları ile ifade edildiği gibi Soğuk Savaş sonrasında Körfez bölgesi ABD ve Türkiye'nin çıkarlarının ve önceliklerinin örtüşmekten çok çatıştığı bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dolayısıyla Türkiye Soğuk Savaş sonrasında bir taraftan kendi çıkarlarını ve önceliklerini korumak, diğer taraftan ise müttefiki olduğu ABD'nin çıkarlarına ve önceliklerine göre hareket etme ikilemi ile karşı karşıya kalmıştır. Hem Körfez Krizi hem de Afganistan Krizi sırasında bu çelişkiyi aşma ve yeni şartlara adapte olma yolunu tercih etmek zorunda kalmıştır. Aslında bu çelişkiyi aşmaya çalışma çabasının temelinde, Türkiye'nin temel amaçlarından biri olan genelde Batı özelde ise ABD ile olan ilişkilerini bozmama gayreti vardır. Bu durum ise Türkiye'nin geleneksel Türk dış politikasının en önemli parametresi olan Batı yöneliminden uzaklaşmama amacı ile irtibatlandırılabilir. Yine Afganistan Krizi sırasında Körfez Krizi'nde olduğu gibi Ortadoğu ülkelerinin operasyon sırasındaki tavrını önemsemesi de

başka bir süreklilik unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye o dönemde Batılı ülkelerden gelen mesajlara olduğu kadar Ortadoğu ülkelerinden operasyonla ilgili gelen mesajlara da önem vermiştir. O dönemde Katar'ın başkenti Doha'da yapılan İKÖ Dışişleri Bakanları toplantısına Türkiye'yi temsilen Dışişleri Bakanı İsmail Cem katılmış, zirvede Taliban'dan ya da Usame Bin Ladin'den yana çıkan tek bir İKÖ üyesi devlet olmamıştır.

Türkiye'nin Batı yöneliminin en önemli parametresi olan NATO üyeliği açısından Afganistan Krizi'ne baktığımızda, Türkiye'nin özellikle operasyon başlayana kadar NATO çerçevesi üzerinde önemle durduğunu görürüz. NATO'nun 5. maddesinin işletilmesi ile ilgili olarak çıkan karardan memnun olan Türkiye, -her ne kadar ne ABD'den ne de NATO'dan gelecek olan asker talebine sıcak bakmamış olsa da-, NATO'nun kararından doğacak olan yükümlülüklerini yerine getirmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Türkiye'nin bu dönemde NATO oryantasyonunu bu derece vurgulamasının nedeni yine kendi güvenlik kaygıları ile yakından ilgilidir. Zira 1980'li yılların sonlarında Ortadoğu'daki istikrarsız durum ve Irak'ın artan askeri gücü karşısında kendisini tehdit altında hisseden NATO üyesi Türkiye'nin tüm bu güvenlik kaygıları NATO'nun üst düzey askeri otoriteleri tarafından çok fazla dikkate alınmamıştır. Bu nedenle Türkiye'nin özellikle 1990'lı yılların başlarından bu yana NATO'nun kendisinin güvenliğini sağlayıp sağlayamayacağı konusunda şüpheleri vardır. Dolayısıyla Türkiye 11 Eylül sonrasında başlayan süreci en başından itibaren bu kaygılarını dile getirmek için bir fırsat olarak görmüştür. Buna göre Türkiye Kürt sorunu kaynaklı teröre karşı yıllardan beri mücadele veren bir ülkedir ve NATO bu yeni sürecin de etkisiyle Türkiye'nin güvenliğini her zamankinden daha çok dikkate almak zorundadır.

“Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye'nin Yeni Güvenlik, Tehdit ve Menfaat Tanımlamaları Çerçevesinde Afganistan Krizi'ne Bakışı” başlıklı bölümde ayrıntılarıyla ifade ettiğimiz gibi Körfez Krizi sonrasında Türkiye'nin millî birlik ve bütünlüğüne yönelik tehditlerin arttığı görülmektedir. Türkiye'de millî güvenlik açısından önemi git-tikçe artan Kürt sorununa paralel olarak, Körfez Krizi sonrasında Kuzey Irak'ta kurulan *de facto* Kürt devletinin ortaya çıkışı Türkiye'nin tehdit algılamalarını artırmıştır. Yine aynı bölümde ayrıntıları ile

79 Mahmut Bali Aykan, *Türkiye'nin Kuveyt Krizi Politikası*, s.65.

aldığımız bu *de facto* yapının *de jure* hale gelmesinin önüne geçmek amacıyla Türkiye'nin inisiyatifi ile Körfez Krizi sırasında Huzur Harekatının başlatılması geleneksel amaçlar açısından bakıldığında Türk dış politikasında bir sürekliliğe işaret etmektedir. Afganistan Krizi sırasında da bir önceki paragrafta ifade ettiğimiz gibi bu konudaki sürekliliğin korunduğunu görebiliriz.

Körfez Krizi'nde Türkiye'nin Irak'la olan petrol boru hattının kapatılmasını ve İncirlik üssünü Irak'a karşı Batılı ülkelere açmasını içeren politikası zaman zaman Türk dış politikasında bir sapmanın yaşandığı şeklinde değerlendirmelere neden olmuştur. Kriz sırasında alınan bu inisiyatifler Cumhurbaşkanı Özal'ın "merkezi tutumu" nun ürünü olarak tanımlanmış olsa da Özal'ın etkinliğinin yine de sınırlı olduğunu söylemek gerekmektedir. Zira Türkiye'nin sivil asker yöneticileri ulusal menfaatler ve geleneksel politika bakımından Özal'ın inisiyatiflerine muhalefet etmemişlerdir.⁷⁹ Ayrıca Körfez Krizi sırasında Türkiye hiçbir zaman Musul ve Kerkük gibi Misak-ı Milli sınırları içinde tanımlanmış olan yerleri Türkiye'ye katmak gibi revizyonist politikalar içine girmemiştir. Zira böyle bir davranış hiçbir zaman geleneksel Türk dış politikası kapsamında yer almamıştır.

Afganistan Krizi sırasında da revizyonizm benzeri Pan-Türkist bir söyleme hiçbir zaman başvurulmadığı rahatlıkla söylenebilir. Tam tersine bu kriz sırasında Türkiye, Afganistan'ın millî birliğinden ve bütünlüğünden yana olduğunu ve Afganistan'da en kısa zamanda tüm etnik grupları temsil eden geniş tabanlı bir hükümetin kurulması gerektiğini sıklıkla ifade etmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin hiçbir zaman Pan-Türkist bir söylem içine girmemesine rağmen Türk askerinin Afganistan'da görev yapmasına karşı çıkan Afgan grupların olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

80 Çok uluslu bir yapıya sahip olan Çekiç Güç 1996 yılında şöyle bir nitelik arz etmekteydi. 1748 asker ve 77 uçak İncirlik'te hazır beklemekteydi. Bunun dışında Pirinçli ve Zaho'da da ikmal ve irtibat görevini yürüten aynı güce bağlı 56 çok uluslu asker yer alıyordu. Birliğin başında biri Türk diğeri Amerikalı aynı yetkiye sahip iki komutan bulunuyordu. Çekiç güce asker veren ülkeler arasında Türkiye (78), Fransa (143), İngiltere (194), ABD (1389) vardı. Aynı ülkelerin İncirlikte Çekiç Güç emrinde bulunan uçak sayıları ise şöyleydi: ABD: 32 savaş, 13 kargo ve destek uçağı, 9 helikopter. İngiltere: 8 savaş, 2 tanker uçağı. Fransa: 8 savaş, 1 tanker uçağı. Türkiye: 4 savaş uçağı. *Milliyet*, 21 Ağustos 1992.

81 Mahmut Bali Aykan, *Türkiye'nin Kuveyt Krizi Politikası*, s.64.

Körfez Krizi sırasında izlenen politikaya Türk dış politikasının kullandığı araçlar açısından baktığımızda durum biraz daha karmaşıklaşmaktadır. Bu dönemde Türkiye'nin aldığı inisiyatiflere bakıldığında diplomatik araçların yanı sıra askeri araçların da ön plana çıkmaya başladığı görülür. Fakat bu askeri paktlar ya da ABD'ye verilen bir askeri destek şeklinde ortaya çıkmamıştır. Türkiye uluslararası koalisyonun oluşturduğu Çekiç Güce askeri destek vermiştir.⁸⁰ Bu nedenle bunu geleneksel dış politikadan ciddi bir sapma olarak görmemiz mümkün değildir. Dolayısıyla bu dönemde uluslararası hukuka riayet edilmesi bakımından Türkiye'nin pozisyonunda herhangi bir problem söz konusu değildir. ABD'nin Körfez politikasının BM Güvenlik Konseyi'nin diğer ülkeleri tarafından desteklenmesi ya da en azından bu politikaya muhalefet edilmemesi ve yapılan operasyonun BM çerçevesinde uluslararası uzlaşmaya varılarak gerçekleştirilmesi Türkiye'nin desteğini uluslararası hukukun çerçevesi içine sokmaktadır. Bu açıdan bakıldığında 1990-1991 Körfez Krizi sırasında Türkiye'nin tutumu bölge ülkeleri açısından da herhangi bir problem teşkil etmemiştir. Zira BM üyesi hiçbir devlet, ki buna bölge ülkesi Arap devletleri de dahildir, Irak'ın Kuveyt'i işgal ve ilhakını, olaya yaklaşımlarındaki farklılıklara rağmen onaylamamıştır.⁸¹

Kullanılan araçlar bakımından Afganistan Krizi değerlendirildiğinde Körfez Krizi ile aralarında süreklilik vardır, fakat geleneksel Türk dış politikası açısından bir sapma olduğu söylenebilir. Gerçekten de Afganistan Krizi sırasında Türkiye diplomasinin kullanılması konusunda zaafa düşmüştür. Afganistan'ın yeniden yapılandırılması çalışmalarında önemli bir rol almak istediğini sık sık ifade etmesine rağmen, bu konularda başarısız kaldığını daha önce belirtmiştik. Özellikle Afganistan'daki muhalif liderlerin Türkiye'de toplanması beklenirken, Bonn'da bir araya gelmeleri, ayrıca Washington ve Japonya'da Afganistan'ın yeniden yapılandırılması ile ilgili olarak yapılan toplantılarda etkin olamaması söz konusu diplomatik başarısızlığın bir sonucudur. Körfez Krizi ile arasında bu konuda süreklilik olduğunu söylesek de, Körfez Krizi sırasında Türkiye'nin çok daha yoğun bir diplomatik inisiyatif içine girdiği düşünülürse bir bakıma farklılaştıkları da söylenebilir. Burada Körfez Krizi sırasında Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın girdiği yoğun telefon diplomasisi hatırlanmalıdır. Her iki krizde de Türkiye'nin dikkate alınan yönü hiç kuşkusuz askeri kapasitesi olmuştur. Bu durum krizlerin niteliği ile de

yakından ilgilidir fakat Türkiye'nin Batılı güçler tarafından nasıl algılandığını da gösterir niteliktedir. İtiraf etmeliyiz ki Soğuk Savaş sonrasında yaşanan ve Türkiye'yi ilgilendiren tüm krizlerin çözümünde Türkiye'nin öncelikli olarak askerî katkısından faydalanılmıştır. Diplomatik inisiyatifler hep daha geri planda kalmıştır. Bunu Yugoslavya'nın çözülmesinin ardından yaşanan Bosna ve Kosova savaşları ve ardından Makedonya Bunalımında da görmek mümkündür.

Afganistan Krizi sırasında Türkiye'nin uluslararası hukukun sınırlarını zorlama noktasına geldiğini söylemek mümkündür. Çünkü ABD'nin Afganistan Operasyonu daha önceki bölümlerde ayrıntılarıyla ele alındığı gibi uluslararası hukuka aykırı bir harekettir. Türkiye, BM kararlarının yetkilendirmediği söz konusu tek taraflı Amerikan müdahalesinden sonra, yurt dışına asker göndermeyi içeren yetki tezkeresini Meclis'ten geçirmek suretiyle neredeyse bu müdahaleye ortak olma noktasına gelmiştir. Fakat operasyonun kısa sürmesi ve ardından BM'nin 1386 no'lu Güvenlik Konseyi kararıyla Uluslararası Destek ve Güvenlik Gücü ISAF'ın oluşturulması Türkiye'yi söz konusu zor durumdan kurtarmıştır. Bu noktada Afganistan Operasyonu Körfez Krizi'nden önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi Irak operasyonu ve Çekiç Güç çok uluslu bir güçtür. Türkiye de bu güce katkıda bulunan ülkelerden biridir. Afganistan için oluşturulan ISAF ise Amerika'nın tek taraflı operasyonundan sonra ortaya çıkmıştır. Operasyondan önce alınan BM kararları ABD'ye operasyon konusunda herhangi bir yetki vermemektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki ABD, Afganistan operasyonunu BM çerçevesinde yapıyor görüntüsünü vermeyi başarmıştır. Bu dönemde operasyon konusunda neredeyse uluslararası bir konsensus sağlanmıştır. "Operasyon Sırasında Bölge Ülkelerinin Tutumu" başlıklı bölümde de ifade ettiğimiz gibi İran dışında tüm bölge ülkeleri bu operasyonu desteklemiştir.

TURKEY-IRAN GEOPOLITICAL COMPETITION OVER CENTRAL ASIA AND THE CAUCASUS:1989-2001

Bayram SİNKAYA*

The Caucasus was one of the areas where Ottoman-Iran rivalry revolved around. After the dissolution of the Soviet Union, a power vacuum arose over the Caucasus and Central Asia, where Turkey and Iran competition revived. Because of security considerations of the two countries and of their political and economic interests, Iran and Turkey adopted ambitious policies in the region that led to competition between them. Moreover, due to geographical proximity and geopolitical reasons, competition between Iran and Turkey intensified particularly over the Caucasus.¹

This article aims at analyzing the Turco-Iranian geopolitical competition over the Caucasus and Central Asia throughout the 1990s. It argues that geopolitical competition between Turkey and Iran had a great impact on their bilateral relations in this period creating a conflictual atmosphere between the two countries. In this regard, this article reviews Turkey and Iran's relations with the newly independent states of Central Asia and the Caucasus, and then analyses the Turco-Iranian geopolitical competition.

I. TURKISH POLICY TOWARDS THE NIMS

Turkey's policy towards the Caucasus and Central Asia can be classified into three periods. The first period covered transition era in the Caucasus and Central Asia between the years of 1989-1991. In this period, Turkish foreign policy towards the NIMS² was cautious in the

* Research Assistant, Department of International Relations, Middle East Technical University. The author thanks Prof. Dr. Süha Bölükbaşı.

1 This article is a revised version of a chapter from my Master of Science thesis titled "Conflict and Cooperation in Turkey-Iran Relations: 1989-2001", submitted to Department of International Relations, Middle East Technical University, January 2004.

2 After the dissolution of the Soviet Union in late 1991, the former Soviet Socialist Republics became independent. The newly independent states included six Muslim republics, namely Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan,

sense that it was trying to avoid alienating Moscow. In fact, Turkey kept its traditional policy towards the Soviet Union since the 1920s: Moscow first and non-interest in “dış Türkler” (outside Turks); and until the last days of the USSR, Turkish government was not interested in Central Asia and the Caucasus.³ Because Turkey accepted the sovereignty of the USSR over the (Soviet) “republics” in the Caucasus and Central Asia, the then Turkish President Turgut Özal visit to Kazakhstan in March 1991, it was prefaced by a visit to Moscow.⁴ In this vein, in late August 1991, the Turkish Undersecretary of Foreign Ministry, Özdem Sanberk declared that Turkey would prioritize Moscow in its evaluations considering developments in the Caucasus and Central Asia. Moreover, he stated that Ankara-Moscow relations were more important than Ankara-“Republics” relations.⁵ Nevertheless, Turkey’s interest in the region gradually increased throughout 1991, and eventually led Turkey’s recognition of all newly independent states in the Caucasus and Central Asia in December 1991.⁶

The second period of Turkey’s policy towards the Caucasus and Central Asia that is called “euphoria” in Turkish foreign policy, covered the period between the late 1991 and 1993.⁷ Turgut Özal, the then president of Turkey, in his augural speech at the TGNA (Turkish Grand National Assembly) stated that the end of the cold war and the dissolution of the USSR provided Turkey with a historical opportunity to be leader of the region. He said that Turkey should have not missed such an opportunity that appeared first time after 400 years.⁸ In this period, many high-level visits between Turkey and the NIMS culminated in the

Turkmenistan and Tajikistan, five of which –with the exception of Tajikistan– were Turkic speaking. In order to refer to these republics this study preferred to use “newly independent Muslim states” (NIMS) instead of “newly independent states” (NIS) that refers to all states that became independent after the collapse of the USSR.

3 Idris Bal, *Turkey’s Relations with the West and the Turkic Republics, the Rise and Fall of the ‘Turkish Model’* (Aldershot, Burlington, Singapore: Ashgate Pub., 2000), pp. 45-50.

4 See Philip Robins, “Turkey’s Ostpolitik: Relations with the Central Asian States”, in David Menashri, ed., *Central Asia Meets the Middle East* (London: Frank Cass, 1998), pp.130-31.

5 Mustafa Aydın, “Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkiler”, in Baskın Oran, ed., *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, vol.II (İstanbul: İletişim Yay, 2001), pp. 366-449; pp, 366-75. See also Mustafa Aydın, “Turkey and Central Asia; Challenges of Change”, *Central Asian Survey*, vol.15, no.2 (1996).

6 Turkey recognized Azerbaijan earlier than other states on November 9.

7 Robins, *op.cit.*, pp.130-36.

8 Aydın, “Kafkasya ve Orta ...“, p.370.

conclusion of many agreements. Officials of NIMS declared many times that they would adopt the “Turkish model” as restructuring and development model, and they would attach great importance to their relations with Turkey. At this juncture, the cliché of “the Turkic world from the Adriatic to the Great Wall of China” was voiced by the Turkish leaders. Similarly, Nursultan Nazarbayev, president of Kazakhstan announced the coming 21st century as “the Turkish century”, which perpetuated the euphoria among the Turkish leaders.⁹

In late 1991, Turkey was the first state to recognize the newly independent states’ independence, and then, Turkey began to court them. Turkish policy towards the Caucasus and Central Asia dramatically changed; Turkey abandoned its Moscow-first policy and embarked upon intensive relations with the NIMS.¹⁰ There were several pragmatic reasons for Turkey’s involvement in close relations with the NIMS apart from their historical, cultural and ethnic affinities. Above all, when the NIMS became independent, Turkey was experiencing difficult relations with the European Community (EC), due to the EC’s rejection of Turkish application to be full-member of the Community. Furthermore, many politicians and intellectuals in Turkey thought that the decrease in strategic importance of Turkey because of the dissolution of the USSR adversely affected the EC’s attitude towards Turkey. Similarly, lack of support for Turkish position on crucial issues, i.e. the Cyprus Question, at international platforms compelled Turkey to seek new alliances. Hence, Turkey turned its face to the NIMS, sharing the same traits with Turkey such as history, culture, language and religion.

As Gareth Winrow indicated,¹¹ many people in Turkey hoped that an active role in post-Soviet Central Asia would boost Turkey’s international image and would enhance the prospects of Turkey’s admission to the European Union (EU).¹² Moreover, close ties with new republics would enhance Turkey’s regional power and role. Furthermore, the West, particularly the USA encouraged Turkey to pursue assertive policies towards the region in order to prevent Iran from filling the

9 *Ibid.*, p. 380; *The Economist*, vol.323, no. 7756, 25 April, 1992, p.60.

10 Aydın, “*Turkey and Central ...*”, pp. 158-60.

11 European Community was transformed into European Union in 1992.

12 Gareth M. Winrow, “Turkish Policy in Central Asia”, in Touraj Atabaki and John o’Kane, ed., *Post-Soviet Central Asia* (London: Tauris Academic Studies, 1998), pp. 91-108, p.91.

vacuum in the Caucasus and Central Asia that appeared due to the dissolution of the USSR. In this regard, the Western governments were eager to promote the “Turkish model” as a secular, democratic state based on free-market economy in order to preempt the expansion of Iranian influence in Central Asia and the Caucasus.¹³

New economic and business opportunities were another reason for Turkey’s involvement with the NIMS. Turkish private sector entered the newly emerged market and undertook huge projects.¹⁴ In order to coordinate Turkish activities towards the Caucasus and Central Asia, and to aid developments of newly independent states, especially the Turkic states, Turkey established Turkish International Cooperation Agency (TICA) in January 1992.¹⁵ Additionally, existence of huge oil and gas resources in the Caspian basin also drew the attention of Turkey to the region. Throughout the 1990s, Turkey endeavored the adoption of the Baku-Ceyhan pipeline by the international consortium extracting oil in the Caspian. Hence, Turkey would meet its growing energy demand, and acquire royalty fees as well as strengthening the “independence” of newly independent states.¹⁶

Another aspect of Turkey’s policy towards the NIMS was cultural-educational cooperation with the Turkic states, with particular emphasis on common “Turkish culture”. In addition to encouraging the NIMS to adopt the Latin alphabet instead of Cyrillic, Turkey established many Turkish Culture Centers and schools including several universities in the Caucasus and Central Asia, aside from the project of granting scholarships to students from the Turkic world. Furthermore, while the Turkish Education Ministry started a project to develop common literature and history textbooks, the Turkish Ministry of Culture led the work of the Turkic Culture and Arts Joint Administration (TUKSOY). TRT Avrasya TV began to broadcast to the NIMS.

13 *Ibid.*, p.96.; *The Economist*, vol.323, no. 7756, 25 April, 1992, p.60.

14 Sabri Sayari, “Turkey, Foreign Policy in the Post-Cold War”, *Journal of International Affairs*, vol.54, no. 1 (Fall, 2000).; Mehmet Dikkaya, “Orta Asya’da Yeni Büyük Oyun: Türkiye, Rusya ve İran”, *Avrasya Dosyası*, vol.5, no.3 (Autumn 1999), pp, 189-208.

15 Mustafa Yılmaz, “An Assesment of Turkey’s Activities Towards the Turkish World”, *Eurasian Studies*, vol. 21 (Spring 2002), pp. 165-192.

16 Kramer, *op.cit.*, pp. 154-56.; Suha Bolukbasi, “The Controversy over the Caspian Mineral Resources, Conflicting Perceptions and Clashing Interests, *Europe-Asia Studies*, vol.50, no.3, (May 1998), pp.397-414.

Turkey's policy towards the NIMS had an Islamic dimension as well, within the framework of struggle against "Iran-based" radical Islam. In this vein, besides the activities of unofficial Sufi orders based in Turkey in the NIMS, like Turkish colleges supported by the Gulen movement,¹⁷ Turkey sent many religious material to the region. Moreover, the Directorate of Religious Affairs sponsored construction and restoration of many mosques in the NIMS, and established three theology faculties in Azerbaijan, Kyrgyzstan and Turkmenistan.¹⁸

On the other side, after declaring their independence the newly independent states were eager to establish good relations with Turkey. Their immediate need was recognition by the "international community", and thereby, to strengthen their independence. Thus, Republics' leaders turned to Ankara as their principal intermediary in integration into the international political and economic system, hoping that Ankara's close ties with the West, particularly with the USA would enable them to receive US backing. On the other hand, they wanted to utilize experiences of a country such as Turkey that shared a common culture with them, in their state-building efforts.¹⁹ Furthermore, the NIMS were discouraged by the West from imitating Iranian model. For instance, James Baker, the then secretary of state of the US stated in February 1992 that they hoped the newly independent states would imitate the Turkish model rather than those of other neighbors, such as Iran.²⁰

However, the Turkish euphoria ended in 1993, and was replaced by "caution and realism". It was initially shattered with the "failure" of the Summit of the leaders of the Turkic countries held in Ankara in October 1992.²¹ In contrast to President Özal's announcement of his intention to establish a Turkic Common Market, and a Turkic Development and Investment Bank, the Ankara Declaration after the summit did not refer to such "ambitious" projects. Turkey's desire to acquire support of these countries for the construction of oil and gas pipelines to be passed

17 Bayram Balcı, "Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam", *Religion, State & Society*, vol.31, no.2 (2003), pp. 151-77.

18 Aydın, "Kafkasya ve Orta ...", pp.384-87. ; Winrow, *op.cit.*, pp. 102-103.

19 James Somerwine, "Nation Building in Central Asia; the Turkish Connection", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, vol.28, no.4 (Summer 1995), pp.25-38.

20 Aydın, "Kafkasya ve Orta ...", p.383. *The Economist*, vol.323, no. 7756, 25 April, 1992, p.60.

21 Robins, *op.cit.*, pp.136-39.

through Turkish territories and to adopt a common posture on several issues, i.e. the Cyprus issue and the Karabagh issue, were not materialized in the Summit. Furthermore, leaders of the newly independent Turkic states displayed their opposition to the establishment of any organization based on ethnicity or religion and the establishment of supranational organizations among the Turkic republics. This failure could be explained by the fact that having secured international recognition by that time, the NIMS wished to maintain their freedom of maneuver and cultivate ties with other states interested in the region. They also became aware of the fact that Turkey could offer little financial and technical support to them with its limited sources. Finally, leaders of the NIMS tried to avoid antagonizing Russia by committing themselves to exclusively Turkic bodies.²²

Economic and cultural interactions between Turkey and the Turkic republics have increased significantly in the post-Cold war era. However, “great expectations” in the euphoria period have not materialized due to several factors. These factors include Turkey’s limited financial sources, the absence of common borders with the republics, the ongoing Russian presence and influence in these countries and the reluctance of the leaders of the Turkic Republics to become dependent on another country after decades of dependence on Moscow.

In addition to reasons already explained, Turkey was also greatly concerned about developments in the Caucasus. Eruption of ethnic and secessionist conflicts in Georgia, Karabakh, and Chechenia raised Turkish concern about the impact of them on stability and energy security in the Caucasus. There was growing apprehension about the possibility of instability spilling over into Turkey, since the ethnic fighting took place close to Turkey’s borders and involved Turkic and other Muslim peoples with whom Turkey had historic ties. In addition, there has been sizable numbers of Abkhazians, Azeris, and Chechens in Turkey who sympathized with their ethnic kin in the Caucasus. Nevertheless, Turkey maintained its caution rather than risk involvement in the ethnic conflicts in the Caucasus that could have brought it into conflict with Russia.²³ In this regard, Süleyman Demirel, the then Prime Minister explained his government’s standing,

22 Winrow, *op.cit.*, pp, 96-97.; Aydın, “*Kafkasya ve Orta ...*”, pp. 388-90.

23 See, Suha Bolukbasi, “Ankara’s Baku-Centered Transcaucasia Policy; Has It Failed”, *Middle Eastern Studies*, vol.51, no.1 (1997). Sayarı, *op.cit*

which was maintained by successive governments, as “Turkey will adjust its policy by taking into account [existing] balances and sensitivities, and by abstaining from creating hostilities and abstaining from creating problems”.²⁴

II. IRAN AND THE NIMS

The break up of the Soviet Union and the emergence of newly independent states along Iran’s northern border eliminated the traditional Russian threat for Iran. Thus, Iran appeared as a powerful force in comparison with the newly independent states. At the same time, the defeat of Iraq after the Gulf War enhanced Iran’s security as the war resulted in dismantling Iraq’s nuclear program and its chemical and biological warfare capabilities. Nevertheless, there were security concerns stemming from regional instability as well as the country’s serious unresolved economic problems.²⁵

There were immediate consequences of the disintegration of the Soviet Union, which created an extremely volatile situation. Iran had understandable worries about uncertain process of the formation of national armies and security doctrines, in the former Soviet states. These uncertainties could cause weakening or possible breakdown of border security and involvement of outside powers in the region by new security agreements, military training and arms supply.²⁶ Growing nationalism in the Caucasus and Central Asia following the collapse of the USSR, and possible autonomy and independence demands of minorities in Iran might pose a more general threat to Iran’s multiethnic fabric. A further potential threat was posed by the upsurge in nationalist sentiment among Turkic speaking peoples of the former Soviet Union, which might have an impact among Iran’s minorities. War and extreme political instability in Azerbaijan, Georgia and Tajikistan, and outbreak of ethnic violence in the region left the Iranian Government anxious about the domestic impact of these conflicts. Iran was concerned about the spread or escalation of these conflicts as well as the possibility of foreign interference in these conflicts next to its territories and a refugee flow into Iran.²⁷

24 Bal, *op.cit.*, pp. 50-52, 78.

25 Edmund Herzig, *Iran and the Former Soviet South* (London: Royal Institute of International Affairs, 1995), pp. 4- 5.

26 *Ibid.*, pp. 14-15.

27 *Ibid.*, pp. 3,15.; and Sohrab Shahabi and Farideh Farhi, “Security Considerations

The fighting between Azerbaijan and Armenia over the enclave of Karabakh initially pushed the Baku government closer to Iran, which could have been a powerful ally. However, Baku was disappointed by Iran's response. It was a call for a peaceful solution that would not be detrimental to either side. Similarly, when deputy Prime Minister of Azerbaijan visited Tehran to seek support and cooperation in January 1991, before the demise of the USSR, he was informed that Tehran would reciprocate within the framework of existing cooperation between Iran and Russia.²⁸

As a result of bordering both Armenia and Azerbaijan, Iran had the immediate problem of dealing with the influx of thousands of Azeri refugees fleeing the fighting. Therefore, Iran became active in calling for a cease-fire in Karabakh and in becoming a broker in the conflict. An adherent of Shiite Islam like Azerbaijan, Iran worried that its nearly 20 million Azeri population could become politicized and polarized along ethnic lines. However, the pragmatic leadership in Iran attempted to play a mediating role in the dispute. In playing the role of mediator, Iran tried to preserve stability, and thereby to reduce the chances of a drive for unification between Iranian Azeris and Azerbaijan.²⁹ They also hoped that their mediation efforts would signal the West that Iran could play a constructive role in international relations. Likewise, the US involvement in the conflict and region would be hindered; and Iran would appease its ethnic Azeri and Armenian population.³⁰

Similarly, Tehran assumed an intermediary role in the Tajik civil war because of the possible spillover effect of the conflict, and the deployment of foreign contingents there. In August 1995, Tajikistan's President Imamali Rakhmanov and Abdollah Nouri, the leader of Tajikistan's Islamic opposition, were invited to Tehran, and in the

and Iranian Foreign Policy", *The Iranian Journal of International Affairs*, vol.3, no.1 (Spring 1995), p.93.

28 Talal Nizameddin, *Russia and Middle East; Towards a New Foreign Policy* (London: C.Hurst & Co. Ltd., 1999), p.242.

29 Adam Tarock, "Iran's Policy in Central Asia", *Central Asian Survey*, vol.16, no.2 (1997), pp.188-190.; and Jim Nichol, *et.al.*, "Central Asia and Azerbaijan; Regional Rivalries and Implications for the United States" (CRS Report for Congress, Washington: Congressional Research Service- The Library of Congress, 1992) pp. 15-16.

30 John Calabrese, *Revolutionary Horizons, Regional Foreign Policy in Post-Khomeini Iran*, New York, St. Martin's Press., 1994, pp. 101-02.; K.L. Afrasiabi, *After Khomeini; New Directions in Iran's Foreign Policy* (Boulder, San Fransisco: Westview Press, 1994), pp. 140-44.

presence of Rafsanjani, the then Iranian president, they signed an agreement to settle their differences peacefully.³¹

On the other hand, after the dissolution of the USSR, the question of sovereignty over the Caspian Sea greatly affected Iranian foreign policy in the 1990s. Iran, which was initially in favor of “condominium”, became a partner of AIOC (Azerbaijan International Oil Consortium) with the share of five percent in 1994. However, because of the political pressure of the US, Azerbaijan cancelled the agreement with Iran in April 1995. And then, Iran began to question the legitimacy of the international consortium, claiming that the Caspian was a lake, and because of this reason any of coastal states could not unilaterally exploit its resources. In other words, resources of the Caspian should be shared equally among all the littoral states. Otherwise, Iran, whose offshore waters are believed not to be rich in oil and gas, would lose access to the Caspian hydrocarbon sources. However, Iran’s accession to the Caspian minerals would give it a stake in this region and symbolize its acceptance by the West and regional states. Its exclusion would be seen as an ongoing result of US enmity and denial of Iran’s “just and historical place” in the region.³² In this juncture, Iran sided with Russia, and they signed a joint declaration in the early November 1995 stating their opposition to unilateral action by the littoral states to exploit the reserves of the Caspian Sea. It was stated in the declaration that “all issues concerning the exploitation of the ‘lake’ and its resources should be settled and handled within the framework of international contracts and with the participation of all the Caspian Sea littoral states”.³³

Apart from taking share in extracting the Caspian resources; Iran also desired to transport oil and gas from the Caspian basin via the Iranian territories to the Gulf. Iran offered itself as “the safest, closest and

31 Tarock, *op.cit.*, pp.190-91. See also, Graham Fuller, *Central Asia, the New Geopolitics* (Santa Monica, RAND, 1994).; Cristopher Rundle, “Iran; Continuity and Change since the Revolution –carrying water in a sieve?”, in M.Jane Davis, ed., *Politics and International Relations in the Middle East, Continuity and Change* (Aldershot, Brookfield: Edward Elgar Pub.,1995), pp. 105-117.

32 Fred Halliday, “Iran and the Middle East; Foreign Policy and Domestic Change”, *Middle East Monitor*, no.220 (Fall 2001), *op.cit.*, p.47.; Bolukbasi, *op.cit.*, pp.397-414.

33 Tarock, *op.cit.*, pp.194.; and Galia Golan, *Russia and Iran: A Strategic Partnership* (London: Royal Institute of International Affairs, 1998), pp.15-16. Nevertheless, after 1995 agreement, both Iran and Russia became shareholders in several consortiums in Azerbaijan and Kazakhstan in order to exploit gas and oil. Yet, their formal stance remained unchanged. See Golan, *op.cit.*, pp.17-18.

economically most viable route for the export of the Caspian regional states' energy resources to world markets because of its geographical proximity and its existing infrastructure". Iran also presented itself as a client for the Caspian oil because of the distance between Iran's energy production regions in the south and northern cities where no production has taken place. Hence, the proximity of its northern cities to Iran's land-locked northern oil and gas producing neighbors was presented as compatibility.³⁴

Iran, to some extent, was also motivated by its revolutionary discourse in its policies towards the Caucasus and Central Asia.³⁵ Tchangiz Pahlevan proposes a useful categorization for Iran's relations with the NIMS. Initially, Iran had also a "Moscow centered" policy prior to the complete dissolution of the USSR.³⁶ However, "the IRI [Islamic Republic of Iran] was predisposed to interpret the newly acquired independence of Central Asian Republics as a victory of Islam. It was thought that the disintegration of the Soviet Union would automatically entail a strengthening of the Islamic world and that new space had been created for the dissemination of Islamic ideals in the region". Such an analysis of the situation led Iran "to predicate its policy in Central Asia on Islamic principles". As Pahlevan indicated, because Shiite Islam, propagated by Iran, was incompatible with Sunni Islam that was adhered to by the overwhelming majority of believers in the NIMS, Iran "tried to combine its Islamist policy with more general forms of cultural activity". Finally, Iran "decided to [return to its] pro-Russian policy and concentrate its efforts on economic cooperation".³⁷

The Iranian leaders legitimized their emphasis on Islamist policy as it would deny nationalism, and therefore, would hinder breakout of ethnic and nationalist symbiosis in the region. Iran's emphasis on Islam was also a part of Iranian strategy to attach importance to "common culture" in its relations with the NIMS. In this view, "the greatest single

34 Ali Hashemi Bahremani, "Oil and Gas Policies of the Islamic Republic of Iran", *Insight Turkey*, vol.4, no.1 (January-March 2002), pp. 35-36.; Bolukbasi, *op.cit.*, pp.397-414.

35 CRS, *op.cit.*, p.15, and Shahram Chubin, "Iran's Strategic Predicament", *Middle East Journal*, vol. 54, no.1 (Winter 2000), pp. 16-17. See also David Menashri, "Iran and Central Asia; Radical Regime, Pragmatic Policies", in David Menashri, ed., *Central Asia Meets the Middle East* (London: Frank Cass, 1998), pp.73-97.

36 Tchangiz Pahlevan, "Iran and Central Asia", in Touraj Atabaki and John o'Kane, ed., *Post-Soviet Central Asia* (London: Tauris Academic Studies, 1998), pp. 73-90., pp. 73-74.

37 *Ibid.*, p.74.

source of cultural vitality has been the Islamic heritage of its population”. That is the logic behind the Rafsanjani’s following statement: “All the Islamic countries, party and the functional leaders must ... put the interests of Islam, Muslims, and the Islamic countries above their own personal, geographical, and nationalistic interests, because these narrow-based interests cannot co-exist with these basic eternal and long term issues of our Islamic nation.”³⁸ By February 1992, Iran had already established a special government agency to form Islamic links with the NIMS, and had set up four training centers in Qom, Mashhad, Tabriz, and Tehran for Central Asian clerics. It also dispatched 1.300 Islamic preachers to the region.³⁹

Nevertheless, as Pahlevan indicated Islamist strategy of Iran faced sectarian difficulties in Central Asia. Except for Azerbaijan, the vast majority of the NIMS were Sunni in contrast to Shiite Iran. There was suspicion among the leaders of the NIMS that Iran was working for the creation of Iran-like states in Central Asia. This suspicion was perpetuated by expressions of fundamentalist organizations in these countries yearning for the “Iran model”. For example, some fundamentalist organizations in Tajikistan were proposing the establishment of an Islamic state like Iran. Such expressions concerned the leaders of the NIMS and they emphasized, “the democratic path of development is the only alternative to ‘fundamentalist Islam’”.⁴⁰

Initial Iranian hopes that newly independent Muslim states would turn to Iran as an ally on grounds of Islamic solidarity and history, proved unfounded. Iran encountered sectarian difficulties, and an international campaign against the “Iranian model”. At the same time, Iran pursued pragmatist policies contrary to its Islamist discourse. For instance, Iran did not support the “obvious” Islamist party in any of the conflicts emerged in the Caucasus and Central Asia, because of its own multi-ethnic society, and fear of instability. In fact, strategic interests of Iran took precedence over the Islamic solidarity.⁴¹

Besides Islamism, Iran’s Central Asia and the Caucasus policy had a cultural dimension.⁴² Particular emphasis on the revitalization of the Persian culture and language in Central Asia was visible in Iranian

38 Afrasiabi, *op.cit.*, p. 133-35.

39 Calabrese, *Revolutionary*, p. 84.

40 Afrasiabi, *op.cit.*, p.135.

41 Halliday, *op.cit.*, pp. 46-47.; Menashri, *op.cit.*, pp.79-81.

42 *The Economist*, vol.322, no.7748, 29 February 1992, p.56.

broadcasting to the NIMS. Iran set up cultural institutions and libraries, organized cultural weeks and exhibitions, accepted students from the region at Iranian teacher-training colleges, donated elementary and secondary school textbooks including books in the Persian language and exchanged lecturers, broadcast news and other radio and TV programs to Central Asia. These were ingredients of its culture-based policy towards the NIMS.⁴³

In this regard, Tajikistan, the sole Persian speaking country of the NIMS received extra attention. Iran was eager to expand its relations with Tajikistan, and it was the first state to open an embassy in Tajikistan. An Iranian deputy minister said that the expansion of ties between Iran and Tajikistan was “a natural continuation of common history between the two nations which was disrupted during 70 years of communist rule.”⁴⁴ Tajikistan reciprocated, and the street where Iran’s embassy located in Dushanbe, was renamed from Maxim Gorky to Tehran; and the statute of Lenin was replaced with that of Iran’s greatest epic poet, Ferdowsi. Iran encouraged Tajikistan to adopt Persian alphabet instead of Cyrillic.⁴⁵

Iran realized that there was no “Islamic medicine” to the problems existing and rising in Central Asia. Its priority became to establish and consolidate economic ties with the NIMS.⁴⁶ Iran’s primary goal in the region was to reduce uncertainty. Eventually, national interests of Iran that prioritize stability and development superimposed its revolutionary policies. Consequently, Iran emerged as a conservative power that favored the *status quo* in the Caucasus and Central Asia.⁴⁷

III. COMPETITION OVER CENTRAL ASIA AND THE CAUCASUS

As stated in the previous pages Turkey and Iran were surprised by the collapse of the USSR, because they did not anticipate such a development, and until that time, both of them had adopted Moscow-

43 Calabrese, *op.cit.*, pp.83-84.; Farhad Kazemi and Zohreh Ajdari, “Ethnicity, Identity and Politics, Central Asia and Azerbaijan between Iran and Turkey”, in David Menashri, ed., *Central Asia Meets the Middle East* (London: Frank Cass, 1998), pp. 60-61.

44 Rundle, *op.cit.*, p.114.

45 Afrasiabi, *op.cit.*, pp. 137.

46 Pahlavan, “*Turkish-Iranian Rel ...*”, p. 85.

47 Afrasiabi, *op.cit.*, pp. 129-30. ; Kazemi-Ajdari, *op.cit.*, pp.52-70.

centered policies in their relations with the NIMS. The surprise ended in a short term and was followed by “euphoria periods” in Turkey and Iran⁴⁸ between the late 1991 and 1993. Iran, which no longer faced Soviet pressure in the north, got the chance to establish economic and political relations with the land-locked NIMS. In this way, Iran hoped to break its isolation, even it could gain influence among the newly independent Muslim states that had lived under “atheist rule” for years. For its part, Turkey, which was worried about its diminishing strategic role for the West became aware of a vast area on which it could gain influence thanks to religious, cultural and ethnic affinities, and thereby regaining its strategic importance for the West. On the other hand, there was an intellectual movement in Turkey that could be called as “Turkist”, eager to establish cordial relations with “brothers” in Central Asia. Moreover, Western encouragement of Turkey to serve as “a model” for the NIMS perpetuated Turkish euphoria. In this term, Turkey and Iran entered into severe geopolitical competition over the NIMS, particularly over the Caucasus. This competition had two dimensions: firstly the two countries urged their own models, i.e. the “Turkish Model” and “Iranian model”, for structuring and development of the NIMS. The second dimension of Turkish-Iranian competition was the economic rivalry between the two states, particularly represented by their rivalry for transportation routes of the Caspian hydrocarbon resources.⁴⁹

After the dissolution of the USSR, it was expected that “secular” Turkey would intervene economically and culturally to block “fundamentalist Iran’s” advance into the region. This was both encouraged by the US, which sought to limit the extension of Iranian influence, and the Turks themselves, who sought markets and political influence. For Iran, the new republics of Central Asia were means of escaping geographic isolation, which was imposed on it by “hostile” West and the Gulf Arab countries. Similarly, for Turkey, increasingly distanced from the EC/EU, Central Asia provided a chance to be the leader of a block of countries that shared common culture and language. Economically, Turkey and Iran expected to benefit from the region by

48 Menashri, *op.cit.*, p.78.

49 Nur-Mohammad Noruzi, “Contention of Iran and Turkey in Central Asia and the Caucasus”, *Amu Darya*, vol.4, no.5 (Summer 2000), pp.102-135.; Farhad Attaei, “Raghaabat der Mentegha: Barreseye Seyasathaaye Iran ve Torkeye, *Faselname-ye Motalaate Rakhbordyy*, vol.3, no.3 (Autumn 2000), pp.47-59.

offering themselves as transportation routes for commodities and resources of the NIMS, and as product suppliers to the relatively underdeveloped markets of the NIMS.

In this competition, Turkey's advantages were as follows: Firstly, five of the six NIMS were Turkic speaking. Secondly, Turkey had a more dynamic and more competitive economy and access to Western capital and political support. Nevertheless, Turkey soon found out that its capacity was not sufficient to undertake ambitious projects in the region. For their part, the NIMS maneuvered politically to avoid one dominant patron, from being replaced by another, whether it is Turkey or Iran.⁵⁰

The greatest advantage of Iran was its geographic proximity to the region. Indeed, the most important aspect of Iran to the NIMS was its role as the primary overland link to the Persian Gulf. Iran's good relations with Russia also provided another remarkable advantage leaving it free of any kind of political competition with Russia. Nevertheless, it faced Western opposition which desired to keep Iranian influence in the region at a minimum level.

Within the Turkish-Iranian competition for influence in Central Asia, Turkey made the best of its connection with the West. James Baker, then Secretary of State of the US, acknowledged that Turkey was the vanguard in halting the spread of fundamentalism among the newly independent states.⁵¹ In Moscow, in February 1992, the NATO Secretary-General Manfred Wörner declared that the NATO looked to Turkey to support the Western alliance's interest in Central Asia and to oppose the danger of Islamic fundamentalism spreading there. George Bush, the then US President, defined Turkey "...as the model of democratic, secular state which could be emulated by Central Asia" in his meeting with Prime Minister Demirel on February 13, 1992. The West supported the Turkish Model since its adoption would ease the transformation to Western style democracy. The West was worried about the possibility of growing Iranian influence over the NIMS, because in case they adopted radical Islam represented by Iran, the region could pose threats to Western interests in the region. Therefore,

50 Kemal Karpat, "Orta Asya Devletleri, Türkiye ve İran'in Dış Politikaları", *Yeni Türkiye*, vol.2 (July-August 1997), pp. 2168-70.

51 Barkey, *op.cit.*, p. 65.

the Muslim states of the former Soviet Union were to be discouraged from adopting the “Iranian-style Islamic model”.⁵² Consequently, in the euphoria period, all leaders of the Turkic republics favored “Turkish model”, as a secular, democratic Muslim country, aiming to achieve Western standards, in partnership with the West, and adopting free market policies.⁵³

Nevertheless, Western support for the Turkish model began to decline in 1992 and by the end of 1993 it ended almost completely due to two reasons. To begin with, it became clear that the influence of Iran in the region was limited and that there was no real danger that the NIMS would adopt the Iranian model. Secondly, after the initiation of the near abroad policy of Russia, there was not any power vacuum in the region to be filled by Iran.⁵⁴

Similarly, the NIMS’ inclination towards Turkey as a valid model during the “euphoria period” lasted for about two years. This fact could be explained in several ways. Firstly, leaders of the republics gradually began to realize the limitations of Turkey. Therefore, their desire for the Turkish model shrunk, and they began to say that they wanted only “good parts” of the model.⁵⁵ Another reason for the decline of the Turkish model among the NIMS was Turkish support for the Azerbaijan Popular Front that alienated the leaders of the Turkic republics, because they viewed it as Turkish meddling in internal affairs of the newly independent states. Nevertheless, coup d’etat against the Elchibey government indicated that Turkey’s support or hostility was not so important since Turkey was too weak to compete against Russia in the region. Finally Russia’s return to the region adversely affected the rise of the Turkish model. Furthermore, the “Turkish model” did not operate perfectly even in Turkey. That is to say, it could not have cured its own ethnic-religious minority problem and political instability.⁵⁶

Due to aforementioned reasons, competition between the Turkish and Iranian models was not questioned anymore since the mid-1990s. However, geopolitical competition between Turkey and Iran over the

52 Bal, *op.cit.*, pp. 108-11.; Attaei, *op.cit.*, p.52

53 Bal, *op.cit.*, pp. 5-35.

54 *Ibid.*, pp. 116-26.

55 *Ibid.*, p. 183.

56 *Ibid.*, pp. 183-87.

NIMS, especially in the Caucasus, went on throughout the period covered by this study. According to John Calabrese, competition between Iran and Turkey did not materialize on the same level over every state.⁵⁷ Both Calabrese and Svante E. Cornell indicate that the Caucasus, particularly Azerbaijan, has had special place in Turkish-Iranian competition.⁵⁸ For Turkey, Azerbaijan was a gateway to the Caspian Sea, and the rest of Central Asia. Of all the NIMS, Azerbaijan was culturally and ethnically the closest country to Turkey. The ethnic dimension compounded international importance by the fact that the Azeris were locked in a conflict with Armenians, Turkey's age-old foe. In addition, Azeri oil and its potential transit through Turkey promised to be economically very rewarding to Turkey.⁵⁹ On the other hand, Azerbaijan shares a border with Iran, while its people have cultural affinities with Iran's Azeri population. Azerbaijan's importance for Iran derived from the large number of Azeris living in Iranian Azerbaijan, though creating the potential for a separatist movement in Iran. Moreover, Iran also stood to benefit from a pipeline crossing through its territory.

Competition over Azerbaijan between Iran and Turkey manifested itself in the geopolitical and commercial areas, within the context of the Karabakh conflict and oil/gas production and transportation negotiations. To encounter the threat of Azeri "revisionism" represented by the nationalist government led by Abulfaz Elchibey, Iran kept its good relations with Armenia despite the Karabakh conflict. However, the costs of the protracted conflict –including the burdens of humanitarian and refugee assistance, along with the risk of increasing friction with Turkey- affected Iran's policy towards the Caucasus. Above all, signs of Armenian territorial aggression caused Iran to confine its support for Yerevan, and to concentrate on mediation efforts, in order to prevent the escalation of the conflict.

57 John Calabrese, "Turkey and Iran; Limits of a Stable Relationship", *British Journal of Middle Eastern Studies*, vol.25, no.1 (May 1998).

58 Svante E. Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethno political Conflict in the Caucasus* (Surrey: Curzon Press, 2001), pp. 317-32. See also Tadeusz Swietochowski, "Azerbaijan's Triangular Relationship: the Land Between Russia, Turkey and Iran", in Ali Banuazizi and Myron Werner, eds., *The New Geopolitics of Central Asia and Its Borderlands* (London, New York: I.B. Tauris, 1994), pp. 118-35.; Athari, *op.cit.*, pp. 260-66.

59 William Hale, "Turkey and Transcaucasia", in David Menashri, ed., *Central Asia Meets the Middle East* (London: Frank Cass, 1998, pp. 150-65); and Shreen T. Hunter, "Iran and Transcaucasia", in David Menashri, ed., *Central Asia Meets the Middle East* (London: Frank Cass, 1998), pp. 98-125.

Meanwhile, the Elchibey government was overthrown in June 1993, and Haidar Aliyev, the former Politburo member and the former leader of the Azerbaijan Communist Party managed to come to power in Azerbaijan. Change in leadership and return of old communists in Azerbaijan gave Iran a better opportunity to make advances there. Indeed, Aliyev had established friendly relations with Iran during his leadership in Nakhcevan (1991-93), the Azerbaijani enclave encircled by Armenia, Iran and Turkey. Contrary to Elchibey's revisionist discourse, Aliyev kept himself distant from the anti-Russian and anti-Iranian rhetoric throughout his leadership. In turn, Tehran endorsed Aliyev's policies and declared its readiness to support him. Aliyev visited Tehran in the summer of 1994, and Azerbaijan and Iran carried out negotiations on the abolition of visas, construction of a gas pipeline from Iran to Nakhcevan, and cooperation in the fields of transportation, agriculture, shipping, and oil. Actually, declaration of Hassan Hassanov, the then foreign minister of Azerbaijan, that he considered Iran as a bridge connecting Azerbaijan to the Gulf, was a clear sign of changing attitudes in Azerbaijan.⁶⁰

At this juncture, Azerbaijan gave 5 percent of its share in the AIOC (Azerbaijan International Operating Consortium), led by Western companies in 1994, to Iran.⁶¹ However, the US forced Azerbaijan to exclude Iran from the deal, which soured relations between Azerbaijan and Iran. After then, Iran, together with Russia, defended the "creation of an international regime in the Caspian, where all resources would be jointly exploited by the riparian states". The harsh response of Iran to its exclusion from the Caspian oil consortium and its close cooperation with Armenia and Russia promoted Azerbaijan-Turkey ties later.

On the other hand, Iran sustained its opposition to the projected pipeline, namely the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) that would transport the Caspian oil via Turkey, and insisted on the Iranian route. The Iranian route for Caspian oil would "give Iran more royalties and control over the outlet of Azeri oil, and thereby, an important leverage on Baku".⁶² For Iran, the completion of the BTC would mean that Iran would be bypassed for oil and gas pipelines. Moreover, in view of the Iranian leaders, the BTC pipeline would "leave Azerbaijan free to

60 Pahlavan, "*Turkish-Iranian ...*", p. 87.

61 Bolukbasi, *op.cit.*

62 Cornell, *op.cit.*, pp. 325-30.

support Iranian Azeris against Iran” in the absence of Iranian influence over Baku.⁶³

However, Iran neither achieved its policy towards the Caspian Sea,⁶⁴ nor prevented the adoption of the BTC for transporting the Caspian oil. Moreover, Iran lost its main supporter, i.e. Russia, in the Caspian issue which preferred delimitation of the Caspian after Viladimir Putin came to power and contracted bilateral agreements with other littoral states. Furthermore, Russia wanted to participate in the BTC project.⁶⁵ At this juncture, Turkey and Iran confronted each other over Azerbaijan in July-August 2001. On July 23, two Iranian Air Force planes flew over a BP (British Petroleum)/Amoco oil exploration ship in the Caspian Sea. In the same evening, an Iranian warship entered Azerbaijan’s territorial waters and threatened to fire on the research ship, unless it left the area called by Azerbaijan as the Araz-Alov-Shargh field and named by Iran as Alborz. After the July 23 incident, Azerbaijan constantly complained that Iran was violating its air space throughout August. In this climate, an official in Azerbaijan embassy in Turkey declared on August 13, “There was nothing more natural than our friend and brother Turkey to take a strong stance against Iran’s aggressive position”.⁶⁶ Meanwhile, the Turkish Chief of the Staff Hüseyin Kıvrıkoğlu visited Baku on August 25, accompanied by 10 F-5 fighter aircraft - Turkish air force acrobatic team called “Turkish Stars”, which caused unease in Iran.⁶⁷

In fact, the show of Turkish acrobatic team was scheduled one year before, and visit of General Kıvrıkoğlu was scheduled three months ear-

63 Robert Olson, “Turkey-Iran Relations, 2000-2001: The Caspian, Azerbaijan and the Kurds”, *Middle East Policy*, vol. IX, no.2 (June 2002), p. 120.

64 That was “to declare the Caspian a closed sea jointly owned by its five littoral states. Under the Iranian plan the Caspian would be jointly managed as far as such issues protecting the environment, regulating commercial navigation, fixing quotas for fishing, and developing tourism are concerned. When it comes to oil and gas resources, however, the Iranian plan would give each of five littoral states 20 percent of the total”. See, Amir Taheri, “Iran Getting Isolated in the Caspian”, *Arab News*, 14 August 2002, <http://www.arabnews.com/Article.asp?ID=17675> .

65 Ferruh Demirmen, “Baku-Tiflis-Ceyhan: 2001 Yılı Öyküsü”, *Dünya Enerji*, vol.2, no.15 (January 2002), pp. 48-49.; Taheri, *op.cit.*; and Olson, *op.cit.*, pp. 118-27. See also Erdal Güven, “Hazar Kıyılarında Ulusal Güvenlik”, *Radikal*, 25 August 2002.

66 Quoted in Olson, “*Turkey-Iran Relations, 2000-2001; ...*”, pp.118-19.

67 *Ibid.*, p.120.

lier in order to take part during the ceremony of the first graduating class of the Azerbaijan War School, a Turkish-assisted institution. However, coincidence of this scheduled visit accompanied by the Turkish Stars with Azerbaijan-Iran crises of July-August 2001 was presented in the media of the three countries as a “severe” crisis. While, the Azerbaijani press interpreted it as “Turkish solidarity”, Turkish media commented on it as an intimidation towards Iran.⁶⁸ There was a similar –escalating- stance towards the issue in the Iranian press as well. For instance, English-language daily *Iran News* described Turkey’s actions as “unambiguous and a blatant sign of interference and intervention in the affairs of its neighbors”. Furthermore, the newspaper stated that Turkey’s actions were aimed at fulfilling and satisfying the interests and policies of its friends and allies like the US and Israel -the Zionist entity. Moreover, the daily accused Ankara of being opportunistic on the ground that it was taking advantage of the Tehran-Baku row and dispute among its neighbors for its own interests as well as those of its allies.⁶⁹

In general, Turkey and Iran did not admit the existence of a competition between the two countries over the Caucasus and Central Asia. Respecting Turkish activities in the Caucasus and Central Asia, former Iranian foreign minister Velayati said, “This is not a threat. Every country has the right to pursue its own interests, and we do not see it as a threat.” However, Iranian government expressed disapproval of Turkey’s involvement in concert with, or on behalf of the US to “contain Iran”.⁷⁰ Yet, when 200-member Turkish delegation toured Central Asia with pledges of US \$ 1.2 billion in credits prior to the Ashgabad Summit of ECO in May 1992, some irritation was detectable in Rafsanjani’s remarks. Respecting Turkey’s pre-summit maneuvering he stated; “there is competition everywhere in the world ... but we are of the view that this competition should be honest and healthy”.⁷¹

68 *Hürriyet*, “İran’a Gözdağı”, 23 August 2001., *Milliyet*, “Tahran Tırmandırıyor”, 22 August 2001. See Erdal Güven, “Akrobatik Diplomasi”, *Radikal*, 26 August 2001.

69 <http://www.irna.com/newshtm/eng/29140157.htm>.

70 Calabrese, *Revolutionary*, p. 107.

71 *Ibid.*, p. 99.

CONCLUSION

It could be concluded that Iran-Turkey competition was real and emerged as competition between the Turkish and Iranian models, and economic-strategic competition between the two states, particularly over the Caucasus. It should also be added that, although competition between the Turkish and Iranian models almost disappeared after the mid-1990s, economic-strategic competition between Turkey and Iran remained in force throughout the period covered by this study.

As a matter of fact, as Gökhan Çetinsaya indicated, the Iran-Turkey competition over the NIMS relatively mellowed in the mid-1990s due to several reasons.⁷² To begin with, Russia continued to exercise its influence in the region militarily and economically. Russian involvement in the Caucasus and Central Asia deterred both Turkey and Iran from playing more active roles in the Caucasus and Central Asia. Another factor facilitating the moderation was Turkey's dependence on Iran in order to have access to the Caucasus and Central Asia, because it did not possess a direct land corridor to Baku. For its part, Turkey served as a gateway to the West for Iran as well. Therefore, the two states refrained from alienating the other and escalating the conflicts. Finally, Turkey and Iran became aware of the fact that neither Turkey nor Iran had enough capacity to fill the vacuum in the Caucasus and Central Asia left by Russia; and that unmitigated competition for this purpose was detrimental to both countries. Having awakened to this fact, they managed to cooperate on some occasions, which is the subject of another article.

72 Gökhan Çetinsaya, "Rafsanjani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar", in Mustafa Türkeş and İlhan Uzgel, eds., *Türkiye'nin Komşuları* (Ankara: İmge Yay., 2002), pp. 293-329. See also Barkey, *op.cit.*, p.164.

ORTA ASYA ÜLKELERİ VE BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ GİRİŞİMLERİ

GÜVEN DELİCE*

GİRİŞ

20. yüzyıl küresel ve bölgesel çapta olmak üzere iki farklı ve birbirini tamamlayan entegrasyon sürecine tanıklık etti. Ulusal sınırlar arasında gerçekleşen ekonomik ve finansal entegrasyonun ekonomik kalkınma için önemli bir güç olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Buradaki problem, entegrasyonun sunduğu fırsatlardan yararlanabilmek ve ortaya çıkardığı sorunlara etkin çözümler üretebilmektir. Eğer başarılı bir şekilde yönetilebilirse bölgesel işbirliklerinin, daha dengeli ve sürdürülebilir globalizasyonu kolaylaştırıcı unsurlar olarak hizmet görmeleri beklenmektedir¹.

Bölgesel işbirliği yapıları oluşturmaya dönük girişimleri ortaya çıkaran çeşitli faktörler vardır. Her şeyden önce bölgeselleşme devletlerin kapasitesi tarafından şekillenmektedir. Zayıf devletler gerçek anlamda bir işbirliğinde sağlıklı taraf olarak algılanmazlar. Yaygın düşünceye göre, güçlü/baskın devlet kendi hakimiyetini kurumsallaştıran bölgesel yapılar oluşturmaya çabalarken, bölgedeki diğer devletler uyumsuz olmanın maliyetlerinden kaçınma yönünde buna tepki verirlerse, bu hegemonik güç bölgesel düzeyde önemli işbirliği biçimlerinin ortaya çıkmasına katkı yapabilir. Tersine diğer ülkeler direnmeyi tercih ederlerse, bu tutum bölgesel kurumların gelişimini engelleyebilir. Diğer taraftan, bölge devletleri arasındaki ekonomik tamamlayıcılıklar işbirliğinin lehinde olabilir. Bu tür tamamlayıcılıkların eksikliği işbirliğini sürdürmeye ve kurumsallaştırmaya yönelik dürtüleri azaltır. Aynı şekilde sınır ötesi varlıklar işbirliği veya rekabeti hızlandırabilir. Sınır ötesi problemlerin ortaya çıkışı (örneğin çatışmaların yayılması, terörizm, uyuşturucu trafiği, göç, çevresel bozulma) işbirliği bağlarını güçlendire-

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Nevşehir İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

1 Bölgeselleşme ve küreselleşme kavramlarıyla ilgili olarak bkz. Büyükbaş, Hakkı, "Dünya Siyaseti: Küreselleşme, Bölgeselleşme ve Türkiye", *Avrasya Dosyası*, Sayı 1, 2004, ss. 198-218.

bilir. Devletler tek başlarına güç yetiremedikleri bu konularda birlikte hareket etmek zorunda kalırlar.

Bölgesel işbirliği ayrıca bölge dışı aktörler tarafından da olumlu veya olumsuz biçimde etkilenebilir. Örneğin, tarihsel olarak bir dışsal güç tarafından yapılan müdahaleler, ortak bir tehdit duygusu ortaya çıkarabilir. Bu da ortak bir savunma yaratma ve sürdürme çabalarına zemin oluşturur. Üstelik bölge-dışı güçler ya bölgede olumsuz etki oluşturdıkları izlenimi bırakmamak, ya da bölgenin dış ilişkileri üzerinde kontrol kurmak için, belirli bir bölge içerisinde kendi çıkarlarına uygun işbirliği yapıları oluşturmaya çabalayabilirler.

Dünya nüfusunun üçte ikiden daha fazlasının yaşadığı Asya, gelir düzeyleri, yaşam standartları ve sosyo-ekonomik koşullar bakımından dengesizliklerin yoğun olduğu bir bölgedir. Bir bütün olarak Asya bölgesi, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde önemli ekonomik başarılar² elde etmekle beraber, hâlâ daha ciddi kalkınma problemleriyle yüz yüzedir.

1980'lerin başlarından beri, hızlı teknolojik ilerlemeler, sağlam ekonomik büyüme ve rejimlerdeki önemli liberalizasyon girişimleri, Asya ülkelerinde finansal ve makroekonomik karşılıklı bağımlılığı güçlendirmiştir. Bu artan karşılıklı bağımlılığın faydaları olduğu gibi, riskleri de bulunmaktadır. Riskleri minimize ve faydaları maksimize etmek için söz konusu ülkeler üç alanda bölgesel işbirliğini kuvvetlendirmek için çaba göstermektedirler:

2 Japonya'nın savaş-sonrası performansından, Doğu Asya'nın ekonomik mucizesine, daha yakın zamanlarda Çin Halk Cumhuriyeti ve Hindistan'ın yükselişine, Asya yaklaşık 200 yıl önce dünya ekonomisinde edindiği pozisyonu yeniden elde etme anlamında iyi yolda gözükmektedir. Hemen hemen Asya'daki bütün gelişmekte olan ülkeler 2004'te % 5'ten daha fazla büyüme gösterdiler (1997 Asya finansal krizinden bu yana en yüksek büyüme oranı). Bu yüksek büyüme oranlarının devam edip etmeyeceği büyük ölçüde bir bütün olarak dünya ekonomisinin performansına bağlı olacaktır. Fakat yurtiçi talep, güçlü yatırımcı duyarlılığı ve diğer faktörler tahmin edilebilir bir gelecek için iyi işaretler taşımaktadır. Bölgedeki ticaret ve dolaysız yabancı sermaye yatırımlarında (DYSY) çok büyük bir genişleme ortaya çıktı. 1980-2003 arasında, büyük çokuluslu şirketler Asya ülkelerindeki faaliyet alanlarını çeşitlendirdikçe, DYSY yaklaşık 4 milyar dolardan 100 milyar dolara çıktı. Bu bölgesel üretim ağları ekonomik açıdan karşılıklı bağımlılığı artırdı ve bölge içi ve endüstriler arası ticareti önemli düzeylere yükseltti (Bkz. Kuroda, Haruhiko, "Interdependent, Integrated, Inclusive: Asia in the World Economy" *Keynote Speech At the International Economic Forum of the Americas Conference of Montreal Luncheon Conference*, 2005. <http://www.asiandevbank.org/Documents/Speeches/2005/ms2005038.asp>, Erişim Tarihi, 15.06.2005.

- Ticaret ve yatırım,
- Finans
- Alt yapı

Orta Asya için bu trend yeni kaynaklara ve piyasalara erişebilme ve önceki dönemlerdekinden daha hızlı büyüme ve yoksulluğun azaltılması olanakları sunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ülkelerinin liderleri ve ekonomistleri sürekli bölgesel işbirliğinin lehinde görüşler beyan etmektedirler. Bu retorik ve ortak beyanatlarda eski Sovyet deneyimini paylaşımlarının yanı sıra ortak tarihsel ve kültürel geçmişin de etkisi vardır. Bu çerçevede Orta Asya devletleri bir takım bölgesel örgütler kurdular veya bölgesel nitelikteki diğer örgütlere ayrı ayrı üye oldular. Bu girişimlerin merkezinde esas olarak ekonomik veya güvenlik alanında işbirliği olgusu vardı³. Bölge ülkeleri yalnız hareket etmelerinin doğuracağı maliyetlerin farkına varmakta ve bölgesel olarak düşünmek ve bir grup olarak hareket etmek zorunluluğu hissetmektedirler. Yani bölgesel işbirliği Orta Asya için bir seçenek değil, bir zorunluluk arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Orta Asya ülkeleri arasında işbirliğinin gerekliliğini, işbirliğinin önündeki engelleri ve bu konudaki girişimleri ortaya koyarak, hangi politik reçetelerin ve kurumsal düzenlemelerin bölgesel düzeyde daha büyük ve başarılı işbirliği sağlayabileceğine dönük çözüm önerileri sunmaktır.

Çalışmada Orta Asya ülkelerinin kendi aralarında oluşturdukları veya tekil düzeyde üyesi buldukları belli başlı uluslararası örgütler ve girişimlerdeki durumları incelenecektir. Bu yapılırken, daha çok ekonomik ve güvenlik niteliği ağır basan oluşumlar incelemeye konu olacaktır.

3 Bağımsızlığın dinamiklerinin genel kabul gören eğilimlerinden birisi, yeni ortaya çıkan devletlerin modern ulus devletin "sert kabuğunu" güçlendirmeye yardım edecek politikalar kabul ederek, güvenliklerini artırma ve ticari pozisyonlarını iyileştirme gayreti içerisinde olmalarıdır. Bu çerçevede eski Sovyet döneminden bağlarını kopararak bağımsızlığa kavuşan Orta Asya devletleri ulusal politika kurumları oluşturmak, devlet merkezli ulusal kimlik yaratma ve yeni biçimlenen ulusal güvenlik ve ticari çıkarlarını elde etmelerini ve korumalarını sağlayacak dış politika seçenekleri geliştirme çabası içerisinde olmuşlardır (Gleason, Gregory, "Inter-state Cooperation in Central Asia from the CIS to the Shanghai Forum", *Europe-Asia Studies*, c. 53, no. 7, 2001, s. 1077-1095.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Orta Asya bölgesinin genel görünümü ortaya konulacaktır. İkinci bölüm bölgedeki işbirliği girişimlerine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde ise bölgeselleşme sürecinde bölge dışı güçlerin rolü (özellikle AB ve Türkiye) ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacaktır.

A. ORTA ASYA BÖLGESİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Bu bölümde bölgenin konumu, bölgeselleşmeyi zorunlu kılan ve engelleyen faktörler ve bölge ekonomilerinin genel sorunları gözden geçirilecektir

1- Bölge nin Konumu

Hızla globalleşen dünyada Orta Asya geniş ekonomik potansiyeli olan bir bölge olarak yükselmektedir. Bölgenin en önemli varlıkları arasında Avrupa ve Orta Doğu, Doğu Asya'nın büyüyen piyasaları ve Japonya, Rusya ve Güney Asya arasında bağlantı sağlayan coğrafi bir yerinin olması⁴; önemli petrol ve gaz rezervleri; zengin mineral tabanı ve iyi eğitilmiş nüfusa, bilimsel ve teknik potansiyele sahip olması yer almaktadır.

Kaynak donanımı açısından Orta Asya, petrol ve gaz, demir, demirdışı madenler ve kıymetli metaller ile hidro güç kaynakları açısından oldukça zengindir. Bu alt bölgedeki dört bölge önemli hidrokarbon tortularına sahiptir. Bu kaynaklar bölgenin 21. yüzyıldaki başlıca ihracat kalemlerini oluşturmaya adaydır. Bölge tahıl, pamuk, et ve günlük ürünler üretiminde rekabetçi üstünlüklere sahip olup, gıda maddeleri konusunda kendi kendine yeterli olabilecek durumdadır⁵. Bölgede do-

4 Bölgenin jeostratejik konumu oldukça önemlidir. Şöyle ki, Bölge Rusya ve Çin gibi iki büyük güç arasında bir tampon bölge oluşturmaktadır. Kuzey Kafkasya ve Çin/Afganistan arasında (bazı ülkeler Hazar Denizine sınırdır) olması, bölgeyi bütün mal ve insan hareketleri (uyuşturucu ve silah kaçakçılığı dahil) için transit bir geçit haline getirmektedir. İran ve Türkçe konuşan ülkeler (Azerbaycan) arasında bulunması ise, bölgeyi iki farklı dil ve kültür grubunun etkisinin olduğu bir bölge konumuna getirmektedir. Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Türkmenistan ve Özbekistan'da Türk unsurlar; Tacikistan'da ise Fars unsurlar ağırlıklı yer tutmaktadır (Heidemaria Gürer, "Forms of Regional Cooperation in Central Asia", *Conference Paper Given at the Workshop on "Facing the Terrorist Challenge -Central Asia's Role in Regional and International Cooperation"*, Reichenau, 05-08 November 2004, http://www.dcaf.ch/news/PfP_Reichenau1104/Güerer.pdf, Erişim Tarihi: 02.06.2005).

5 UN Economic and Social Commission For Asia and The Pacific, *A Strategy of Subregional Economic Cooperation in Central Asia*, 12-13 April 2001.

ğal kaynakların dağılımı dengeli değildir. Kazakistan ve Türkmenistan enerji kaynaklarına (petrol ve gaz); Kırgızistan ve Tacikistan su kaynaklarına sahiptir. Özbekistan ise enerji kaynakları konusunda kendi kendine yeterli bir konumdadır.

Azerbaycan da dahil edildiğinde Orta Asya Cumhuriyetleri⁶, Avrupa ve Asya arasında 4 milyon kilometrekarelik geniş bir alanı (Güney Doğu Asya'dan daha büyük bir alan) kapsamaktadır. Nüfus bu geniş coğrafyaya seyrek dağılmıştır. Doğu vadilerinde, iki nehir (Amu Derya ve Sri Derya⁷) ve onların kolları arasında yaklaşık 65 milyon nüfus yaşamaktadır. Toprakların büyük bir kısmı çöl ve steplerle kaplı olup, sadece % 7.8'i tarıma elverişlidir⁸.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra bu ülkeler uluslararası arenada kendilerini gerçek anlamda inisiyatif kullanabilecek aktörler olarak görmüyorlardı. Bunun nedeni, söz konusu ülkelerin Sovyetler döneminde kendi dış politika deneyimlerinin olmamasıydı. Avrupa'ya karşı büyük bir bölge oluşturması (nüfus olarak Avrupa nüfusunun küçük bir kısmına karşılık gelmelerine rağmen) ve kaynak zenginliği ile stratejik olarak Avrupa, Çin, Rusya ve Güney Doğu Asya arasında yerleşik olması bölge ülkelerinin uluslararası arenada seslerini daha güçlü duyurabilmeleri için güçlü bir zemin oluşturuyordu⁹. Burada sorun, söz konusu amacın bireysel temelde mi, yoksa ortak çabalarla mı takip edileceğiydi.

Gerek Avrupa'nın, gerekse ABD'nin 21. yüzyıldaki petrol ve gaz ihtiyaçlarını karşılamada, kaynak çeşitliliği ve dolayısıyla fiyat rekabeti ve enerji güvenliği açısından Orta Asya ve Kafkasya coğrafyasındaki petrol ve doğal gaz kaynakları yaşamsal önem taşımaktadır¹⁰. Orta Asya ülkeleri, Rusya, Çin Halk Cumhuriyeti, Güney Asya, İran ve Türkiye piyasalarına doğal kaynaklar, mal ve hizmet ihracında güvenli girişi sağlamak zorundadırlar. Afganistan'daki rejim değişikliği ve Türk-

6 Orta Asya Cumhuriyetleri denildiğinde akla gelen ülkeler, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'dır. Bazı çalışmalarda bu beş ülkeye Azerbaycan da dahil edilmektedir. Ancak bu çalışmada beş Orta Asya ülkesi kapsama alınacaktır.

7 Orta Asya Cumhuriyetleri ve Afganistan iki nehri paylaşırlar ve toprakların sulanması ve içme suyu anlamında bu nehirlere bağımlıdırlar.

8 Asian Development Bank, *Building Partnerships for Development: Regional Cooperation Strategy and Program, 2004-2006*, October 2004, s. 11.

9 Gürer, *a.g.m.*

10 İşçan, İsmail Hakkı, "Küresel Değişimin Getirdiği Yeni Stratejilerle Enerji Güvenliği Sorunu ve Türkiye", *Avrasya Etüdüleri*, 22, 2002, s.112.

menistan'ın işbirliği çabalarına gelecekte daha geniş katılımı, bölgeyi muhtemel kuzey-güney ve doğu-batı taşıma koridorları açısından tercih edilir bir rotaya dönüştürecektir¹¹.

Hazar Denizi havzasında önümüzdeki yüzyılda dünyanın ihtiyacının bir kısmına cevap verebilecek olan geniş petrol ve doğal gaz rezervleri bulunmaktadır. Bu rezervler Batının Orta Doğu petrolüne bağımlılığını azaltabilir ve onlara daha ucuz enerji girdisi sağlayabilir. AB'nin günümüzdeki kaynak arzının geleneksel alanları olan Rusya, Norveç ve Cezayir'in yüksek maliyetleri de göz önünde bulundurulursa gelecekteki enerji sıkıntısına cevap veremeyeceği tahmin edilebilir¹². Bu haliyle Orta Asya bir enerji arz bölgesidir. Uzun vadede Afganistan'a, Çin'e, Güney Asya'ya ve hatta Rus ağı kanalıyla Doğu Avrupa'ya ihracat yapabilecek kapasiteye sahiptir. Ancak Orta Asya ülkelerinin bu alanlardaki üretim ve taşıma kolaylıklarını genişletmeleri ve rehabilite etmeleri gerekmektedir¹³.

Bölgesel işbirliği için en umut verici unsur, bölgenin refah düzeyinin artırılmasıyla gerçek anlamda ilgilenen çok-terafli kredi kurumlarıdır. Bütün Orta Asya devletlerinin üyesi oldukları Asya Kalkınma Bankası, "Mekong Altbölgesi Planı" ile Güney Doğu Asya'da bölgesel işbirliğini teşvik etmektedir. Bu çerçevede Banka yardımıyla Orta Asya'da sınırları birbirine bağlayacak çok sayıda yol projesi gerçekleştirilmiştir. AB'nin TRACECA (Transport Corridor: Europe-Caucasus-Asia) programı Orta Asya Cumhuriyetlerine kendi ihtiyaçlarını tanımlamaları konusunda danışmanlar sağlamakta ancak finansal destek vermemektedir¹⁴. Orta Asya'da ticari ve endüstriyel aktivite konvertibl olmayan paralardan, sınır vergilerinden, yolsuzluk ve diğer idari engellerden kurtulduğu zaman bu iletişim ve taşımacılık projeleri oldukça umut verici olacaktır.

2- Bölgeselleşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler

Başarılı bölgesel işbirliği, Orta Asya'nın geleceğinde refah ve barışın tesisinde hayati bir unsurdur. Zengin beşeri ve doğal kaynaklarının

11 Bölgenin enerji kaynaklarına ulaşmaya dönük ilgi, ABD'nin Rusya federasyonu ve Çin ile rekabet etmesini mi, yoksa işbirliği yapmasını mı dikte edecektir? Sorusu ayrı bir inceleme konusudur.

12 Hüseyinov, Fuad, "Avrupa Birliği-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Türkiye", *Avrasya Etüdleri*, 21, 2002, s. 69.

13 Asian Development Bank, *a.g.e.*, p. 44.

14 Spechler, Martin C. "Regional Cooperation in Central Asia", *Problems of Post-Communism*, November/December 2002, s. 46.

paylaşılması ve bölge içi ve dışında etkin taşımacılık ağları oluşturulması, sürekli ekonomik büyümeyi gerçekleştirmenin ve yaşam standartlarını iyileştirmenin asgari koşuludur¹⁵. Bu ülkeler dünya piyasalarında marjinal olarak kalmak veya sadece hammadde ihracatçısı konumuna gelmek istemiyorlarsa en azından belirli sektörlerde ekonomik işbirliği yapmak zorundadırlar.

Bölgede işbirliğini zorunlu kılan en önemli faktörlerden biri, söz konusu ülkelerin tek bir sistem olarak kurulmuş olan ve bu yüzden rehabilite edilmesi için bölgesel bir yaklaşımı gerektiren kamu alt yapısını miras olarak almış olmalarıdır. Finansal piyasalarda, iletişimde ve diğer yatırım hizmetlerinde düzenleyici standartların harmonize edilmesi özel sektörün büyümesini kolaylaştıracaktır¹⁶. Bölge içi ticaret ve taşımacılığa yönelik engellerin azaltılması da bölgeyi yerli ve yabancı yatırımcılar açısından daha çekici kılacaktır. Bunlara ilaveten, bazı alanlarda ulusal sınırların birleşmesi ve sınır ötesi ticaretin artması bölgesel işbirliğine bağlıdır¹⁷.

Her bir ülke ayrı ayrı oldukça küçük piyasalara sahip oldukları için, ekonomik işbirliği gereklidir. Orta Asya ülkeleri birçok ortak tarihsel ve coğrafi karakteristikler taşıdıkları ve ekonomik tamamlayıcılık alanlarına sahip oldukları için bölgenin istikrarlı bir büyüme trendini yakalama potansiyeli vardır¹⁸.

Bölgenin coğrafi, ekonomik ve tarihsel durumu kadar doğal kaynakların asimetrik dağılımı da bölge ülkelerini birbirine bağlı kılmaktadır. Bu çerçevede söz konusu ülkeler geçiş aşamasından kalkınma aşamasına evrildikçe kapsamlı ekonomik büyüme gerçekleştirilmesi açısından bölgesel işbirliği en uygun seçenek olmaktadır. Orta Asya devletleri daha büyük bir bölgesel piyasanın rasyonel bir işbölümünü mümkün kılacağını ve dış dünya ile pazarlık pozisyonlarını iyileştireceğini kabul etmektedirler¹⁹. Bu özelliklerin farkında olan Orta Asya liderleri bölgesel işbirliğine dönük birkaç girişim başlattılar. Bununla birlikte süreç oldukça yavaş işlemektedir.

15 Bölgesel işbirliğinin kaçınılmaz olduğu sektörler, hidroelektrik ve taşımacılıktır.

16 Asian Development Bank, *a.g.e.*, p. 19.

17 Orta Asya ülkeleri arasındaki ticaret önemli düzeylerde değildir. Örneğin, Kazakistan'ın dış ticareti içerisinde diğer bölge ülkelerinin payı sadece %10 civarındadır (Schneider-Deters, W., "Regional Cooperation in Central Asia -Vision and Reality", *Central Asia's Affairs*, No. 2, 2003, p. 20).

18 UN Economic and Social Commission for Asia and The Pacific, *a.g.e.*

19 Spechler, a.g.m., p. 42; Schneider-Deters, a.g.m., s. 20.

3- Bölgeselleşmenin Önündeki Engeller

Orta Asya'da mevcut olan problemlerin ve ortaya çıkan fırsatların doğası, bölgesel işbirliğini güçlendirmeyi gerektirmektedir. Ancak bu işbirliğinin önünde oldukça belirgin engeller vardır. Bunlar bölgesel düzeyde kültürel antipati ve kıt kaynaklar üzerindeki rekabetin doğurduğu kıskançlıktan, sınır ihtilaflarına, liderlik çatışmalarına ve bölge dışı güçlerin rekabetine kadar uzanmaktadır²⁰. Ekonomik büyümenin arzu edilen düzeylere çıkarılamaması, su kıtlığı²¹ ve iç çekişmeler gibi önemli problemlerin varlığı, bölge ülkeleri arasında işbirliği sürecinin yavaş işlemesine yol açmaktadır. Her şeyden önce bunların tamamı yeni devletlerdir ve doğal olarak sembolik, yönetsel ve ekonomik araçlarla kendi zayıf ulusal kimliklerini güçlendirmek istemektedirler²².

Orta Asya'nın ekonomik gelişmesine bakıldığında bu ülkelerin her birinin farklı rotalar izledikleri görülür. Örneğin Kırgızistan modeli Özbekistan modelinden çok farklıdır. Böyle olmakla birlikte, bölge ülkeleri politik açılarından bir takım benzerlikler de göstermektedirler. Fakat bu benzerlikler her zaman işbirliğini teşvik edecek alanlarda değildir. Bütün ülkeler 1991 sonrasında bağımsızlıklarını kazanmış eski Sovyet Cumhuriyetleridir. Başlangıçta hepsinin büyük demokrasi beklentileri olmakla birlikte, realitede politik reformların çok yavaş işlediği veya bazı ülkelerde reformların tersine döndüğü otoriter yönetimler ortaya çıkmıştır²³.

Yönetim metotlarında şeffaflığın olmayışı öngörülebilirliği engellemekte, bu da entegrasyonun potansiyel faydalarını büyük ölçüde azaltmaktadır. AB'nin başlangıç dönemlerinde de güven unsurunun en düşük düzeylerde olduğu bilinmektedir. Fakat iki dünya savaşı, barışa yönelik politik amaçları düzene sokma konusunda katalist olarak fonksiyon görmüştü. Bunun sebebi, liderlerin ve halkın işbirliği yapmadan ayakta kalamayacaklarına olan inançlarıydı²⁴. Bu çerçevede savaş son-

20 Macfarlane, S. Neil, "The United States and Regionalism in Central Asia", **International Affairs**, 80, 3, 2004, s. 460.

21 Su konusu hem arz edici devletler (Kırgızistan ve Tacikistan), hem de alıcı devletler (Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan) arasında bir çatışma faktörü olduğu kadar, potansiyel işbirliği faktörü olarak da fonksiyon görmektedir (Schneider-Deters, a.g.m., s.21).

22 Spechler, a.g.m., p. 45.

23 Andersen, W., "Integration Based on the EU Model: A Central Asian Union?", **Central Asia's Affairs**, No.3, 2004, s. 22.

24 Andersen, a.g.m., s. 23.

rasında Batı Avrupa'da birleşme yönünde güçlü politik teşvikler oluşmuştu²⁵. Orta Asya'da fundamentalist akımların doğurduğu ortak tehdit bir tarafa bırakılırsa bunlar mevcut değildir²⁶.

Entegrasyon sürecinde ekonomik büyüklüklerin ve gelişmişlik düzeylerinin birbirine benzer olması bir avantajdır. Ancak geçmişte çok önemli olan bu koşul, günümüzde entegrasyonun başarısını öngörmek açısından fazla bir anlam ifade etmemektedir. Eğer Avrupa örneğine bakılacak olursa, Lüksemburg ve Fransa büyüklük olarak önemli ölçüde farklıdır. Diğer taraftan, Portekiz ve Almanya gelişmişlik açısından farklı noktalardaydı. Bununla birlikte siyasi irade işbirliği yönünde kararlı olduğu için, bu hususlar birliğin başarılı olmasını engellemedi²⁷.

Orta Asya ülkelerinde ekonomik kalkınma düzeyleri ve ekonomik dönüşümdeki ilerlemeler açısından bir takım eşitsizlikler mevcuttur. Örneğin, Kırgız Cumhuriyeti liberalizasyon konusunda (içsel ve dışsal olarak) diğer Orta Asya ülkelerinden çok daha ileri düzeyde reformlar yapmış olmakla birlikte, yoksulluğun olumsuz etkilerine ve büyük dış borca maruz kalmıştır. Tacikistan, iç savaşın ortaya çıkardığı kötü tabloyu takiben şiddetli borç problemleri (2001'de GSYİH'nın %98'i) ile yüz yüze geldi. Kazakistan petrol sanayisine dayanarak GSYİH'sını artırbildi. Fakat nepotizm ve yozlaşma konusunda yatırımcıların artan kaygıları nedeniyle DYSY azalma trendine girdi. Özbekistan, önemli reformlar yapmaktan kaçınmakta, altın ve pamuk satışları kanalıyla ayakta kalmaya çalışmaktadır²⁸.

Bölgesel işbirliğini artırmada karşılaşılan en önemli problemlerden biri, bölgesel projelerden elde edilecek yararların onları hazırlamak için gerekli çabayı karşılamayacağı algılamasıdır. İşbirliğinden ortaya çıkan kazançların eşit dağılımı konusunda da belirsizlik vardır²⁹. Ayrıca bu konudaki politik istekliliğin ve karşılıklı güvenin yetersizliği de bu bağlamda önemli faktörlerdir. Ekonomik politikalar ve performans açısından önemli farklılıklar vardır. Ulusal bağımsızlık konusundaki şid-

25 Komünizmden doğan ortak tehdit ve bölgeyi birleşmeye doğru iten ortak bir koruyucu olan ABD.

26 Rusya'nın ekonomik ve askeri açıdan zayıflığı Rus yayılmacılığını gerçek bir tehlike olmaktan çıkarmış durumdadır.

27 Andersen, *a.g.m.*, s. 23.

28 Geniş bilgi için bkz. Andersen, *a.g.m.*, s. 23.

29 Asian Development Bank, *a.g.e.*, s. 20.

detli duyarlılık³⁰ ve ulusal kendi kendine yeterlilik gayreti de bunlara eklendiğinde işbirliği çabalarının yavaş ilerlemesinin nedenleri daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

4- Bölge Ülkelerinin Genel Ekonomik Sorunları

Her bir ülkenin kendine özgü ekonomik sorunlarının yanı sıra bütün bölge ülkelerinde ortak olan dört temel sorun bulunmaktadır:

- * Gelir dağılımında eşitsizlik ve yoksulluk,
- * Girişimciliği ve özel sektörün gelişmesini hızlandıracak bir politik istikrar ortamının henüz yerleşmemiş olması,
- * Finansal yetersizlik nedeniyle ticaret ve taşımacılığı destekleyecek fiziksel altyapının iyileştirilmesi çalışmalarının yavaş ilerlemesi,
- * Çevreyle ilgili sorunlar

Sovyet sonrası dönemde Orta Asya ülkelerinde güven bunalımlarının aşılamaması hatta daha da kötüleşmesi, askeri harcamaların artmasını ve bu harcamaların çoğunlukla bütçe dışı kaynaklardan finanse edilmesi sürecini beraberinde getirmiştir. Gösteriş harcamalarının artması da buna eklendiğinde, orta gelir düzeyindeki vergi mükellefleri vergiye karşı direnmek veya vergi kaçırmak yolunu seçmekte, rüşvet artmakta, vergi tabanı aşınmakta, nepotizm ve adam kayırmacılık yaygınlaşmaktadır³¹.

Bağımsızlıktan önce Orta Asya Cumhuriyetleri tek bir piyasaydı ve Sovyet ekonomik sisteminin üretim ve ticari ağına entegre olmuştu. Gümrük duvarları yoktu, istihdam, gelir ve sosyal göstergeler büyük ölçüde orta düzeydeydi. Yoksulluk hemen hemen bilinmiyordu. Bağımsızlıktan sonra ise, ulusal sınırlar ve ithalat kontrolleri bu ülkeleri sınırlı büyüme potansiyeli olan küçük, bölünmüş piyasa ekonomilerine dönüştürdü. Bu dönemde ortaya çıkan hasıla kaybı ve enflasyon artışı finansal sektörlerde ani bir kriz süreci doğurdu. Söz konusu ülkelerin ticari

30 Tacikistan'daki sivil savaşın sona ermesi ve Afganistan'daki rejim değişikliğinden bu yana bölge politik olarak istikrar kazanmış görünmektedir. Ancak yeni bağımsızlığa kavuşan devletler olarak Orta Asya Cumhuriyetleri kendi bağımsızlıklarına yönelik herhangi bir tehdit algılamasına karşı son derece duyarlıdır.

31 Spechler, *a.g.m.*, s. 45.

açıklarında ve dış borçlarında önemli artışlar ortaya çıktı³². Bu kriz koşulları finansal kurumlarla ilgili bazı radikal yeniden yapılanma unsurlarını zorunlu hale getirdi. Bu unsurlar içerisinde, kamu sektörünün hacminin azaltılması ve etkinliklerinin iyileştirilmesi ile ekonomik ve politik yapının yeniden biçimlendirilmesi öncelik taşıyordu.

Bölge içi ticaret bu dönemde önemli ölçüde azaldı, ihracat kazançları kesintiye uğradı ve gelirler önemli ölçüde azaldı. Hemen hemen nüfusun 1/3'ü yoksullaştı ve sosyal göstergeler ciddi anlamda bozuldu. Ülkelerin takip ettikleri para politikaları da bölgesel ticareti zora sokan bir fonksiyon gördü. 1996'da Özbekistan yeni parası "som"u yürürlüğe koydu. "Som"un sağlam paralara konvertibilitesi yoktu. Kazak "tenge"si ve Kırgız "som"u sadece küçük işlemler ve cari hesap işlemleri için konvertibiliteye sahipti. Özbekistan bölgede diğer bütün ülkelere sınırı olan tek ülke olduğu için bölgesel ticareti zayıflatan Özbek'lerin bu tutumu, ancak Mayıs 2002'de kısmi olarak düzeltilebildi³³. Ulusal düzeyde tarifeler konulmaya devam etmekte³⁴ ve son yıllarda bölgede fiili olarak çok sayıda korumacı önlemin ve dışa karşı blokların oluşturulduğu gözlenmektedir³⁵. Pamuk, su, doğal gaz ve petrol gibi başlıca hammadelerin ticareti devlet birimleri tarafından yürütülmektedir³⁶.

Düşük ticaret düzeylerinin tek sebebi tarifeler olsaydı, o zaman bir serbest ticaret bölgesi biçimlendirmenin yararı büyük olurdu. Ancak durum böyle değildir. Çünkü³⁷;

32 Kamali, Ali, "Private Investments, Globalization, and Economic Recovery: The Central Asian Experiences", *Journal of Third World Studies*, Vol. XX, No. 2, 2003, s. 163.

33 Spechler, *a.g.m.*, s. 43.

34 Bu uygulamaları ilk başlatan ve bölgesel ekonomik işbirliğinin ilerlemesinin önündeki en önemli engellerden birisi olan ülke Özbekistan'dı. Özbekistan bağımsızlıktan kısa bir süre sonra korumacılık ve ithal ikameci politikalar uygulamaya başladı. Eylül 1996'da, döviz rezervlerinin kıtlığıyla bağlantılı olarak Özbekistan Maliye Bakanlığı ithal sözleşmelerinin tescili sistemini yürürlüğe koydu. Bu sistemin amacı, kıt dövizin tüketim malları ve özellikle lüks malların ithalinde kullanılmasını engelleyerek, sermaye ithalinde kullanılmasını sağlamaktı. Bununla birlikte, uygulamada sistem bütün sektörler için döviz varlığını şiddetli bir şekilde sınırlandırdı ve ekonomik faaliyet hacmi yavaşladı (Gleason, *a.g.m.*, s. 1087). Açık bir şekilde görüldü ki, bugün dünyada hiçbir ülke kapalı bir piyasa ile faaliyet gösteremez. Bu, küreselleşmenin bir gerçekliğidir. Günümüzde hava ve su gibi kaynaklar bile tek taraflı olarak kontrol edilememektedir.

35 Rusya'daki geçiş sürecinin 1998 yılında büyük bir krizle kesintiye uğramasının, bölge ülkelerinin bu politikalarında etkili olduğu düşünülebilir.

36 Spechler, *a.g.m.*, s. 43.

37 Andersen, *a.g.m.*, s. 25.

1- Orta Asya ülkelerinin her birinin ihracat yaptıkları ülkeler genel olarak bölgenin dışındaki ülkelerdir. Örneğin Kazakistan'ın ihracatı esas olarak Rusya, Bermuda Adaları, İtalya, Çin ve Almanya'ya yöneliktir. Dolayısıyla, diğer bölgelere yönelik tarifeleri azaltmanın cari ihracat gelirleri üzerinde büyük bir etkisi olmayacaktır.

2- Bölge ithalatının büyük bir kısmı, Orta Asya'nın dışından gelmektedir. Dolayısıyla ulusal tarifeleri azaltmanın kısa sürede ortaya çıkaracağı yararlar fazla olmayacaktır.

3- Bölge ülkeleri genellikle benzer ürünler ithal etmektedirler (makine, kimyasallar ve gıda maddeleri). Bu da ticari kazançların yeniden tahsisinin potansiyel faydalarını azaltmaktadır.

Sovyet piyasalarının çöküşüyle birlikte Orta Asya ülkelerinin başlıca ihracat kalemleri hammaddeler oldu. Özbekistan Batıya en kârlı olduğu ürün olan pamuk satarken, Türkmenistan doğal gaz, Tacikistan alüminyum ve altın, Kırgız Cumhuriyeti altın ve Kazakistan petrol ihracatı yapmaktadır³⁸.

Enerji ticareti çift taraflı takas temelinde yürütülmekte, bu da ödemelerde aksama ve anlaşmazlıklara yol açmaktadır. Şu anda Orta Asya ülkeleri enerji ve gıda alanında kendi kendine yeterli olmaya çalışmaktadırlar. Bu çok rasyonel bir politika seçeneği değildir. Örneğin Kırgız Cumhuriyeti, hemen yanı başındaki Kazakistan'dan ithal etmek yerine kömür rezervlerini geliştirmek için muazzam miktarlara varan harcamalar yapmaktadır³⁹.

Fonların tahsisi de Orta Asya ülkeleri açısından acil çözüm bekleyen konular arasında yer almaktadır. Fonlar endüstriler arasında eşit bir şekilde dağıtılmamaktadır⁴⁰. Geçiş aşamasında çok sayıda kritik sosyal hizmet (örneğin eğitim, sağlık vs) korumasız kalmış, bir dizi sosyal hizmetin (örneğin, iskan, çocuk bakım merkezleri vs) sunumu konusunda ciddi sıkıntılar ortaya çıkmıştır.

Çin'de devam eden ekonomik patlamanın, Rusya ekonomisinin iyileşmeye başlaması ve uluslararası hidrokarbon ve mal fiyatlarının önemli ölçüde yükselmesinin etkisiyle Orta Asya ülkelerinde 1999'da ekonomik iyileşme başladı. Bölgesel ekonomik büyüme 1999-2003 ara-

38 Spechler, *a.g.m.*, s. 46; Schneider-Deters, *a.g.m.*, s. 19.

39 Spechler, *a.g.m.*, s. 46.

40 Kamali, *a.g.m.*, s. 180.

sında yıllık ortalama % 7.9 oldu⁴¹. Fakat bu büyüme büyük ölçüde hammadde ve enerjiye dayalı sektörler ve belirli bölgelerle sınırlı kaldı. Sonuç olarak bölge ve ülkeler içindeki gelir eşitsizlikleri arttı ve yoksulluk bazı yerlerde kalıcı hale geldi.

Orta Asya devletleri aralarındaki zayıf bağları iyileştirme veya yeni alt yapı projelerini koordine etme konusunda fazla bir şey yapılmadı⁴². Dolaysız yabancı sermayeyi çekmek açısından bölgesel olarak yapılabilecek en iyi şey rehabilitasyon ve genişlemedir. Ticaret ve taşımacılık açısından bölgesel altyapı ve verimliliği artırıcı düzenleyici çerçeveler olmaksızın bölge ülkeleri daha büyük komşu ekonomilerle ticaret hacminin genişlemesini beklememelidirler.

Bölgede yaşanan çevresel bozulma da önemli problem alanlarından bir diğeridir. Bozulma ve çölleşme, tarımsal verimliliği ve kullanılabilir arazi varlığını azaltmıştır. Aral Denizi'ndeki kirlenme, bölgesel planlama ve işbirliği olmadan ortaya çıkabilecek olumsuzlukların kötü bir örneğidir. İnsan kaçakçılığı, uyuşturucu ticareti, etnik ve dini çatışmaların ve bulaşıcı hastalıkların yayılması gibi sınır ötesi problemler giderek büyümektedir⁴³.

Orta Asya ülkeleri, Sovyet-sonrası dönemde yürütülecek olan yapısal ve politik değişikliklerle uyumlu olacak ekonomik reformların aciliyetini gördüler. Bu çerçevede yatırım ve kredi şeklindeki finansal yardımların, ekonomik iyileşme ve büyüme için etkili araçlar olabileceği düşünüldü. Diğer taraftan, yerli ve yabancı yatırımcıları çekmenin bir aracı olarak özelleştirme ve liberalizasyonun gerekli olduğu algılaması kısa sürede yerleşti. Belirlenen hedeflere ulaşılması için birkaç planın hızlı bir şekilde yürütülmesi gerekiyordu. Bunlar, özelleştirmeyi teşvik edecek olan politik ve hukuki reformlar ve serbest sermaye hareketine izin verecek olan ekonomik yeniden yapılanmaydı. Bu çerçevede kısa süre içerisinde, ekonomiyi yeniden canlandırmak ve global piyasaya entegre olabilmek için tam ölçekli özelleştirme programları uygulamaya konuldu⁴⁴.

41 1996-2002 arasındaki sürekli büyümenin bir sonucu olarak Orta Asya Cumhuriyetlerindeki yoksulluk oranı düştü, ancak yoksulluk düzeyleri hala daha yüksektir (2002 sonu itibarıyla Kazakistan ve Özbekistan'da yaklaşık %27, Tacikistan'da %62) (Asian Development Bank, *a.g.e.*, s. 26).

42 Spechler, *a.g.m.*, s. 43.

43 Bkz. Asian Development Bank, *a.g.e.*, p. 20.

44 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kamali, *a.g.m.*

Her birisi geçiş aşamasında olan ekonomilerden oluşan bölgede başlatılan makroekonomik reformların birçok ortak özelliği vardır. Bunların makroekonomik istikrarla ilişkili olan en önemlileri, finansal sektör reformu⁴⁵, vergi reformu ve döviz kuru yönetimidir.

Bütün bu sayılan önemli problemlerin çoğunun ancak bölgesel olarak işbirliği yapmak suretiyle çözümlenebileceği konusunda bir mutabakat oluşmuştur. Yukarıda sıralanan genel ekonomik sorunlara ilaveten bölge ülkeleri arasında işbirliğini gerektiren dört önemli husus vardır⁴⁶:

- 1- Hidrokarbon ihraç eden ve etmeyen ülkeler arasında ortaya çıkan büyük farklılık,
- 2- Sovyet-sonrası dönemde Hidrokarbon ihraç eden ülkelerde gelir düzeylerinin azalması⁴⁷,
- 3- Söz konusu ülkelerde makroekonomik istikrar konusunda önemli mesafeler alınmakla birlikte, hala daha tamamlanması gereken önemli yapısal reformlar bulunması.

B. ORTA ASYA'DA BÖLGESEL İŞBİRLİKLERİ

Orta Asya'da bölgesel işbirliği çabaları bir yandan dünya piyasalarıyla entegre olma yönünde, diğer yandan yoksulluğu azaltma konusunda başarılı olmuş, diğer gelişmekte olan ülkelerin karşılaştıkları benzer sorunlar üzerinde odaklanan tarzda gelişmeye başlamıştır. Bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi konusunda ülkelerin istekli oldukları alanlar şunlardır: Makroekonomik yönetim, uluslararası ticaret, dolaysız yabancı yatırım, alt yapı (özellikle taşımacılık, enerji ve su kaynakları yönetimi), turizm, bilim ve teknoloji⁴⁸.

45 Bölge ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonraki süreçte finansal sektörlerinde önemli reformlar gerçekleştirdiler. Bu reformların en önemli bileşenleri, bağımsız merkez bankalarının olduğu iki-kademeli (two-tier) bankacılık sistemlerinin kurulması, faiz oranı kontrollerinin kaldırılması ve faiz oranlarının piyasa oranlarına yakınlaştırılması, farklı finansal kurumların fonksiyonlarının iyileştirilmesi ve düzenleyici, denetleyici ve hukuki çerçevelerin güçlendirilmesidir. Bu reform tedbirleri, ödemeler bilançosunun liberalizasyonu, daha esnek döviz kurları ve yurtiçi piyasada yabancı finansal şirketlerin kurulması ile birlikte yürütüldü. Ulusal düzeyde alınan bu tedbirler 1996 yılında Orta Asya Kalkınma ve İşbirliği Bankasının kurulması ile tamamlandı. Bankanın temel amaçları ticareti ve devletlerarası ödemeleri kolaylaştırmak ve bölgesel düzeyde projelere finansman sağlamaktır (Bkz. UN Economic and Social Commission For Asia And The Pacific, *a.g.e.*).

46 Asian Development Bank, *a.g.e.*, s. 19.

47 Son birkaç yıldan beri iyileşmeler olmakla birlikte, bu ülkelerde gelir düzeyleri hala daha düşük gelirli ülkelerdekinekindir.

48 UN Economic and Social Commission For Asia and The Pacific, *a.g.e.*

Günümüzde bölge ülkeleri bir taraftan pek çok uluslararası ve bölgesel organizasyona tekil düzeyde üye olurken, diğer taraftan, bizzat kendi girişimleriyle kurdukları bölgesel oluşumlar kanalıyla da bölgesel işbirliği ve entegrasyon sürecine hız vermeye çabalamaktadırlar. Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üyelikleri ile Rusya ile olan bağlantılarını yeni bir düzlemde korurken, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na (ECO) katılımları ile Türkiye, İran ve Pakistan gibi Müslüman komşularıyla olan bağlarını geliştirme çabasındadırlar. Diğer taraftan AB, ABD ve Japonya gibi güç kaynaklarına ulaşma çabaları da dikkat çekmektedir.

Aşağıda halihazırda bölge ülkelerinin içinde yer aldıkları mevcut organizasyonlar ekonomik ve güvenlik amaçlı oluşumlar başlıkları altında toplanarak incelenecektir.

1- Ekonomik Amaçlı Oluşumlar

Orta Asya ülkelerinin kendilerini ifade edebildikleri ekonomik amaçlı örgüt ve girişimlerden başlıcaları; Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Orta Asya Birliği (CAU), Avrasya Ekonomik Topluluğu, Orta Asya Ekonomik İşbirliği programı (CAREC), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ). Aşağıda söz konusu ülkelerin bu oluşumlardaki konumları kısaca gözden geçirilecektir.

a. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)

Eski Sovyetler Birliği ülkeleri tarafından 1991 yılında bağımsızlık temelinde karşılıklı etkileşim esasına üzerine kurulan bu örgüt, beş Orta Asya ülkesinin yanı sıra Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Moldova, Rusya ve Ukrayna'dan oluşmaktadır. Merkezi Minsk'tedir (Beyaz Rusya). 1991'de Topluluğu oluşturan anlaşma, mevcut sınırları, her bir cumhuriyetin bağımsızlığını ve eşitliğini kabul etmişti. Anlaşmayla ayrıca bir ruble alanı kurulmuştu⁴⁹.

1993 yılında yapılan BDT devlet başkanları toplantısında, malların, hizmetlerin, işgücünün ve sermayenin serbest hareketini sağlayacak; koordineli para, vergi, fiyat, gümrük ve dış ekonomi politikalarını ayrıntılı bir şekilde düzenleyecek; ekonomik faaliyetleri düzenleme yöntemlerini uyumlaştıracak ve üretim ilişkilerinin gelişmesi için lehte ko-

49 Asian Development Bank, *a.g.e.*, s. 57.

şullar oluşturacak ortak bir ekonomik alan biçimlendirme amaçlarıyla ekonomik birlik oluşturulmasına dönük girişimler başlatıldı. Aralık 1994'de Beyaz Rusya, Kazakistan ve Rusya bir gümrük birliği kurma isteklerini ilan ettiler. Diğer BDT devletlerini de bu birliğe katılmaya çağırdılar. Gerçekte bu anlaşma, katılımcıların BDT gümrük birliğinin gerekliliklerini yerine getirmeye katlanacaklarını deklare etmelerinden başka bir şey değildi. BDT Gümrük Birliği 15 Temmuz 1995'te yürürlüğe girdi. Kırgız Cumhuriyeti Aralık 1995'te, Tacikistan Şubat 1999'da birliğe katıldı⁵⁰.

BDT anlaşmaları genel olarak kabul edildiği şekliyle bölgesel işbirliğine ulaşmaya dönük amaçları tam olarak gerçekleştirilemedi⁵¹. Söz konusu oluşum her ne kadar, bir gümrük birliği, mal ve hizmetler için tek bir piyasa oluşturma şeklindeki geniş amaçlara ulaşmada yeterince başarılı olamadıysa da, çok sayıda olumlu etkiler ortaya çıkardığı söylenebilir. Her şeyden önce bu ekonomik birliğin bürokratik öğrenme, politika harmonizasyonu ve prosedürlerin basitleştirilmesi konularında gözle görülür başarıları olmuş, bu başarılar üye devletleri BDT şemsiyesi altında ikincil düzenlemeler oluşturmaya teşvik etmiştir.

b. Orta Asya Birliği (CAU)

Bölge ülkeleri, ekonomi ve güvenlik konularının ön planda olduğu çok sayıda girişimi, başlatma konusunda istekliliklerini sıklıkla ifade etmelerine rağmen, bu konuda bugüne kadar radikal bir dönüşüm gerçekleştirilememişlerdir.

1993'te Ruble alanı çöktükten sonra beş Orta Asya devleti kendi ulusal paralarını ve kendi merkez bankalarını oluşturmak zorunda kaldılar⁵². Ocak 1994'de bu ülkelerden üçü Orta Asya Birliği'ni (CAU) kur-

50 Geniş bilgi için bkz. Gleason, *a.g.m.*, s. 1086.

51 Gleason, *a.g.m.*, p. 1077

52 Hiçbir Orta Asya ülkesi bağımsızlık sürecinde hızlı bir şekilde kendi parasını yürürlüğe koyacak durumda değildi. Diğer taraftan bölge ülkeleri Rusya tarafından alınan parasal kararlara bağımlı kalmak istemiyordu. Ekim 1992'de Bişkek'te yapılan BDT zirvesinde bu devletler ruble alanını devam ettirme konusunda anlaşmaya vardılar. Ruble dalgalanmaya bırakıldıktan sonra değeri ani bir şekilde düştü. Rusya Sovyet-sonrası rubleleri çıkarmaya başladı. Sovyet-sonrası Rus rublelerinin miktarındaki fazla kısım Kazakistan'a yöneldi. Kazakistan para arzı yükseldi ve bu da enflasyonu ateşledi. Uluslararası organizasyonların zorlamasıyla Kazakistan Kasım 1993'te ruble alanından ayrılmaya ve kendi ulusal parasını (tenge) çıkarmaya karar verdi. Kazakistan tengesinin yürürlüğe girmesinin hemen arkasından hükümet para arzını önemli ölçüde kısıtladı. Büyük

dular ve aralarında bir serbest ticaret anlaşması yaptılar. CAU, Kazakistan başkanı Nursultan Nazarbayev'in 1994'de bir Avrasya bölgesi oluşturulması önerisine karşılık, aynı yıl başkan Kerimov'un önerisiyle kurulmuş bir oluşumdur. Her iki öneri de Eylül 1993 tarihli Bağımsız Devletler Topluluğu Dış Ticaret Anlaşması'nın başarısızlığına bir tepki olarak öne sürülmüştü. CAU bölgenin ekonomik entegrasyonuna dönük bir örgüt ve bir ticari blok olarak Orta Asya ülkelerinin çıkarlarını en iyi şekilde güçlendirecek bir yapılanma olarak düşünülmüştü⁵³.

Orta Asya Birliği fikri bölge liderlerinin Temmuz 1994'te Almatı'da yaptıkları zirvede daha ileri boyutlara taşındı. CAU'nun ekonomik işbirliği ve ticari genişleme dışında odaklandığı alanlar, Aral Denizi problemi ve genel olarak su kullanımı üzerineydi. 1990'ların ortalarından itibaren bölgedeki ülkeler uluslararası kurumların da desteği ile kapsamlı bir su yönetimi programı yürürlüğe koymaya çabaladılar. Daha önce de belirtildiği gibi, bölge halklarının hemen tamamı ekonomik olarak Amu Derya ve Sri Derya nehirlerine bağımlıdır. Oysa bölge ülkelerinin ulusal politikaları genellikle bu tür uluslararası kaynak kısıtlamalarını dikkate almaksızın kararlaştırılmaktadır⁵⁴.

Orta Asya'da daha ileri işbirliğinin önündeki en önemli engellerden biri, Özbekistan ve Kazakistan arasındaki diplomatik rekabettir⁵⁵. Orta Asya Birliği'nin etkili bir şekilde çalışması üyelerin söz konusu birliği Orta Asya'daki kendi etkinlik alanlarını genişletmenin bir aracı yap-

miktarlara varan Sovyet-sonrası rubleler hesaplarda donduruldu. Benzer bir Rus rublesi istilasına tepki olarak bağımsız bir şekilde hareket eden Kırgız Cumhuriyeti Mart 1993'te kendi ulusal parasını (som) yürürlüğe koydu. Kırgız Cumhuriyeti'nin bir ulusal para yürürlüğe koymada tek taraflı hareket etmesi Özbekistan tarafından iyi karşılanmadı. Bu ülkelerin enerji ve taşımacılık alt yapıları sıkı bir şekilde birbirine bağlıdır. Kırgızistan somununun kabulüne tepki olarak Özbekistan, iki ülke arasındaki önemli bağlantı noktaları boyunca gümrük denetleme noktaları oluşturmak için 1993 baharında harekete geçti. Bir süre sonra Özbekistan geçici bir para ve birkaç ay sonra da ulusal parası olan somu yürürlüğe koydu (Bkz. Gleason, *a.g.m.*, s. 1084, 1085).

53 Cutler, Robert M., "Uzbekistan's Trade Liberalization: Key To Central Asian Economic Integration", *Central Asia-Caucasus Analyst*, 2000, <http://www.caci-analyst.org/viewarticle.php?articleid=192>, Erişim Tarihi: 02.06.2005.

54 Gleason, *a.g.m.*, s. 1086; Cutler, *a.g.m.*

55 Başlangıcından beri Kazakistan Sovyet ekonomik sisteminin bir piyasa ekonomisine radikal dönüşümüne öncülük ederken, Özbekistan daha tedrici bir strateji takip etti. Diğer taraftan Kazakistan, ülkedeki Rus nüfusun yoğunluğu nedeniyle Rusya'yı da içeren daha geniş bölgesel girişimlerden yanayken, Özbekistan nüfus potansiyeli nedeniyle daha bağımsız bir bölgesel işbirliği oluşturmak istemektedir.

ma isteklerinden vazgeçmelerini gerektirmektedir. Örneğin Özbekistan CAU'daki pozisyonunu bölgesel gücünü artırmak için kullanırsa, o zaman Kazakistan ekonomik ve politik anlamda Rusya'ya daha yakın duruma gelebilir. Böyle bir hareket ise bir bütün olarak Orta Asya'nın uzun dönemli çıkarlarına ters düşer.

Tacikistan aynı dönemde iç savaşla meşguldü. Türkmenistan da katılımı ağırdan aldı. Aynı yılın sonunda bir koordinasyon kurulu ve bir Orta Asya İmar ve Kalkınma Bankası (CABRD) kuruldu⁵⁶. Teknik olarak ayrı bir BDT anlaşmasıyla aralarındaki ticaret zaten açılmışken, prensip olarak Birliğe üye olan üç devlet arasında serbest ticaret olacaktı. Tacikistan 1998'de Birliğe dahil oldu.

CAU 2002 yılında Orta Asya İşbirliği Örgütü (CACO) olarak isim değiştirdi. Böylece oluşumun faaliyet alanı, illegal göç, taşımacılık, serbest ticaret alanları ve su paylaşımı gibi konuları içerecek şekilde genişletildi. CACO 15 yıl içerisinde bölgesel bir ortak pazar ve serbest ticaret alanı oluşturmak taahhüdüyle yola çıkmıştı⁵⁷. Ancak isim değişikliğine ve sık sık yapılan toplantılara rağmen, ticaret politikası alanında koordinasyon sağlanamadığı gibi, bölge içi ve bölge dışı ticarete bugüne kadar gözle görünür gelişmeler sağlanamadı⁵⁸. 2004'de Rusya'nın CACO'ya dahil olması bu ülkenin bölgedeki mevcut nüfuzunu artıran bir fonksiyon gördü.

1998 yılında iki BM bölgesel örgütünün⁵⁹ desteğiyle bölgesel işbirliği için alternatif bir forum olarak "Orta Asya Ekonomileri Özel Programı" (SPECA) başlatıldı. Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Tacikistan ve Özbekistan 26 Mart 1998'de Taşkent Deklarasyonu'nu imzalayarak SPECA'yı oluşturdular. Eylül 1998'de Türkmenistan resmi olarak Deklarasyonu imzalama ve Program kapsamındaki projelere katılma istekliliğini ilan etti. Programın temel amacı, Orta Asya ülkelerinin ekono-

56 CABRD ortalama bir başarı gösterebildi. Çok devletli birkaç küçük girişime finansman sağlayabildi. 9 milyon dolarlık çok önemsiz ödenmiş sermayesi, oluşumun etkinliğini zayıflatmaktadır (Spechler, *a.g.m.*, s. 42-43).

57 Biagov, Sergei, "Cementing Russia's Central Asian Clout", October 2004, http://www.atimes.com/atimes/central_Asia/FJ20Ag01.html, Erişim Tarihi: 10.05.2005.

58 Örneğin Kazakistan özellikle 1998'de Rublenin devalüasyonundan sonra çoğunlukla Rusya kaynaklı ithalatı bloke edici tedbirler yürürlüğe koymuştur (Spechler, *a.g.m.*, s. 43).

59 Asya ve Pasifik Ülkeleri Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCAP) ve Avrupa Ekonomik Komisyonu (ECE).

mik gelişmelerini teşvik etmek amacıyla dönük olarak işbirliğini güçlendirmek ve bölgenin Asya'nın diğer kısımları ve Avrupa ekonomileriyle entegre olması sürecine katkı yapmaktır⁶⁰.

c. Avrasya Ekonomik Topluluğu

Ekim 2000'de BDT Gümrük Birliği, Avrasya Ekonomik Topluluğu'na dönüştürüldü. Yeni oluşumun üyeleri, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Rusya ve Tacikistan'dır. Temel amaç, mal, hizmet, sermaye ve kişilerin serbest hareket ettiği bir gümrük birliği oluşturulması ve bu çerçevede dış ticaret, gümrük vergileri, bankalar ve para-kredi konularında ortak politikalar yürütülmesidir⁶¹. 2002'ye kadar Topluluk içerisinde ortak bir tarife, gümrük ve vergi politikası oluşturulması beklenmekteydi. Bunun yanı sıra Avrasya Ekonomik Topluluğu üye ülkeler arasında ortak para ve daha geniş işbirliği (ekonomik yeminden yapılanma, makroekonomik istikrarın artırılması, yatırım iklimindeki iyileşmeler, halk için yeterli gıda arzı gibi alanlar) yürürlüğe koyacaktı.

Nihai hedef, AB'ye benzer şekilde tam ölçekli bir gümrük birliği ve ortak ekonomik alan (enerji ve bankacılık öncelikli olmak üzere) oluşturulmasıdır. Karar verme kapasitesi ağırlıklandırılmış ortalamalara göre; Rusya % 40, Beyaz Rusya ve Kazakistan her biri % 20, Tacikistan ve Kırgız Cumhuriyeti her biri % 10 olarak belirlenmiştir⁶². Şu ana kadar elde edilen başarı çok yüksek değildir. En önemli başarısı Sovyetler Birliği'nin çevresindeki dört önemli ekonomik gücü ihtiva eden "Ortak Ekonomik Alan"ın 2003'te oluşturulması ve en üst oluşumu herhangi bir alanda bugüne kadar fazla bir başarı gösterememiş olan BDT türü daha küçük yapılanmalar içerisindeki ekonomik işbirliğini genişletmeye çalışmasıdır. Ortak Ekonomik Alan Anlaşması'nın amacı, bir bölgesel entegrasyon örgütü oluşturmaktır. Bu ulus üstü ekonomik düzenleyici birimin oluşumu, söz konusu girişimi daha öncekilerden ayırmaktadır⁶³.

Bu oluşumun ne kadar Orta Asyalı bir grup olduğu tartışmalıdır. Ard arda yapılan tercihli ticaret anlaşmaları ekonomik açıdan fazla bir anlam taşımamaktadır. İçsel anlaşmazlıklar nedeniyle herhangi bir durumda hiç bir grup etkili olamamaktadır. Rusya, Beyaz Rusya ve Kırgız

60 Asian Development Bank, *a.g.e.*, s. 59.

61 Gürer, *a.g.m.*

62 Gürer, *a.g.m.*

63 Schneider-Deters, *a.g.m.*, s. 20.

gız Cumhuriyeti'nden daha yüksek bir dışsal tarife koymakta ısrar ederken, Kırgız Cumhuriyeti Dünya Ticaret Örgütü'ne katılmış ve 'En Çok Kayırlmış Ülke Kuralı'nı bütün ticari ortaklarına uygulamak durumunda kalmıştır. Diğer taraftan Rusya bölgesel ve uluslararası düzlemde pek alışılmadık bir uygulama olan ihracat üzerinden katma değer vergisi almaya devam etmektedir⁶⁴.

d. Orta Asya Ekonomik İşbirliği Programı (CAREC)

Asya Kalkınma Bankası (ADB), 1997'de Orta Asya'da altyapıyı iyileştirme ve kamusal mal ve hizmetlerin çoğaltılmasını sağlayacak bir bölgesel teknik yardım projesi başlattı. Bölgedeki en ciddi sayılabilecek işbirliğine dönük oluşum olan Orta Asya Ekonomik İşbirliği (CAREC) programının katılımcıları; Çin Halk Cumhuriyeti (esas olarak Doğu Türkistan -Sincan-), Moğolistan, Azerbaycan ve Türkmenistan dışındaki dört Orta Asya Cumhuriyetidir.

CAREC, alt yapı projeleri ve bölgenin aşağıdaki öncelikli alanlarda politik ortamını iyileştirme üzerinde odaklanan bir programdır:

- * Taşımacılık (özellikle karayolu taşımacılığı)
- * Enerji
- * Ticaret politikası
- * Ticaret kolaylıkları (özellikle gümrük işbirliği)

ADB'nin CAREC programına desteği, somut sonuçları olacak ve gelecekteki ilerlemeler için bir temel oluşturacak bölgesel işbirliğini teşvik etme şeklinde olmaktadır. Bu çerçevede uzun vadeli işbirliği için dört stratejik amaç öne çıkmıştır⁶⁵:

- * Büyük komşu ülkelerdeki kârlı ihraç piyasalarına güvenli giriş,
- * İşlem maliyetlerinin azaltılması ve bölge içinde geçişlerin ve taşımacılığın kolaylaştırılması,
- * Sürekli büyüme için enerji arzının iyileştirilmesi,
- * Çevrenin bozulması, çölleşme, insan ve uyuşturucu trafiği ve buharıcı hastalıkların yayılması gibi, bölgesel düzeyde olumsuz sonuçları olan sorunların çözümü

64 Spechler, *a.g.m.*, s. 43.

65 Asian Development Bank, *a.g.e.*, s. 9.

Daha büyük bir bölgesel işbirliğinin tamamlayıcı parçaları olduğu sürece CAREC iki veya daha fazla ortaklı projeleri de desteklemektedir. Bu proje-temelli yaklaşım kapsamlı kurallar, protokoller ve prosedürler dizisi hazırlanması gerekliliğini azaltarak programın etkinliğini artırmaktadır.

2003'de program, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD), IMF, İslam Kalkınma Bankası, BM Kalkınma Programı (UNDP) ve Dünya Bankası'nı içerecek şekilde genişletilmiştir. ADB ve diğer destek birimleri içindeki koordinasyonun merkez noktası olarak hizmet edecek olan CAREC Birimi (CARECU) Mart 2000'de ADB'de oluşturulmuştur. Daha ileri bölgesel işbirliğine yönelik olarak ADB'nin bölgedeki varlığını artırmak için Kazakistan Almatı'da Kasım 2004'de bir alan ofisi açıldı. CAREC ilk bakanlar düzeyinde toplantısını Mart 2002'de yaptı. Bu toplantıda, ortaklık ve güven için bir köşetaşı olacak olan Tam Kurumsal Çerçeve (OIF) oluşturuldu. O zamandan beri CAREC faaliyetleri, bir bakanlar komitesinin başkanlık ettiği OIF tarafından yönlendirilmekte ve denetlenmekte olup, CARECU, OIF için bir sekreteryaya haline dönüşürmüştür⁶⁶.

CAREC örneği bölgede Asya Kalkınma Bankası'nın etkinliğini ve bölgesel işbirliğine yönelik katkısını göstermek anlamında oldukça önemlidir. ADB, Orta Asya'da özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren malların ve insanların daha serbest hareketini ve katılımcı ülkeler arasında ortak kaynakların paylaşımını kolaylaştırmayı amaçlayan programlar yürütmektedir. Sınır ötesi fiziksel alt yapının sağlanması ve ticari liberalizasyon ile rekabetin iyileştirilmesi kanalıyla karşılıklı bağımlılığın artırılması, bölgeyi daha gerçekçi bir ekonomik topluluğa dönüştürmektedir⁶⁷.

1997'de başlayan ADB programı esas olarak bölgenin en önemli kalkınma problemi olan coğrafi izolasyonunun giderilmesini amaçlamaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden bu yana ulus olma ve alt yapıyı geliştirme gereklilikleri yoğun bir şekilde kendini hissettirmektedir. Kara ile kuşatılmış olma ve düşük nüfus yoğunluğunun kaynaklık ettiği iç piyasaların küçüklüğü nedeniyle bölge hükümetleri arasında, taşımacılık, ticaret ve enerji alanlarında ADB tarafından finanse edilen projelerin, bölgesel ve global entegras-

66 Bkz. Asian Development Bank, *a.g.e.*, s. 11.

67 Kuroda, *a.g.m.*

yon kanalıyla ekonomik büyümeyi sağlamada en iyi yol olduğu yönünde konsensüs oluşmuştur.

ADB'nin 1997'de başlayan Orta Asya'da bölgesel işbirliği çabaları CAREC programı çerçevesinde hem kapsam, hem de içerik açısından önemli artış göstermiştir. Banka bu çerçevede, sınır ötesi altyapıyı geliştirmek ve ülkeler arasındaki bağılıkları artırmak için aktif olarak çok sayıda bölgesel işbirliği programını desteklemektedir. Banka şu ana kadar güven oluşturacak ve politik istekliliği artıracak çabuk ve görünür sonuçları olan gerçekçi projeler üzerinde odaklanmıştır. Bankanın öncülük ettiği "Genişletilmiş Mekong Altbölgesi" (GMS) programı çerçevesinde Doğu-Batı ekonomik koridoru, nihai olarak Doğudaki Güney Çin Denizi sahilinden Batıdaki Andaman Denizine kadar dört ülkeyi birbirine bağlayacaktır. Tamamlandığı zaman bu koridorun tarıma dayalı sanayi, hafif sanayi, ticaret ve turizmi canlandırması beklenmektedir. Benzer girişimler Güney Asya Alt Bölgesi Ekonomik İşbirliği (SASEC) programı ve CAREC programı kanalıyla da yapılacaktır. Yine 2003'de Afganistan üzerinden Güneydeki limanları Orta Asya'ya bağlamak için Güney ve Orta Asya Alt Bölge Ekonomik İşbirliği (SECSCA) programı başlatılmıştır⁶⁸.

e. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO)

1985'te ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğini geliştirmek amacıyla İran, Pakistan ve Türkiye tarafından kurulmuş olan örgüte 1992'de Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan katılmıştır. Örgütün amacı, üye ülkelerin sürekli sosyoekonomik gelişmelerini sağlamalarına katkıda bulunmaktır. Orta Asya ülkeleri için ECO, alt yapı ve çeşitli projeler için kredi sağlayan bir örgüt olarak önem arz etmektedir. Bugünkü öncelikler, bölgesel ticareti hızlandırmak, yasal olmayan ticaret için bir veri bankası, ortak bir enerji sistemi, kendine ait bir banka ve bilimsel bir fon oluşturmaktır⁶⁹. ECO, büyük politik istekliliklerin olmadığı, bunun yerine ekonomik ve teknik gelişme boyutunun daha öne çıktığı nispi olarak iyi fonksiyon gören bir örgüttür.

ECO'nun bölgesel entegrasyona katkı yapmasının önündeki en büyük engel, üye ülke ekonomilerinin benzerliğidir. Söz konusu ülkelerin hemen hepsi petrol, gaz, mineraller ve pamuk gibi az sayıda birincil mal

68 Bkz. Kuroda, *a.g.m.*

69 Gürer, *a.g.m.*

üreticileridir. Bölgenin coğrafi merkezi konumunda bulunan İran, gerçekten dünya ekonomisi ile bütünleşmek fikri ile hareket etmek isterse, ECO'nun doğulu üyeleri kolayca batı dünyası ile ve onun büyük pazarı ile geniş çaplı ilişkilere girebilecektir. Bu da üyeler arasında potansiyel olarak varlığı çokça ifade edilen önemli bir ticaret hacminin dolaylı olarak ortaya çıkmasını sağlayacaktır⁷⁰.

f. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ)

Türkiye ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin birlikte yer aldığı en önemli oluşumlardan biri olan KEİ, bölgesel düzeyde, uluslararası bütünleşme yönünde, siyasal ve ekonomik alanda yeniden yapılanma sürecinin ürünü olarak Türkiye'nin öncülüğünde yapılan bir ekonomik işbirliği girişimidir. Haziran 1992'de 11 ülkenin devlet başkanları Türk Hükümeti'nin daveti üzerinde İstanbul'da bir araya geldiler. Bu toplantı sonucunda Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirve Deklarasyonu imzalandı.

Amacı, insanların, sermayenin ve malların serbest dolaşımının olduğu bir bölge yaratmak olan KEİ, Orta Asya ülkelerinin demokrasiye ve piyasa ekonomisine geçmelerini kolaylaştırmak, bölge ülkelerinin çok zengin doğal kaynaklarını değerlendirmek açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu bağlamda özellikle, söz konusu ülkelerin AB ile yakınlaşmaları mümkün hale gelmektedir⁷¹.

2. Güvenlik Amaçlı Örgütler

Bölgesel işbirliğinin en umut verici biçimleri güvenlik alanında ortaya çıkmaktadır. Afganistan olayları, artan uyuşturucu trafiği, Tacikistan sınırında biriken mülteciler ve 1999'un başlarında Taşkent'teki terörist bombalama eylemleri nedenleriyle Orta Asya'daki politika yapımcılar güvenlik alanında sıkı işbirliği gereği duymaya başladılar.

a. Avrupa Güvenlik Ve İşbirliği Teşkilatı (OSCE)

Dünyanın en büyük bölgesel güvenlik örgütü olan bu Euro-Atlantik organizasyonuna Orta Asya ülkelerinin üyeliği başlangıçta bazı ülkeler tarafından kuşkuyla karşılandı. Ancak bütün eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne eşit fırsatlar sunulması yaklaşımı nedeniyle, coğrafya bir

⁷⁰ Hüseyinov, *a.g.m.*, s. 78.

⁷¹ Başaran, Ali, "10'uncu Yaşında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Girişimi Beklentiler, Gerçekleşenler, Sorunlar, Umutlar", *Avrasya Etüdleri*, 23, 2002, s. 117.

üyelik kriteri olarak alınmadı. OSCE üyeliği, bir yandan Orta Asya ülkelerine bir “Avrupalı” görünüm kazandırırken, diğer yandan OSCE, zamanla, Orta Asya vurgusunun öne çıkmaya başladığı bir örgüte dönüştü⁷².

Kazakistan’ın 2009’da OSCE başkanlığı için başvuru yapması (ki bu başvuru bütün Orta Asya devletleri ve Rusya tarafından desteklenmiştir) OSCE içerisinde ortak Orta Asya sesinin, OSCE gündeminde önemli bir dönüşümün (Orta Asya devletlerinin Euro-Atlantik üyeleriyle eşit bir şekilde ele alınacağı) ve ayrıca Kazakistan’ın Orta Asya’da sadece ekonomik alanda değil, politik alanda da liderlik rolüne istekli olduğunun bir ifadesidir.

b. Asya Karşılıklı Etkileşim Ve Güven İnşa Edici Tedbirler Konferansı (CICA)

Orta Asya ve çevresinde güven oluşturma ve çatışmaları önleyici tedbirler alma amacına dönük OSCE örneğinin daha ilerletilmiş bir biçimi olarak, geçmişi 1992’ye kadar uzanan bir Kazak girişimidir. 2002 tarihli “Almatı Yasası” reel bir uluslararası örgüt oluşturmak için çalışma zemini oluşturmaktadır.

Kazakistan Başkanı Nursultan Nazabayev, Ekim 1992’deki BM Genel Toplantısı’nda Asya’da Karşılıklı Etkileşim ve Güven İnşa Edici Tedbirler Konferansı (CICA) için toplantı talebinde bulundu. Avrupa’da OSCE’nin gördüğü fonksiyonu göreceği şekilde bir güvenlik çerçevesi oluşturulması hedefleniyordu. Bu inisiyatif bir çok Asya ülkesinden olduğu kadar BM ve OSCE gibi diğer uluslararası örgütlerden de önemli destek buldu.

Konferansın üyeleri çeşitlilik arz etmektedir: Azerbaycan, Afganistan, Çin, Mısır, Hindistan, İran, İsrail, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Pakistan, Filistin Ulusal İdaresi, Rusya, Tacikistan, Türkiye, Özbekistan ve Moğolistan⁷³. ABD’nin de dahil olduğu altı ülkenin yanı sıra BM ve OSCE bu Konferans’ta gözlemci statüsüne sahiptir.

CICA gündemi güvenlik (silahsızlanma, nükleer silahlardan arındırma) ve istikrar sorunları (ayırıcılığa karşı olma, yasadışı ticaret) üzerinde odaklanmaktadır⁷⁴. 15 CICA üyesi ülkenin dışişleri bakanı 14

72 Gürer, *a.g.m.*

73 Moğolistan’ın katılım tarihi Haziran 2001’dir.

74 Gürer, *a.g.m.*

Eylül 1999'da Almatı'da yaptıkları toplantıda CICA devletleri arasında İlişkilere Rehberlik Edecek Prensipler Deklarasyonu'nu imzaladılar. Deklarasyonu imzalayan taraflar birbirleriyle ilişkilerinde politik, ekonomik ve sosyal sistemlerine; coğrafi konumları, ekonomik kalkınma düzeyleri ve büyüklüklerine bakmaksızın aşağıdaki prensiplere bağlı hareket etme konusunda karar aldılar⁷⁵.

- * Bağımsızlığın doğasındaki haklar açısından mutlak eşitlik
- * Tehdit oluşturmaktan veya güç kullanmaktan kaçınma
- * Üye ülkelerin bölgesel bütünlüğü
- * Uyuşmazlıkların barışçıl çözümü
- * İç ilişkilere müdahale etmeme
- * Ekonomik, sosyal ve kültürel işbirliği
- * İnsan hakları ve temel özgürlükler

Dünya ölçeğinde istikrar bozucu potansiyeli bulunan çözümlenemeyen sürekli çatışmaların varlığı, bölünmüş ve çok değişken bir yapı arz eden bölgenin herhangi bir uluslararası güvenlik sistemi ile korunmadığı gerçeği ile birleşince CICA böyle bir sistem oluşturmak için tek forum olma özelliği taşımaktadır. Bu konferans özellikle kendi üyelerine farklı dış politika öncelikleri olan devletlerin aralarındaki ortak çıkar alanlarını genişletme ve bütün Asya ulusları için önem arz eden sorunların çözümü açısından özellikle önemlidir. Ancak CICA'nın etkinliği, özellikle benzer amaçlarla oluşturulan Şanghay İşbirliği Örgütü'nün oluşturulmasından sonra sorgulanır hale gelmiştir.

c. Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO)

1996'da Çin'e sınırı olan Orta Asya Devletleri (Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti ve Tacikistan) ve Rusya'nın oluşturduğu Çin inisiyatifidir. Başlangıçta "Şanghay Beşlisi" olarak anılan oluşum, Özbekistan'ın 2002'de Örgüte katılmasının ardından Şanghay İşbirliği Örgütü olarak yeniden isimlendirildi. Oluşumun amacı, politika, ekonomi, bilim-teknoloji, kültür, eğitim, enerji, taşımacılık, çevrenin korunması ve diğer alanlarda etkin işbirliğini teşvik etmek suretiyle üye ülkeler arasında karşılıklı güvenin güçlendirilmesidir. Çin açısından bakıldığında söz konusu oluşum, Batı/Kuzey Çin sınırlarında güvenli bölgeler oluştur-

75 <http://www.homestead.com/prosites-kazakhembus/cica.html>

mak ve sonuç olarak topraklarını geri isteyen Uygur/Türk hareketlerinin hızını kesme amacına da hizmet etmektedir (Çin bu ikinci amacını ayrıca, Orta Asya ile ekonomik işbirliğini genişletmek kanalıyla da gerçekleştirmek istemektedir).

Yukarıda sıralanan kapsamlı amaçlara rağmen, SCO esas olarak bölgesel güvenlik ve politikalar üzerinde odaklandı. Ekonomik sorunlar ise ikinci plana itildi. Çin'in ilgisi ve kendisinin bu örgütteki güçlü etkinliği nedeniyle, Afganistan olaylarının arkasından daha koyu çizgilerle altı çizilen kesin politikalar çerçevesinde, söz konusu örgüt Orta Asya'da en iyi işleyen bölgesel örgüt olabilecek potansiyele sahiptir⁷⁶. Diğer taraftan önümüzdeki yıllarda CAREC ve SCO arasındaki karşılıklı etkileşim düzeyinin artırılması beklenmektedir.

d. Euro-Atlantik Ortaklık Konseyi (EAPC)

1991'de kurulmuş olan Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi'nin (NACC) yerine geçmek üzere 1997 yılında oluşturulan Euro-Atlantik Ortaklık Konseyi'ne (EAPC), bölgedeki bütün ülkeler dahil olmuştur. EAPC, NATO-Ortak işbirliğinin bütün boyutlarıyla ilgili politik müzakereler için genel bir ortam sağlamaktadır. Bu oluşum içerisindeki ilişkiler zaman zaman bölgesel bir yaklaşım biçimini almaktaysa da Afganistan olayları, Kırgız Cumhuriyeti, Tacikistan ve Özbekistan'daki Antiterör Koalisyonu çerçevesi ile birlikte bölgenin jeostratejik öneminin artmasına ve EAPC içindeki ilişkilerinin genişlemesine katkı yapmıştır⁷⁷. EAPC'nin 2004'te İstanbul'da yapılan toplantısında Orta Asya ve Güney Kafkasya öncelikli alanlar olarak tanımlanmıştır.

e. Diğer

1992 yılında Türkiye ve Türkçe konuşan eski Sovyetler Birliği ülkeleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Türkmenistan ve Özbekistan tarafından "Türk İşbirliği" kurulmuştur. Daha kompleks politik/ekonomik projeler için finansman olmadığı için genellikle kültürel boyutların öne çıkarıldığı işbirliği merkezleri oluşturulmuştur. Zaman zaman Orta Asya'nın Türkçe konuşan ülkeleriyle Güney Kafkasya ülkeleri arasındaki zoraki ilişkiler veri olarak alınırsa, işbirliğinin bölge ülkelerinin kendi aralarında olmaktan çok, Türkiye ile ayrı ayrı bölge ülkeleri arasında olduğu görülmektedir.

76 Güreler, *a.g.m.*

77 Güreler, *a.g.m.*

Türk işbirliğini dengelemek amacıyla İran tarafından Hazar Denizi'ne sınırı olan ülkeler (Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan) arasında oluşturulmuş bir başka örgüt, Hazar İşbirliği oluşumudur. Ancak bu oluşum da etkinlik kazanamamıştır.

C. BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ SÜRECİ VE BÖLGE DIŞI GÜÇLERİN ROLÜ

Bu başlık altında AB, ABD, Rusya, Türkiye, Çin gibi ülkelerin ve çok uluslu şirketlerin Orta Asya'da bölgesel işbirliği sürecini etkileme biçimlerine kısaca yer verilecektir.

Birçok gözlemci tarafından dünya arenasında daha iyi yer edinebilmek açısından Orta Asya'da sağlam bölgesel işbirliği yapıları oluşturulması beklenmesine rağmen, fiili durum işbirliğinden ziyade uzun süre devam eden bölgesel rekabet olmuştur. Ancak BDT gibi oluşumların Orta Asya Devletlerinin ihtiyaçlarını (esas olarak ekonomik olanlar) karşılayamadığının hissedilmesi ve bölgenin jeostratejik önemi nedeniyle Rusya dışındaki diğer aktörlerin de ilgi duymaya başlamasıyla birlikte, yavaş da olsa farklı bölgesel işbirliği türleri gözükmeye başladı. Bölge ülkelerinin liderleri gelişmiş partnerleri tarafından desteklenen bölgesel işbirliğinin önemini zamanında kavradılar ve bu da çok sayıda girişim ve bölgesel organizasyonla sonuçlandı. Aşamalı olarak dünyaya açılan ve bol doğal kaynaklara, üretici, bilimsel-entellektüel potansiyele sahip olan bölge, zamanla Rusya, ABD, Çin, İran ve Türkiye gibi güçlerin ilgi odağı haline geldi⁷⁸.

AB, SSCB ile imzalamış olduğu 18 Aralık 1989 tarihli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nın 1 Haziran 1990'da yürürlüğe girmesine rağmen Sovyetler Birliği'nin dağılması ve yeni bağımsız devletlerin kurulması karşısında bu bölgeyle ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır⁷⁹. Bölge ülkeleri de AB'ye üye ülkelerle daha yoğun ilişkide bulunmak istemektedirler⁸⁰.

SSCB'nin çöküşüyle birlikte AB, Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri

78 Bazıları Orta Asya'yı uluslararası politika oluşturmada hayati bir nokta, doğu-batı ve kuzey-güney arasında bir köprü olarak görürken (merkezin merkezi); diğer bazılarına göre bölge, esas olarak marjinal topraklar arasında bulunan durgun (çevrenin çevresi) bir yerdir (Macfarlane, *a.g.m.*, p. 449).

79 Hüseyinov, *a.g.m.*, s. 61.

80 AB, ekonomik öncelikleri yüksek, buna karşılık siyasi yükü daha az olan bir aktör olarak bölge ülkeleri açısından ilgi çekicidir.

ile Rusya üzerinde yoğunlaşmış, Orta Asya ülkelerini üçüncü plana itmiştir. Daha önce açıkladığımız sebeplerle AB'nin bölge ülkeleriyle ilişkilerini her açıdan geliştirecek yeni bir strateji oluşturulması gerekliliği hasıl olmuştur. Özellikle enerji konusunda bölgenin konumu bu alanda önemli fırsatlar sunmaktadır.

Diğer taraftan Çin'in dünya ekonomisi içindeki payının hızla artması ve Orta Asya ülkelerindeki zengin enerji kaynaklarının devreye sokulması ile birlikte⁸¹ Avrasya'nın önümüzdeki dönemde dünya ekonomisinin merkezi bölgelerinden biri haline gelmesi, yine AB için birtakım fırsatları gündeme getirmektedir. Nitekim AB'nin bölge ülkeleriyle gerçekleştirdiği işbirliği anlaşmaları ve ortaklaşa finanse edilen projeler AB'nin Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerine verdiği önemi ortaya koymaktadır. 1990 yılı Aralık ayında gerçekleştirilen Roma Zirvesi sonucunda BDT üyesi ülkelerde sürdürülen ekonomik reform ve kalkınma sürecine destek olmak ve dünya ekonomisi ile bütünleşmelerine yardımcı olmak üzere TACIS Programı oluşturulmuştur⁸²

AB, beş Orta Asya ülkesiyle Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması imzalamıştır. TACIS bütçesinin Orta Asya için iki katına çıkması⁸³, karşılıklı ziyaretlerin artması, Orta Asya'ya özel ayrıntılı dokümanların hazırlanması bölgeye yönelik daha dikkatli ve titiz bir yaklaşım başlatıldığına göstergesidir. AB'nin temel amacı, terörizme, uyuşturucu maddelere ve uluslararası suçlara karşı Orta Asya ülkeleriyle işbirliği yapmak, enerji kaynaklarına güvenli ulaşımı sağlamak, politik diyalogu, ticaret ve yatırımları iyileştirmek, demokrasi ve insan haklarını desteklemek; su, enerji ve çevre konularındaki problemleri çözecek bir bölgesel işbirliği oluşturmaktır. Bölgesel işbirliği AB'nin önem verdiği konuların başında gelmektedir. Çünkü Orta Asya'nın bugün karşı karşıya olduğu birçok problem ancak bölgesel düzeyde çözülebilecektir.

81 AB uzun dönemde bu bölgedeki enerji kaynaklarını kullanmak isteyecektir. Ancak bölgenin Avrupa pazarına coğrafi olarak uzak olması ulaşım sorununu da gündeme getirmektedir. Bu nedenle enerji ve ulaştırma sektörlerinin bundan sonraki ilişkilerin önemli bölümünü oluşturması beklenmektedir.

82 1991'de AB Komisyonu tarafından başlatılan program, 13 Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkesine teknik yardım yaparak, bu ülkelerin geçiş süreçlerini kolaylaştırma amacı gütmektedir. TACIS yardımının temel özelliği "diyalog eksenli yaklaşım" çerçevesinde bölgesel işbirliğini hızlandırmaktır (Geniş bilgi için bkz. Hüseyinov, *a.g.m.*, s. 62).

83 2002-2004 döneminde beş Orta Asya ülkesi için TACIS çerçevesinde 150 milyon Euro fon sağlanmıştır (Bkz. <http://www.untj.org/?c=6&id=52&a=74>).

Bu açıdan en önemli proje, Orta Asya ülkeleri ile kendi sınır rejimlerini daha iyi kontrol etmek için (ki bunun için de bölgesel işbirliği gerekmektedir) yardımcı olmaya çalışan Avusturya önderliğinde oluşturulan BOMCA projesidir (Border Management in Central Asia). Orta Asya devletlerinin de katıldığı diğer önemli AB projeleri INOGATE ve TRACECA'dır⁸⁴. Güney Kafkasya'nın "Yakın Komşuluk Politikası"na dahil edilmesiyle birlikte Orta Asya'nın Avrupa ile sınırları daha da yakınlaşmış bulunmaktadır⁸⁵.

Bölgenin mevcut yeniden yapılanma çabaları çerçevesinde ABD önemli bir oyuncu olarak yerini almıştır. Avrasya'nın merkezindeki yeni konumu sayesinde ABD, bölgenin ekonomik, sosyal ve politik gelişmesini etkileyecek önemli bir fırsat yakalamış gözükmektedir. Önümüzdeki yıllarda Afganistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki mevcut askeri varlığını genişletmenin yanı sıra ABD'nin bölgesel işbirliğine yönelik ilgisi özellikle taşımacılık alanında yoğunlaşmaktadır⁸⁶.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, AB ve ABD'nin Orta Asya'daki ekonomik çıkarları bölgenin enerji kaynaklarının (petrol, gaz ve diğer hammadde türleri) ötesine gitmemektedir.

Bölge açısından önem arz eden diğer önemli ülke Rusya'dır. Türkmenistan hariç, Orta Asya ülkelerinin Rusya ile "Stratejik Ortaklık Anlaşmaları" bulunmaktadır. Rusya, Orta Asya ülkelerinin içinde yer aldıkları oluşumların çoğunda yer almakta ve bu ülkeler üzerinde önemli etkisi bulunmaktadır. Bu konu diğer başlıklar altında anlatıldığından burada yer verilmeyecektir.

Bölgesel ekonomik güç olarak Türkiye ve Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerine de göz atmak gerekmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye'nin, Kafkasya ve Orta Asya devletlerinin dünya devletleri topluluğuna entegrasyonu açısından jeopolitik önemi artmıştır. Türkiye bölge ülkeleri ile dil, kültür ve tarihsel bakımdan yakın bağlara sahiptir. Bu bölgeye yönelik bir Batı stratejisinin çizilmesi ve uygulanması-

84 Türk Cumhuriyetlerinde, Avrupa entegrasyonuna katılmak için izlenen strateji kapsamında bölgesel işbirliğinin geliştirilmesine büyük önem verilmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan'ın Özbekistan, Gürcistan, Ukrayna ve Moldova ile başlattığı entegrasyon girişimi TRACECA ve INOGATE projeleri çerçevesinde AB'ye yakınlaşma yolunda önemli fırsatlar sunmaktadır (Hüseynov, *a.g.m.*, s. 73).

85 Gürer, *a.g.m.*

86 Cornell, Svante E., "The United States and Central Asia: In the Steppes to Stay?", *Cambridge Review of International Affairs*, c. 17, no. 2, July 2004, s. 249.

da Türkiye gibi, demokratik, serbest piyasa ekonomisini benimsemiş, bölge ve Avrupa ile özel bağları olan bir ülkeye ihtiyaç vardır.

Türkiye bölgesel ekonomik güç olarak KEİ çerçevesinde önemli bir atılım gerçekleştirmiştir. Bu oluşum Türkiye için AB'nin bir alternatifi olarak düşünülmemiş, daha çok Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerini zenginleştirmek için tamamlayıcı bir bölgesel örgüt olarak tasarlanmıştır. KEİ ile Türkiye etrafında Balkanlardan Kafkaslara uzanan bir ekonomik işbirliği alanı yaratılmış olmaktadır. Bu gelişme ECO ile birlikte düşünüldüğünde söz konusu ekonomik alanın Türkiye'nin nüvesi çerçevesinde Orta Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar geniş bir zemine oturtulduğu görülür⁸⁷.

Türkiye'nin AB üyelik sürecinin, Orta Asya ile AB'nin ilişkilerinin gelişmesine katkı yapması beklenmektedir. Orta Asya'da önemli enerji kaynaklarının bulunması AB'nin enerji kaynaklarında Orta Doğu ve Rusya kaynaklarına bağımlılığını azaltacaktır. Türkiye'nin zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip ülkelere erişim bakımından transit ülke konumunda olması, AB ülkelerinin söz konusu kaynaklardan yararlanmasını kolaylaştıracaktır⁸⁸.

Türkiye, Yakınoğu, Kafkasya ve Orta Asya bölgeleriyle tarihsel ve kültürel ilişkilerini değerlendirerek; bu bölgelerin Trans-Atlantik Topluluğu egemenliğindeki uluslararası sisteme entegre edilmesinde rol alarak ve Batı dünya egemenlik ilişkilerine daha başarılı biçimde entegre olarak dünya politikasında etkin bir rol oynayabileceğini ummaktadır.

AB, Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik politikasında Türkiye'den yararlanmak isteyebilir. Türkiye'nin özellikle Hazar Havzası'nın enerji kaynaklarının gelişme sürecinde birçok stratejik ve ekonomik çıkarı söz konusudur. Türkiye küresel enerji güvenliği sorunu çerçevesinde taşıyıcı ülke konumunun getirmiş olduğu fırsatları akılcı bir şekilde değerlendirme olanağına sahiptir⁸⁹.

Orta Asya ülkeleri perspektifinden bakıldığında Türkiye'nin vazgeçilmez konumunu korumakta olduğu görülür. Bu cumhuriyetler bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından dış dünyaya Türkiye üzerinden

87 Başaran, *a.g.m.* s. 117.

88 DPT, *Türkiye'nin Üyeliliğinin AB'ye Muhtemel Etkileri*, (Ankara: DPT Yayınları, 2004), s. 14.

89 İşcan, *a.g.m.*, s. 114.

açılma olanağı bulmuşlar, Türkiye bir bakıma bu ülkeler için bir pencere olmuş, dünya ile bütünleşmeleri sürecinde de söz konusu ülkelerin önemli bir ortağı haline gelmiştir. AB üyesi olmak için Avrupa ile biçimsel ilişkilerini devam ettirmekle beraber, Türkiye'nin Asya ile coğrafi ve tarihsel bağları güçlü ve köklüdür. Bir köprü olarak Türkiye, her iki kıtanın birbirleriyle ilgilerinin ve sorunlarının ifade edilmesinde ve anlaşılmasında eşine az rastlanır bir rol oynamaktadır. Ayrıca Türkiye Asya ve Pasifik bölgesi arasındaki ülkelerle önemli bir ticari partnerdir. Ticaret yoluyla ve son yıllardaki ADB üyeliği kanalıyla Türkiye Asya ve Pasifik'in kalkınma ve büyümesine önemli katkılar yapmıştır.

Orta Asya Türkiye'nin derinlemesine bir Asya stratejisi oluşturmasının anahtarı konumundadır. Türkiye bir yandan ABD ve AB gibi Asya dışı ülkelerle girdiği ilişkileri Asya içinde kullanabilme becerisini göstermek, diğer yandan Asya için dengelerdeki değişimleri sürekli takip ederek bu bölgede bir blok karşısında yalnız kalmayacak aktif bir diplomasi izlemek zorundadır. Bu da Türkiye'nin Asya-Avrupa denklemi içindeki stratejik önceliklerini belirleyerek Orta Asya ile olan ilişkilerini bu zeminde geliştirmesini gerekli kılmaktadır⁹⁰.

Orta Asya ile ilgili değerlendirmeler yapılırken, Çin'in etkisi göz ardı edilemez. Çin'in Orta Asya'ya yönelik başlıca ilgisi ekonomik⁹¹ ve politik-stratejik⁹² boyutludur⁹³. Çin'in insan kaynağı fazlasıyla Orta Asya ve Sibirya'nın doğal kaynak fazlalığı arasındaki denge problemi, Avrasya dengelerinin önemli jeoekonomik gerilim alanlarından birini oluşturmaya adaydır.

Orta Asya'nın karşılıklı etkileşim içerisinde olduğu bir diğer bölge Kafkasya'dır. Doğu-Batı ve Kuzey Güney arasında geçiş bölgesi olan Kafkasya, soğuk savaş sonrası dünya düzeninde Avrasya'da oluşturulan enerji ve ulaştırma koridorlarının kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Bu stratejik konumuyla tüm Avrasya'da istikrar ve refahın tesisi açısından bölgenin önemi giderek artmaktadır. Kafkasya Türkiye'nin

90 Egeli, Pınar, "Bizim İçin Asya Nedir?", *Avrasya Etüdüleri*, no. 26, 2004, s. 108.

91 Çin'in yüksek düzeylerdeki enerji ihtiyacı bu konuda öne çıkmaktadır. Halihazırda Çin, Kazakistan'da petrol alanında yatırım yapan en büyük yabancı yatırımcıdır

92 Müslüman Türk Uygurlarının otonomi isteklerine yönelik herhangi bir destek işaretini engellemek (özellikle Antiterör Koalisyonu'nun oluşturulmasından sonra) ve ABD'nin bölgeye yavaşça girişini izlemek için.

93 Gürer, *a.g.m.*

Orta Asya'ya açılan doğal kapısı konumundadır. Türkiye'nin ayrıca Kafkasya bölgesindeki halklarla siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel bağları bulunmaktadır. AB'nin geliştirmekte olduğu Yakın Komşuluk Politikası'nın kapsamına Kafkasya ülkeleri de girmektedir.⁹⁴ Türkiye'nin konumu ve bölge ülkeleriyle tarihsel ve kültürel paydaşlığı sayesinde bu ülkelerle geliştirdiği yakın ilişkiler AB'nin bölgeye yönelik geliştirdiği politikalarının etkinlik kazanmasında katkı sağlayabilecek niteliktedir.

Çok uluslu şirketler de bölgede işbirliği ile yakından ilgilenmektedirler. Bu dev şirketler, bölgede işbölümünü serbest piyasa ilkelerine göre yeniden oluşturacak zeminler sağlayabilirler. Bütün BM üyeleri, doğrudan olmasa bile, bu potansiyelin fiili duruma dönüştürülmesini arzulamaktadırlar⁹⁵. Reform yanlısı yeni liderler, kendi ülkelerinin daha fazla yatırımcı çekmede göstereceği başarının, yatırımlar için ekonomik olarak güvenli ortamlar sunup sunmayacaklarına bağlı olduğunun bilincindedirler. Ancak bu şirketlerin bölgeye yönelik ilgileri petrol ve gaz sektörüyle sınırlı olup, imalat sektörüne yönelik yatırımlar oldukça düşük düzeydedir⁹⁶.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Orta Asya ülkeleri arasında bölgesel işbirliği, bu ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmelerinin hem ön şartı, hem de sonucu olarak görülebilir. Coğrafi yakınlık nedeniyle bu kısmen doğal bir sonuçtur. Bölge ülkeleri işbirliği çabalarını üye devletlerin ortak ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde su, enerji ve petrol kaynakları, devletler arası gaz boruları, ortak doğal gaz tedariki, kömür, petrol ürünleri ve sulama sistemlerini geliştirme çerçevesinde başlattılar. Fakat bu ve diğer alanlarda bu tür işbirliğinin beklenen faydaları birçok faktör nedeniyle henüz tam olarak ortaya çıkabilmiş değildir.

Bölgesel işbirliğinin temel amacı hem bölge içinde, hem de global olarak büyük piyasalarla ticaret ve entegrasyonu artırmaktır. Bölgesel bir iş ve ticaret kurumları ağı kurulmasının, işbirliğine dönük güçlü destek yetersizliğinin üstesinden gelinmesine yardımcı olması beklenmektedir. Bu çerçevede Orta Asya devletleri bazı bölgeselleşme girişim-

94 DPT, *a.g.e.*, s. 14.

95 Spechler, *a.g.m.*, s. 47.

96 Schneider-Deters, *a.g.m.*, s.20.

leri başlattılar veya her bir ülke bölgeyle ilişkili diğer oluşumlara ayrı ayrı üye oldular. Bu örgütler esas olarak ekonomik veya güvenlik alanında işbirliğine dönüktü. Örgütlerin sayısındaki fazlalık muhtemelen bölgedeki yönetim ve karar verme kapasitesinin sınırlılığı, işbirliğine karşı sürekli bir kuşku ve dış dengelere bağımlılık ile açıklanabilir. Ayrıca bu bölgesel inisiyatiflerin bir çoğu ekonomik işbirliğini teşvik etmekten ziyade politik istikrar amacıyla kullanılmıştır. Ancak politik istikrarın ekonomik iyileşmenin ön koşulu olduğu da bilinmektedir.

Mevcut çabalara rağmen, önemli politik alanlarda fiili bölgesel işbirliğinin tam anlamıyla gerçekleşmediği görülmektedir. Bütün ortak bildiri ve demeçlere rağmen, ne ekonomik entegrasyon, ne de su, çevre ve güvenlik gibi alanlarda işbirliği sağlamada başarılı olunamamıştır. Her bir ülkenin çıkarları birbirinden çok büyük farklılık arz etmektedir. Komşuların durumunu kendilerinden daha iyi duruma getirir korkusuyla bölgesel işbölümü planları büyük ölçüde çatışmalara yol açmaktadır⁹⁷. Genel olarak, Kırgız Cumhuriyeti ve Tacikistan gibi küçük Orta Asya ülkelerinin, kendi zayıf ekonomik performansları nedeniyle daha fazla yardıma ihtiyaç duydukları için, bölgesel işbirliğine daha açık oldukları söylenebilir. Ölçeğin diğer ucunda yer alan Türkmenistan hangi düzeyde olursa olsun, bölgesel işbirliği biçimlerine pek sıcak bakmamaktadır. Bunun gibi Özbekistan da bölgesel işbirliği konusunda oldukça dikkatli ve temkinli hareket etmektedir. Bölgedeki en zengin ülke olan Kazakistan her zaman bölgesel işbirliğini teşvik etmiş ve dünya politikasında yabancı/bölgesel politika yaklaşımlarını tutarlı hale getirme çabası içinde olan tek bölge ülkesi olmuştur. Kazakistan sadece ekonomi alanında değil, politik alanda da bir liderlik rolü üstlenmeye istekli gözükmektedir.

Bölgede genel bir problem olan yoksulluğun azaltılması istikrarlı ve hızlı büyümeye bağlıdır. Bu da ancak söz konusu ülkelerin kendi aralarında ve global ekonomiyle artan karşılıklı bağımlılıklarını kabul edip, bunu inşa etmeleriyle mümkün olacaktır. Bu çerçevede öncelikle bölgesel düzeyde finansal, parasal ve ekonomik entegrasyona yönelik çabaların artırılması gerekmektedir.

97 Bu olgu daha önceki birleşme hareketlerinde de görülmüştür. Örneğin Latin Amerika'daki MERCOSUR bu tür anlaşmazlıklar yüzünden yıllarca geciktirilmiş; AKÇT, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik olmayan kömür madenlerinin kapatılmasını öngören çetin müzakerelere sahne olmuştur (Spechler, *a.g.m.*, s. 46).

Dışsal faktörler işbirliği yapılarının yönlendirilmesinde önemli roller oynayabilmektedir⁹⁸. ABD ve Avrupa'nın çıkarlarıyla tamamlanınca (Antiterör Koalisyonu ve enerji) bütün faktörler farklı bölgesel gruplaşmalar ve işbirliği biçimlerinde yansımasını bulmaktadır. Bazı istisnalarıyla birlikte Orta Asya kendi inisiyatifiyle başarılı bir oyuncu olamamış, daha çok reaksiyoner bir tutum içinde olmuştur. Genel olarak uluslararası topluluk Orta Asya ülkeleri arasındaki bölgesel işbirliğine dönük girişimleri aktif bir şekilde desteklemiştir. Gelecekte bölge dışındaki aktörlerin CAREC, Şanghay İşbirliği Örgütü ve Orta Asya İşbirliği Örgütü gibi bölgesel oluşumlarla daha yakın koordinasyon içerisinde olmaları beklenmektedir. Bölgesel işbirliğinin yapılanmasında diğer dışsal güçlere paralel olarak ABD'nin çıkarlarının da sınırlı olduğu gözükmemektedir. Mevcut haliyle bölgeselleşme ABD politikasının önceliği durumunda değildir. Türkiye hem bölge ülkeleriyle ilişkilerde, hem de Avrupa'ya enerji transferi konusunda köprü rolünü oynamaktadır. Bundan dolayı, Türkiye'nin pazarlık marjını artırma olanağı her zaman vardır. Diğer taraftan Türkiye, AB üyelik sürecindeki bilgi ve tecrübelerini paylaşmak için bir kaynak olarak bölgede önemli bir rol oynayabilir.

Asya Kalkınma Bankası (ADB), Asya ve Pasifik içindeki bölgesel işbirliğini ve entegrasyonu teşvik etmede etkili olabilecek en önemli kurumdur. ADB'nin bölgeye yönelik olarak yürüttüğü temel programların odak noktası, enerji, taşımacılık ve ticaretin kolaylaştırılmasıdır. Ürün yapısının çeşitlendirilmesi için bu sektörlerde başarılı işbirliği gereklidir. Bu işbirliği söz konusu ekonomileri dışsal koşullara karşı daha az kırılgan hale getirecek ve ekonomik büyümeyi gerçekleştirmelerine yardımcı olacaktır. İşbirliği ayrıca Orta Asya ülkelerinin dış piyasalara daha iyi girmelerine sağlayacak ve bölgeyi Afganistan gibi komşu ekonomilerle bağlayacaktır.

Ekonomik açıdan entegrasyonun başarılı olabilmesi açısından tamamlayıcılık veya rekabetçilik potansiyelleri önem arz etmektedir. Orta Asya ekonomileri gaz, petrol, çeşitli metaller ve pamuk üreticileri olmak anlamında rekabetçidir. Ancak bu rekabetçilik, birincil mal ihraçlarıyla sınırlıdır. Bu ürünler diğer Orta Asya ülkeleri tarafından tüketilmemekte, bunun yerine bütün dünyaya ihraç edilmektedir. Bu du-

98 Şanghay İşbirliği Örgütü'nün başarılı olması göstermektedir ki, arkasında bir yabancı ilgi olursa veya bir başka ülke tarafında itilirse Orta Asya'daki bölgesel yapılanmalar başarılı olabilmektedir.

rum, entegrasyon açısından bir takım olumsuzluklar doğurabilmektedir. Örneğin, eğer pamuk Türkmenistan'da daha ucuz olursa, bu Özbekistan'ın buradan yerel tüketim için pamuk ithal etmeye başlayacağı anlamına gelmemektedir.

Seçilebilecek çok farklı entegrasyon düzeyleri vardır (serbest ticaret bölgelerinden tam ekonomik ve parasal birliğe kadar). Yanlış bir seçimin maliyetleri yüksek olur. Eğer Orta Asya ülkeleri kendi aralarında entegrasyon konusunda gerçekten istekliyseler, AB modeline bakmalıdırlar. Bu model yavaş ve zamanla güven oluşturan bir dizi gelişme aşamalarına dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Ekonomik entegrasyon, ekonomik bağımsızlıktan belirli ölçüde vazgeçilmesini ve ulus üstü otoritelere yetki devrini gerektirmektedir. Orta Asya devletleri yeni kazandıkları bağımsızlıklarından küçük tavizler vermeye bile henüz istekli değillerdir. Asya ve Pasifik'te ekonomik entegrasyonu sürükleyen faktörler Avrupa'dakinden farklı olmakla birlikte, bölgesel entegrasyonu hızlandırmada AB'den çok şey öğrenilmiştir. AB deneyimi, etkili bir ekonomik birlik oluşturulması için birçok kurum, kural ve faaliyet olduğunu göstermektedir. Bu durumda Orta Asya'da bölgesel işbirliğinin ve entegrasyonun hiç bir zaman kolay olmayacağı söylenebilir. Uzun vadeli faydalar yıllar alabileceği için, devletler bu gecikmeye tahammül edecek şekilde kendilerini hazırlamalı ve kısa vadeli maliyetlerin de farkında olmalıdırlar. Bölgesel işbirliğinin sağlam bir temele oturtulması için konsensüse ihtiyaç vardır. Bu çerçevede bölgesel işbirliği, ulusal projeler için olduğundan daha derin ve daha sürekli hükümet taahhütlerini, program ve projelerin hazırlanmasında çok ülkeli bir perspektifi, katılımcı ülkeler arasında çıkarların dengelenmesini ve ülkelerin karşılıklı olarak yoğun ve düzenli iletişimlerini gerektirmektedir.

RUSYA'DA AVRASYACILIK DÜŞÜNÇESİ VE YENİ ALTERNATİF ARAYIŞLARI

Orhan GAZİGİL¹

GİRİŞ*

20. yüzyılın sonunda Sovyetler Birliği'nin tarihe karışmasıyla birlikte birliğin kurucusu ve devam ettiricisi olan Rusya'nın bundan sonra kendisine nasıl bir yol çizeceği ve kültürel siyasi jeopolitik alanlarda hangi hedefleri benimseyeceği sıkça tartışılan konular arasında yer aldı. Bir çok düşünür için yeni Rusya'nın konumu Batı tarafından kendisine biçilen görev alanı içinde hareket etmek ve modern liberal-kapitalist dünya sistemi içerisinde uyumlu bir ülke olarak varolma sınırıyla belirlenmişti. Küreselleşme sürecinin Rusya gibi ekonomik pazarlar için vazgeçilmez öneme sahip olan bir ülkeyi etkilemeden ve hedef almadan gerçekleşmesi düşünülemezdi. Bu etkinin doğal bir sonucu olarak Rusya Sovyetler sonrası küreselleşmeci ve liberal-kapitalist uygulamaların yeni deneme noktalarından birisi haline geldi.

Bugün gelinen durumda Rusya'nın Soğuk Savaş döneminde kıyasıya mücadele ettiği Batıyla eski düşmanlığını unutarak yeni bir işbirliğine girdiği düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Ancak bu durumun ne kadar gerçekçi ve kalıcı olabileceği Rusya tarihini ve bu tarih içerisinde ortaya çıkan düşünce akımlarını ve onların etkinliğini bilenler için şüphelerle karşılaşılacak durumundadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden yıllarda Rusya, tarihsel miras olarak geçmişten devraldığı "aidiyet krizi"ni bugüne kadar aşamamıştır. SSCB dönemi için fazla güncel olmayan (en azından görünüşte öyle olan) bu problem SSCB sonrası dönemde yeniden gündeme oturmuş ve Rusya'nın uzun vadeli projeksiyonlar üretebilmesi bu sorunun cevaplandırılmasıyla ilişkilendirilmiştir. Aidiyet Krizi olarak ta-

1 Uzman, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

* Çalışma 2003 yılında İstanbul'da Bilim ve Sanat Vakfı'nda düzenlenen bir sempozyumda tebliğ olarak sunulmuş ve hazırlandığı dönemde Türkiye'de konuyla ilgili yeterli sayıda kaynak bulunmadığından Türkçe yayınlanan kaynaklara yer verilmemiştir.

nımladığımız olgu Rusya'nın tarih içerisinde kendisini konumlandırmasıyla ilgili karşılaştığı problemleri içermektedir. Doğu ve Batı , Asya ile Avrupa arasında bir coğrafyada konumlanmış olmasına rağmen tarihsel serüveni bu coğrafi sınırlar içerisinde yaşayan kültürlerin tecrübeleriyle uyuşmayan bir görüntü arz eden tarih tecrübesi özellikle 19. ve 20. yüzyılda yaşamış olan bir çok Rus düşünürünün temel problemlerinden birisi haline gelmiştir. Rusya'nın, coğrafi olarak Avrupalı mı yoksa Asyalı mı olduğu tartışması kültürel olarak Batılılık veya Doğululuk arasında seçim yapamamakla birleşince aidiyet krizi gittikçe derinleşmiştir. Rusya'da ortaya çıkan bir çok düşünür, tarihin bu büyük sorusuna cevap verebilmek için gayret sarf etmişlerdir.

Makalemizin konusunu teşkil eden Avrasyacılık akımı da 20. yüzyıl boyunca bu soruların cevaplarını bulmaya çalıştı. Bu düşünceyi diğerlerinden ayıran ve tarafımızca incelenmek için değerli bulunan yönü ise bu akımın sadece Rusya için değil Avrasya kıtasının tamamı için öngörülerde bulunuyor oluşudur. Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan durum Rusya'nın olduğu kadar diğer büyük medeniyet merkezlerinin (İslam, Hint,Çin gibi) geleceğine yönelik tartışmaları daha yoğun bir şekilde yeniden gündeme getirdi. Avrasyacılığın ayırt edici özelliği burada kendini belli etmektedir. Çünkü her ne kadar Rusya merkezli bir düşünce üretse de Avrasyacılık özünde Eski Dünyanın ve onun değerlerinin korunabilmesi ve yeniden diriltilebilmesi gibi bir hedef benimsemiştir².

Bugünün Rusya'sı için olduğu kadar Sovyetler Birliği döneminde de Sovyet jeopolitiği üzerinde etkileri olan bir düşünce akımı olarak Avrasyacılık hala Rusya'nın en çok tartışılan düşünce akımlarından birisidir.

Çalışmamızın genel amacı son dönemde Rusya'da önemli bir güç kazanan ve Rus devletinin siyasi adımlarını belirleyen unsurlar arasında yer alan Avrasyacılığın ortaya çıkış nedenlerini ve mekan merkezli bir düşünce şekli olarak gelişimini incelemektir.

İncelememizde Avrasyacı akımın öncüleri olarak bilinen Savitsky ve Trubetskoy'un görüşlerinden yola çıkarak Avrasyacılığın ortaya çıkış

2 İlk dönem Avrasyacılığı (20.yy.'nin ilk yarısı) esasen Rusya merkezli bir düşünce olarak ortaya çıktı. Ağırlıklı olarak Sovyet devrimi sonrası Rusyanın iç ve dış sorunlarıyla ilgilenen ilk düşünürler Rusyanın doğu ve Batı dışında kendine özgü üçüncü bir dünya görüşünde birleşmişlerdir. Ancak daha sonraki dönemde birlikte "neoavrasyacılar" tradisyonalist okulun söylemlerinden de yararlanarak tüm Kıtanın ve Kıtanın kadim değerlerinin geleceği üzerine yoğunlaştılar.

nedenlerini anlamaya çalışacağız. Avrasya tarihi üzerine yaptıkları araştırmalarla akımın toplum, kültür, mekan algılarının şekillenmesinde önemli görev üstlenmiş olan Vernadsky ve Gumilev'in temsil ettiği tarihçi ekolün görüşlerine değindikten sonra Neoavrasyacılık olarak bilinen ve Rusya'yla sınırlı bir düşünce üretmek yerine Avrasyacı düşünceyi yeni bir açılımla yorumlayan ve Avrasya projesini geleneksel değerlerin koruyucusu olarak yeniden gündeme getirmeyi amaçlayan Panarin ve Dugin'in görüşlerinden yararlanacağız.

1-Batılı Rusya ve Tarihsel İdeallerin Yön Değiştirmesi

18.yüzyıl, Rusya tarihinde modernleşme ve batılılaşma kavramlarıyla birlikte anılmaktadır. Bu dönemle birlikte Çar Büyük Petro'nun başlattığı reformların sonucu Rusya kendi tarihsel tecrübeleriyle çelişkiler içeren bir yöne doğru yüzünü çevirmiştir. Oysa üç asır önce İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedildiği günlerde Rusya tarih sahnesinde Üçüncü Roma olarak yer alacağını ilan etmişti. 1439'da İstanbul'a doğru yaklaşan Osmanlı tehlikesine karşı Bizans Patrikliği'nin Floransa'da Vatikan'ı en büyük dinsel otorite olarak tanınması Rusya'da sahil Hristiyanlığa karşı ihanet olarak değerlendirilmiş ve Rus Ortodoks kilisesi bundan sonra İstanbul Patriğine bağlı olmadığını ve bağımsız bir kilise olarak yaşamaya devam edeceğini duyurmuştu. III. İvan Bizans'ın son prensesiyle evlenmiş, Bizans iktidarını simgeleyen ne kadar sembol varsa Moskova'nın yeni tarihsel misyonunun bir göstergesi olarak çarlığın sembelleri haline getirilmişti. Moskova Çarlığı yıkılan 2. Romanın (Bizans) varisi olduğunu açıkça belli etmekte ve 3. Roma olma misyonunu üstlenmekteydi. Pskov Manastırı Ekümeni Filaret, İvan Grozniye, birinci ve ikinci Romanın inançsızlık yüzünden yıkıldığını, üçüncü Romanın ise sahil Hristiyanlığın son devleti olarak yaşayacağını ve dördüncü Roma'ya ihtiyaç duyulmayacağını söylüyordu.³ Rusya'nın Moğol istilacılarından arındırılmasından sonraki dönemde teşekkül eden yeni Moskova Çarlığı böylesine kutsal temeller üzerinde yükselmekteydi.

18.yüzyıla gelindiğinde ise Rusya'nın dünya sahnesine başka bir yüzle çıkması gerektiği düşünürlerin olduğu kadar Rus yönetici elitlerinin de başlıca gündemlerinden birisi haline geldi. Avrupa'da her gün yenisi ortaya çıkan teknolojik gelişmeler ve Avrupa kültürünün hızlı yükselişi karşısında Rusya'nın bir karar vermesi gerekiyordu. Rusya ya

3 Radugin,A.A. *Rossiya v Mirovoy Tsivilizatsii*, Tsentr, Moskva 2001,s.83

eski iddialarını sürdürerek Asyalı bir devlet olarak kalacak ya da modernleşen Avrupa'yla aynı safta yer alarak büyük oyuncular arasına güçlü bir rakip olarak katılacaktı. Çar Büyük Petro'nun Rusya'nın "yönünü Batıya çevirmesi"nin nedenleri tartışılırken genellikle bu açıklamadan yola çıkılır. Rusya'nın modernleşmeyi ve aynı zamanda Batılı bir ülke olma yolunu seçmesi tarih sahnesine çıkma ve büyük Avrupalı güçlerle yarışma ve onların saygısını kazanma isteğiyle açıklanır. Çar Petro'nun bunu başarabilmek için izlediği yol ise kendinden önceki Rus tarihiyle bir çok yönüyle çelişkiler arz etmekteydi. Solovyovun ifadesiyle, o güne kadar Asya'ya karşı mücadele eden Rusya, Petro ile birlikte Avrupa'ya meydan okumak istiyordu. Ancak Avrupa serüveni Asyadaki kadar başarı ve gurur verici olmadı. "Asya'nın vahşi güçlerini yenen Petro büyük bir cesaretle başka bir tarafa, Batıya yöneldi ve Batı medeniyetinin güçlerine kendisiyle yüzleşmeleri için meydan okudu. Batı bu meydan okumayı kabul etti ancak verilen cevap korkunçtu. Bu Tatar ordularının maddi saldırısından daha ürkütücüydü. Bu daha ağır olan ruhsal güçlerin, ahlakın ve aklın saldırısıydı."⁴

Çar Büyük Petro oğlu Aleksey'e : "Biz sadece ve sadece savaşlarla karanlıktan aydınlığa çıktık, diğer halkların bizi tanımamasını ve bize saygı göstermelerini sağladık"⁵ diyordu. Petro'nun Rusya'da başlattığı reformların en çok eleştiriye maruz kalan yönü de aslında bu cümlelerde saklıdır. Petro, Rusya'yı dünyanın en güçlü savaşçılarından biri haline getirmişti. Toplumun reformlara karşı mesafeli oluşunun temelinde de bu gerçeğin küçümsenemeyecek rolü vardı. Zira yapılan reformlar devleti büyütürken ve ona yeni bir yön tayin ederken toplumun ve onu temsil eden kurumların başında gelen kilisenin her geçen gün devlet karşısında zayıflaması gündeme geliyordu

Bize göre Petro'nun reformlarının en önemli sonucu Rusya'nın Üçüncü Roma ile başlayan kutsal mesihanik ideallerinin yerini seküler hedeflere bırakmış olmasıdır. Hristiyanlığın Doğulu versiyonunu kabul etmiş olmasının sonucu ortaya çıkan yalnızlaşma ve aşağılanmaya karşı geliştirilen en büyük cevap Rusya'nın kutsal bir mekan olduğu ve benimsediği dinin de hakikatin gerçek temsilcisi olduğuydu. Avrupa ile o güne kadar girilen ilişkilerin temelinde bu gerçek yer almaktaydı. Avrupa'ya ve diğer toplumlara karşı derinden hissedilen bu manevi üs-

4 Solovyov S.M. *Soçineniya*, (Moskova., 1995), s.48-49

5 Çar Büyük Petro kendisinden bir asır sonra yaşayan Osmanlı Sultanı 2.Mahmut gibi yaptığı reformlarla halkın tepkisini çekmiş ve "Deccal" olarak anılmıştır.

tünlük duygusu Petro sonrası seküler bir aşağılık duygusunu doğurdu. Sürekli ilerlemek, gelişmek ve Batı ile yarışacak bir güce ulaşmak için Petronun başlattığı reformlar halefleri tarafından sürdürüldü ancak arzulan hedefe ulaşmak mümkün olmadı. Bunun nedenleri hakkında bir çok yorum yapılabilir; ancak Rus toplumunun iktidar tarafından zorla benimsetilmeye çalışılan yeniliklere sürekli karşı çıkmış olması en önemli nedenler arasında yer almaktadır.

Rusya, uzun bir süreden beri Batıda üretilen düşüncelerin pratiğe aktarılması için uygun bir mekan olma özelliği taşımaktadır. Nihilizm, sosyalizm veya anarşizm Avrupa'da daha çok söylem düzeyinde varolmuşken Rusya'da bu tür fikirlerin hemen hepsi kendi taraftarlarını bulmuş ve ülke bu düşüncelerin pratiğe aktarıldığı bir coğrafya haline gelmiştir. İlginçtir ki Petro'nun başlattığı Batılılaşma hareketini izleyen dönemlerde bu tür düşünceler Rusya'da daha çok taraftar bulmaya başlamış, sosyalizm örneğinde olduğu gibi toplumu ve devleti kökten değiştirme imkanına bile sahip olmuşlardır. Sosyalizmin Rusya'daki zaferi, üzerinde durulmayı hak etmektedir. Sosyalizmin Rusya'da ulaştığı başarının nedenleri arasında kutsal üstünlüğün kaybedilmesiyle ortaya çıkan seküler aşağılık duygusunun doğurduğu yeni üstünlük arayışını da katmak gerekmektedir. Kutsal ideallerin Hıristiyanlık adına canlı tutulduğu günlerde Rusya gerçek Hıristiyanlığın dayanağı ve koruyucusu olduğunu savunurken SSCB sonrası geliştirilen söylemle tüm dünya işçilerinin koruyucusu ve savunucusu olma vasfını kazandı. 1917 sonrasında Rusya'da hakim olan bu söylem SSCB'nin dağılması ve birliğin ideolojik dayanaklarının cazibe merkezi olma vasfını kaybetmesiyle Rusya'da kökenleri eskiye dayanan bir çok tartışma yeniden gündeme geldi. Ancak tartışmaların taraflarını oluşturan düşünce akımlarının hemen hepsinde Rusya'nın kutsallığının bundan sonra hangi ideallerle ayakta tutulacağı konusu önemli bir yer tutmaktadır. Eski SSCB yanlıları Rusya'nın yeniden kutsal sosyalist-seküler idealleri benimsemesini savunurken, Slavofil olarak bilinen ve Slav milliyetçiliğinin savunuculuğunu yapanlar da Rusya'nın Ortodoks ve Slav kökenlerine sadık kalarak özellikle Slavların ve Ortodoksların koruyuculuğu gibi kutsal bir görevi üstlenmesi gerektiğini söylemektedirler. İnceleme alanımıza giren Avrasyacı akımın da kutsal ve mesiyane görüşlerle ortaya çıktığı bir gerçektir.

2-Mekanla Düşünmek

Yukarıda da değinildiği üzere Rusya için gelecek projeksiyonları

sunmaya çalışan tüm düşünce akımları Rusya'nın özel ve kutsal sorumluluklarının olduğuna inanır. Bu düşünce akımlarını böyle bir sonuca ulaştıran gerçeklikler ise farklılık arz eder. Slavofiller iddialarını etnik ve tarihsel bir gerçeklik üzerine kurmuşlardır. Onların başlıca iddiası Slav kavimlerinin en büyüğü olan Rusya'nın tarihte diğer Slav toplumlarına karşı üstlendiği sorumluluklarını bugün de yerine getirmesi gerektiğidir. Sosyalistlerin Rusya'yı kutsallaştıran gerçekliği ise daha çok tarihsel tecrübeyle ilgilidir. Tarihin ilk ve en güçlü Sosyalist rejimini kuran Rusya kendisinden başka hiçbir ülkenin erişemeyeceği sosyalist güç olma potansiyelleri taşımaktadır. Böyle bir potansiyelin varlığı tarih tarafından kanıtlanmıştır ve dünya üzerinde yeniden oluşturulması muhtemel bir sosyalist güç yine Rusya olmalıdır.

Avrasyacıların gerçekliği ise mekan ve tarih üzerine kurulmuştur. Akımın ismi olan “**Avrasyacılık**” bile bize düşüncenin temel gerçekliğinin mekan olduğunu göstermektedir ve mekanla düşünmek Avrasyacılığın en belirgin özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya'nın ve Kıtanın geleceği için Avrasyacılar tarafından önerilen çözümler mekanın (Avrasya ortak mekanının) gerçekliği içerisinde ortaya çıkmıştır. Ancak belirtilmesi gereken şey, söz konusu olan mekanın son dönemlerde Avrasyacılık üzerine yapılan tartışmalarda sürekli gündeme gelen pratik ve kısa vadeli sonuçlara ulaşmayı amaç edinen jeopolitik sorunlarla sınırlı olmadığıdır. Avrasyacı düşüncenin jeopolitikle olan yakın ilgisi şüphesiz belirtilen gerçekliğin esas olarak alınmasında önemli rol oynamıştır. Avrasyacılar için coğrafi mekan fizik bir gerçeklik olduğu kadar metafizik anlamları daha ağır basan bir unsurdur. Dugin'in jeopolitik için yaptığı yorumda bunu görebilmekteyiz. Guenon'un “fizik eski büyücülüğün kutsallığını kaybetmiş şeklidir, aynı durum kimya için de geçerlidir”⁶ sözünden yola çıkan Dugin jeopolitik için de aynı durumun geçerli olduğunu söyler. Ona göre jeopolitik kutsal coğrafyanın desakralize ve sekülerize edilmiş halidir. Jeopolitik bugün desakralize edilmiştir ancak onun durumu fizik veya kimya kadar geri dönülmez olarak profanlaşmış değildir. Jeopolitik hala kutsalla olan bağlarını sürdürmektedir ve gelecekte coğrafyanın jeopolitiğe dönüşmesi değil, jeopolitiğin kutsal coğrafyaya dönüşmesi gerçekleşecektir⁷.

İlk Rus jeopolitikçisi olarak bilinen P.Savitsky aynı zamanda Avrasyacıların önderlerindedir ve ondan sonra gelen L.Gumilev eserle-

6 Dugin, A.G, *Misteriyi Yevrazii*, Arctogaia, Moskva,1991

7 a.g.e.

rinde jeopolitik kavramını hiç kullanmamasına rağmen yaptığı yorumlar bugün Rus jeopolitiği için son derece önemlidir. Rus jeopolitik okulunun günümüzde temsilciliğini yapanlar yine Dugin ve Panarin gibi neoavrasyacı isimlerdir. Ancak mekanla düşünmek sadece jeopolitik-strateji eksenli yorumlarla sınırlandırılmayacak kadar geniş bir alanda tezahür etmektedir. Avrasyacıların mekanı iddialarının dayanağı haline getirmeleri ortak Avrasya kültüründen ve Rusya'nın Batı ve Doğu dışı özgün bir medeniyet olduğundan söz etme imkanı sağlamaktadır.

Kadim dinlerin ve medeniyetlerin doğduğu ve geliştiği bir mekan olarak Eski Kıta Avrasya tarih boyunca dünyanın en önemli bölgesi olma özelliği taşımıştır. Bu mekan Avrasyalı toplumların Kıtasal bir kültür oluşturmalarını sağlamış ve Deniz medeniyetinin yönelttiği tehdiye kadar bu mekan sahip olduğu değerlerle birlikte dünyanın en güçlü siyasi ve kültürel yapılarının ortaya çıktığı bölge olmuştur.

İbn Haldun'un, kavimlerin tabiatlarının yaşadıkları çevreye-iklime göre şekillendiği görüşünü Avrasyacı düşünürler benimsemişler ve geliştirmeye devam etmişlerdir. Vernadsky'nin ve Gumilev'in çalışmalarında da yaşadığı çevrenin insanın kültürel ve siyasi yapıları üzerindeki etkilerinin incelenmesine önemli yer ayrılmıştır. Biosfer-etnogenez etkileşimi olarak özetlenebilecek teorilerinde önce Vernadsky daha sonra Gumilev insan topluluklarının içinde yaşadıkları lokal çevreden başlayan ve kozmik düzeyde devam eden bir etkiye maruz kaldıklarını ve yaşam evrelerini bu çevresel ve kozmik etkenlerle uyum sağlayabildikleri ölçüde sağlıklı tamamladıklarını belirtirler⁸.

İkinci gerçeklik olarak belirttiğimiz tarihsel gerçeklik ise 1) Avrasya'nın dünya tarihinde oynadığı belirleyici rol 2) Rusya'nın tarihte Avrasya'nın merkezî ve en büyük gücü olarak üstlendiği kutsal sorumluluğu merkeze almaktadır⁹. Çin, Hind ve İslâm medeniyetlerinin doğdu-

8 Burada Vernadsky ve Gumilev'in teorilerini ayrıntılarıyla açıklama imkanına sahip değiliz. Ayrıntılı bilgi için: Vernadsky V.İ. *Biosfera // İzbrannıye soçineniya* T.5. M;L.,

Gumilev L.N. *"Etnogenez i biosfera Zemli"* Leningrad, 1998 . ve Türkçeye çevrilen "Hazar Çeversinde Binyıl" adlı eserlerine başvurulabilir

9 Avrasyanın merkezi oluşundan dolayı Kıtanın geleceğinin teminatı olarak Rusya'nın belirlenmesi tartışmaya açık bir konudur Ülkemizde de son dönemde ortaya çıkan ve kendilerini Avrasyacı olarak tanımlayan bazı çevrelerin Türkiye/Osmanlı merkezli Avrasya tasavvuruna sahip olmaları konunun subjektif değerlendirilmelere açık olduğunu göstermektedir. Özellikle Osmanlı Devletinin Avrasya coğrafyasında yüzyıllarca süren hakimiyeti Rus Avrasyacılarının üzerinde fazla durmadıkları bir konudur.

ğu ve geliştiği coğrafi alan olarak Avrasya'nın tarihte oynadığı rol şüphesiz doğru bir tespite dayanmaktadır. Esasen Avrasya'nın dayanağı ve merkezi olma sorunu Rus Avrasyacıları tarafından Avrasya coğrafyasının birleştirilmesi ile ilgili görülmüştür. Moğol istilasının Rus Avrasyacılarını ilgilendiren en önemli boyutu, Moğollarla birlikte ilk defa kıtanın birleştirilmiş olmasıdır. Bu konuda Moğolların varisi olma payesini Rus Avrasyacıları Moskova Çarlığı'na ondan sonra da Rusya İmparatorluğu'na vermektedirler. Yine aynı nedenden dolayı, tüm ideolojik karşıtlıklarına rağmen Avrasyacılar SSCB'nin Avrasya'daki birleştirici rolünü göz önüne alarak sosyalist rejime karşı tavizkar davranabilmişlerdir.

2.1-Tamamlanmamış Tarihi Süreçler ve Düalist Mekan Ayrımı

Öncelikli olarak şunu ifade etmek gerekir ki Avrasyacıların tasavvur ettiği mekan ayrımı henüz tamamlanmamış bazı tarihi süreçlere göre belirlenmiştir. Daha doğru bir ifadeyle söylersek varolan bazı mekan ayrımlarını tercih ederken Avrasyacılar için önemli olan bu ayrımların kendi görüşleri doğrultusunda yorumlanmaya açık olmalarıdır. Jeopolitikte varolan Kara-Deniz ayrımını benimseyen Avrasyacılar bunu salt bir coğrafi ayırım olmaktan öte kültürel sınırların birbirinden ayrılması olarak da anlarlar. Böyle bir sonuca nasıl ulaşıldığını görebilmek için bu mekan ayrımının benimsenmesine yol açan tarihi sürecin ne olduğunu bilmek zorundayız. Bu süreç bir tek tarihi evreyle sınırlı değildir. İki büyük tarihi dönemin Avrasyacıların mekan ayrımında önemli rol üstlendiğini söyleyebiliriz.

Avrasyacılığın mekan ayrımını temellendiren ilk tarihi evre olarak 16. yüzyılın coğrafi keşifleriyle başlayan daha sonra Batı Avrupa'nın dünya üzerinde yayılmasına imkan tanıyan süreci gösterebiliriz. Toynbee'nin "Dünyanın birleşmesinin başlangıcı" olarak nitelendirdiği bu dönem Mackinder "Columbus Çağı" olarak adlandırmaktadır.¹⁰

Yeni coğrafi bölgelerin keşfedilmesi sadece ticari güzergahları değiştirmekle kalmıyor tüm dünyayı derinden etkileyecek sonuçları da beraberinde getiriyordu. Toynbee'ye göre bu gelişmeler dünyanın tarihte ilk kez bir çatı altında toplanmasının yolunu açmaktaydı¹¹. Batı mede-

10 Mackinder Halford J. "Geografiçeskaya os İstorii" Polis, 1995/ 4/16 Moskova, s.168. İngilizce orijinali için bkz. The Scope and Methods and the Geographical Pivot of History .L. , 1951, p.30-44

11 Toynbee A., *Medeniyet Yargılanıyor*, Yeryüzü yay. İstanbul , 1980

niyetinin bir çok alandaki gelişmişliği Batı dışı medeniyetlere mensup olanları da Batının belirlemiş olduğu gelişme ve ilerleme perspektifine katılmaya zorlamaktaydı. Bu yönüyle 16. yüzyıl Avrasyacı düşünürler için tarihteki kırılma noktalarından birini oluşturur. Hatta bugün Avrasyacı iddiaların dile getirilmesinin temel dayanağı olarak 16.yüzyıl sonrası şekillenmeye başlayan sürecin tamamlanmamış olması önemli bir yer tutmaktadır

Avrasyacılar bu tarihi net olarak zikretmemelerine rağmen Deniz'in Kara üzerinde hakimiyet sağlamaya çalıştığından söz ederler. Sözü edilen hakimiyet mücadelesinin Avrasyacıları ilgilendiren yönü belirttiğimiz gibi 16. yüzyıl sonrası ortaya çıkan gelişmelerle yakından ilgilidir. Mackinder bu dönemi eski Roma- Grek çatışmalarıyla olan benzerliğine dikkat çekerek yorumlar. Ona göre Hristiyanlığı Romalıları alan Latinlerle , Greklerden (Bizans) alan Slavlar arasında eski karşıtlıkları diri tutan bir savaş yaşanmaktadır. Romalıları denizi , Bizanslılar ise stepi temsil ediyordu. Deniz ile kara medeniyeti arasındaki fark ise kullanılan nesnel araçlardan öte içinde barındırdıkları ideolojik farklılıklardan kaynaklanmaktadır.¹²

İşte bu ideolojik farklılıkları oluşturan etmenlerin başında Deniz ve Kıtaya ait kültürlerin kendine özgü aidiyetlerinin olduğu gerçeği gelir. İnsan, tabiat, Tanrı algıları Denizin ve Karanın insanları için farklı şekillerde tezahür etmektedir. Bunun sonucu her iki mekan üzerinde yaşayan toplumlar birbirinden farklı kültür ve siyaset biçimlerine sahip olmaktadırlar. Son dönem Avrasyacılarının doğrudan Batı karşıtı bir tutum takınmalarının nedeni de Batı medeniyetinin, tüm farklılıkları göz ardı ederek Batılı mekan ve tarih gerçekliği içinde oluşmuş bir kültürü diğer toplumların gerçekliği haline getirmek istemesinde yatmaktadır.

16. yüzyıl sonrası dönemi Avrasyacılar için birinci derecede önemli hale getiren de budur. Çünkü 16.yy ile birlikte Rusya'nın da içinde bulunduğu dünyanın (Kara-Kıta) güç kaybetmeye başladığı bir dönemden söz edilmektedir. Rus İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda kurulduğunu ve 18-19.yy.larda en güçlü dönemlerini yaşadığı gerçeği durumu değiştirmemektedir. Zira Avrasyacılar için ileri ya da geri olma durumu Rusya'nın kendisinden çok tüm Kıtanın Denize karşı olan durumuyla ilgilidir. Kıtaya ait geleneksel değerlerin karşısında yer alan Avrupalı de-

12 a.g.e

ğerlerin coğrafi keşifler neticesinde tüm dünyada yayılmaya başlaması Kıtada varolan devletlerin güçlerinden bağımsız olarak bir gerilemeye neden olmuştur. Kıtasal değerler (buna büyük dinlerin tamamı dahildir) Avrupa-Denizin değerleri karşısında savunma durumuna geçmiştir.

16. yüzyıla kadar dünyanın merkezi olarak adlandırılabilen mekan Avrasyacılara göre Kıta/Kara'dır. Ticaret yollarının bu coğrafyadan geçiyor oluşu Karanın Denize göre daha üstün olmasını sağlayan etmenlerin başında yer alır. Ayrıca yukarıda da değinildiği gibi geleneksel değerlerin merkezi olarak Avrasya Avrupa'yla kıyaslanamayacak bir zenginliğe sahiptir. Oysa 16.yy. sonrasında ticaret yollarının da değişmesiyle Kıta eski önemini kaybetmeye Deniz ise ilerlemeye başladı. Denizin ilerlemesi sadece iktisadi ve askeri olarak bir bölgenin başka bir bölgeden daha zengin ve güçlü olması anlamına gelmiyor aynı zamanda kültürel, siyasi ve jeopolitik olarak da Kıtanın geleneksel üstünlüğünü ortadan kaldırıyordu.

İkinci tarihi süreç ise Birinci Dünya Savaşı ile başlayan ve Panarin'in ifadesiyle ancak 21. yüzyılın ilk çeyreğinde sona erecek olan dönemdir. Panarin, Birinci Dünya Savaşı'nın İkinci Dünya Savaşı'nı, onun Soğuk Savaşı ve Soğuk Savaşın ise SSCB'nin yıkılışını ve Rusya'nın istikrarsızlaştırılmasını doğurduğunu söylemektedir¹³. Sonuçta ortaya çıkan durum ise Avrasya'nın birliğini kaybetmiş olması ve Atlantizmin meydan okuması karşısında savunmasız kalmış olmasıdır. Avrasya birliğinin bir proje olarak sunulması bu nedenden dolayı sadece Rusya'nın değil Hind, Çin ve Müslüman dünyalarının geleceği için elzem görülmektedir.

Yine Panarin'e göre Rusya'nın bu yeni dönemde, farklı bir medeniyet perspektifine dahil olması gerekmektedir. Çünkü Petroyla başlayan daha sonra ise SSCB ile devam eden Batı medeniyeti içerisinde yer alma arzusu Rusya için başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Rusya başka bir medeniyetin çatısı altına girmelidir. Bu Doğu medeniyetidir. Bugün Rusya'nın ve Doğunun manevi ve jeopolitik hedefleri aynı noktada birleşmektedir¹⁴. Yukarıda işaret edilen Kara-Deniz ikiliği burada hala geçerliliğini korumaktadır. Bu ayrım Avrasyacıların temel mekan ayrımıdır. Rusya'nın Doğu medeniyetine dahil olmasından söz edilirken sa-

13 Panarin A.S., *Globalnoye Politiceskoye Prognozirovaniye Algoritm, Moskva, 2000 s. 59*

14 a.g.e. s.71

dece genel kabul gören bir kültürel tasnifin parçası olarak Doğudan söz edilmektedir. Avrasyacılar için Doğu Kıta ile aynı anlama gelmektedir ve Kara medeniyetinin özelliklerini taşımaktadır.

2.2- Ortak Mekanda Ortak Kültür Problemi

Avrasyacılar için mekan (Avrasya ortak mekanı) özelde Rusya genelinde ise tüm Avrasyalı ülkelerin aidiyetlerini belirleyen ve derin bir idrakte kavranması gereken bir gerçekliktir. Avrasya mekanının burada üstlendiği görev bu ülkelerin toplumlarının sadece “coğrafi” değil, kültürel ve tarihsel süreçleri yönünden “Avrasya”ya özgü bir aidiyete sahip olduklarını kavramaya yardımcı olmaktır. Bu toplumları Avrasyalılık öz bilinciyle bir araya getirme sürecinde ortaya çıkan ilk ciddi sorun Avrasya mekanını paylaşan toplumların ortak veya benzer bir kültür meydana getirip getiremediği sorunudur.

Mekanla düşünmenin ilk sonucu olarak Avrasya ortak mekanına ait özgün bir kültürün olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Bu özgünlük arayışının temelinde şüphesiz Batı kültürünün ve ona ait medeniyet formlarının tüm dünya için geçerli olduğu iddiasının temelde mesnetsiz bir görüş olduğunu kanıtlama gayretinin yattığını söyleyebiliriz. Batılıların iddia ettiği gibi bazı toplumların diğerlerinden daha üstün kültürel ve siyasî yapılar oluşturduğu görüşü Avrasyacıların eleştirilerinden önemli pay almıştır.

Etnojenez teorisinde toplumların kültürel oluşumlarını da inceleyen Gumilev'e göre her etnos¹⁵ kendine özgü bir kültüre sahiptir. Ancak bu kültürün etnosun oluşum evrelerinde ortaya çıkması mümkün değildir. Oluşum evresinde etnos bir kültür oluşturmaktan acizdir. Bu acizlik ise, söz konusu etnosun kültür üretme yeteneğinden mahrum olmasından değil, oluşum evresinin zorlu ve çetin bir süreç oluşundan kaynaklanır. Bu evrede bulunan etnos varlığını devam ettirmek ve komşularının saldırılarına karşı durabilmek için daha çok askerî (savaşçı) amaçlar benimser. Enerjisinin büyük bir bölümünü kendi varlığını korumak için harcadığından, kendine özgü kültürel, sosyal ve siyasî enstitülerin oluşturulmasında daha çok bu evreyi atlatmış olan diğer etnosların kültürlerinden ve müesseselerinden yararlanır. Yeni etnos

15 Gumilevin etnojenez teorisinde en önemli kavramların başında gelen etnos, ırk kavim olarak anlaşılmalıdır. Gumilev etnosu “Dinsel , dilsel, etnik mensubiyet” olarak değil, bir insan topluluğunun içinde bulunduğu çevreyle uyumunun en yüksek formunun sonucu ortaya çıkan kültürel birlik olarak tanımlamaktadır. Bkz Gumilev, L.N. a.g.e

ilişki içinde olduğu diğer etnoslara ait kültürlerden birini tercih etmek durumundadır. Burada bilinçli bir tercih söz konusudur ve herhangi bir tercihin yapılması tercih edilen kültürü üreten etnosa karşı takınılan tavır ve onun algılanışıyla ilgilidir. Oluşum evresi tamamlandıktan sonra ise etnos içinde bulunduğu mekanın koşullarına göre özgün bir kültür üretebilmektedir. Avrupalıları “civilizator” ler olarak tanımlayan Gumilev üstün bir kültüre sahip olma iddiasının asılsız olduğunu söyler.¹⁶ Ona göre her toplum hayat evrelerini sonuna kadar yaşamakta ve bu süreç içerisinde üretebileceği bir kültürü üretmektedir. Buradan yola çıkarak herhangi bir kültürün diğerinden daha üstün olduğunu iddia etmek tarihsel gerçeklerle uyumsuzdur.

Trubetskoy ise kültür sorununu daha çok kendi döneminin en çok tartışılan konularından biri olan ilkel ve gelişmiş kültürler yönünden ele alır. Roma-Germen kültürünün evrensel kültürel değerlerin taşıyıcısı olduğunun iddia edilmesi bu kültürün dışındaki kültürleri ilkel kültürler derecesine indirmiştir. Trubetskoy bu ayrımın hiçbir şekilde gerçeği yansıtmadığını savunur.

Avrupalının ilkel olarak gördüğü bir insanın tabiattaki en ince ayrıntıları sezineyebilme kabiliyetinin başlı başına bir üstünlük olduğunu ifade eden Trubetskoy her toplumun kendi gerçekleri içinde bazı değerleri üstün veya aşağı kabul ettiğini belirtir. “İyi vahşi-iyi avcı olandır. Kabilesinin üstünlük olarak gördüğü yetenekleri kendisinde barındıran insandır. Tabiatla ilgili zihninde varolan bilgiler Avrupalı bir natüralistin fark edemeyeceği kadar derindir. Vahşi insan, çevrede yaşayan tüm canlıların alışkanlıklarını, yaşama biçimlerini en ince ayrıntısına kadar bilir. Bu bilgiler vahşinin zihninde dağınık değil sistematik bir şekilde bulunurlar. Ancak bu sistemlilik Batının belirlemiş olduğu esaslara göre değil vahşinin kendi hayat biçiminin koşullarına göre belirlenir.”¹⁷

Avrasya birliğinin, yapıcı dinamiklerinin başında, Kıtada yaşayan toplumların tarih boyu süren etkileşimlerinin ortak özellikler taşıyan bir kültür oluşturabilmiş olması gerçeği yer alır. Bölgesel alanda Avrasyacıların Rusya’yı doğrudan ilgilendiren kültür birliği Slav-Turan kültürel birliğidir. İkinci birlik ise Kıtanın tümünde büyük dinlerin ve Uzakdoğu felsefelerinin etkileşiminden doğan büyük Avrasya kültür birliğidir.

16 *a.g.e.* 27

17 Trubetskoy, N.S., *Yevropa i Çeloveçestvo* , Sofya ,1920

2-2.1- Slav-Turan Kültürel Birliği

Avrasyacı akım içerisinde Türkofiller olarak anılan düşünürlerin kimi zaman büyük tepkilere yol açan görüşlerinin temelinde Rus kültürünün Slav ve Türk kavimlerinin birlikteliğinin sonucu ortaya çıktığı iddiası yatar. Daha önce medeniyet tarihçisi Danilevsky tarafından da dile getirilen bu görüş Avrasyacıların da benimsediğı, yaptıkları tarih araştırmalarıyla Avrasyacılığın temel iddialarından biri haline getirdikleri bir görüştür. Turan ve Slav kavimlerinin tarihin eski dönemlerinden beri ortak coğrafyaları paylaştıklarını , etnik ve kültürel oluşumları sırasında büyük bir etkileşim yaşadıkları Slav-Turan birliğini savunan Türkofil Avrasyacıların esas iddiasıdır. Ancak bu etkileşim sadece eski dönemlerle sınırlı kalmamakta Moğol istilası dönemi Rusya'da Turan etkisinin en yoğun olduğu dönem olarak açıklanmaktadır.

Slav-Turan kültürel yakınlığını savunan düşünürlerin başında knez N.Trubetskoy gelmektedir. Trubetskoy Rusya'nın tarihi boyunca iki büyük gücün etkisinde kaldığını söylemektedir. Bunların ilki Moğol-Turan etkisi ikincisi ise Petro ile birlikte başlayan Roma-Germen etkisidir. Trubetskoy her iki baskı döneminin de Rusya'da kalıcı izler bıraktığını ifade ettikten sonra Moğol istilası döneminin Rus kültürü üzerinde olumlu bir çok iz bıraktığını iddia eder.

Trubetskoy'a göre Rus kültürü üzerindeki Turan etkisi, Rusların merkezietçi devlet yapısı oluşturmalarına olduğu kadar Ortodoksluğu yorumlamalarına da ciddi şekilde etki etmiştir. Ruslar Ortodoksluğu Turandan değil, Bizans'tan almışlardı ancak bu inancın Rus toplumunda oynadığı rol Turani psikolojiye göre belirlenmiştir. Rus halkının günlük hayatında dinin yeri Türklerin dinleriyle olan ilişkisini andırmaktadır. Her iki toplum da benimsedikleri dini, pratik sonuçlarını göz önünde bulundurarak değerlendirmişlerdir. Ortodoks Rus din adamları Bizanslı din adamlarının yoğun düzeydeki teolojik tartışmalarına katılmakta fazla bir başarı gösterememişlerdir. Türklerin İslâm'a olan bağlılıkları da Trubetskoya göre böyledir. Türkler Araplardan daha dindar olmalarına rağmen İslâm'a büyük kelimciler ve fıkıhçılar veremişlerdir¹⁸. Turan etkisinden Rusya'ya kalan Trubetskoya göre saf bir dindarlık ve merkezietçi siyaset algısıdır.

18 Trubetskoy'un Türk toplumunun psikolojik özelliklerini tahlil ettiği makale bkz., Trubetskoy, N.S., *O Turanskom elemente v Russkoy kulture* , Yevraziyskiy Vremennik. Berlin, 1925

Savitsky ise Rus devletçiliğinin oluşumunun son halini Moğollarla birlikte aldığı dile getirir. Ona göre Moğolların Rusya'daki varlığını geleneksel yorumların dışında bir bakışla değerlendirmek gerekiyor. Savitskynin iddiası Tatarların olmaması durumunda Rusya'nın da varolmasının mümkün olmayacağıdır. Bu yüzden Savitsky'e göre Moğolları geleneksel yorumda anlatıldığı gibi Rusya'yı zayıflatan istilacılar- dan çok Rusya'nın kültürel ve siyasi yönlerinin oluşmasına destek olan eğiticiler olarak görmek gerekmektedir. Savitsky'e göre Moğol istilası dönemi Rusya için özellikle dinsel hoşgörünün öğrenildiği bir dönemdi. Moğollarla birlikte ve daha sonra Rusya'da kurulan devletler daha önce olmadıkları kadar diğer dinlerin (İslâm ve Şamanizm) mensuplarına karşı tahammül ve hoşgörüyü benimsemişlerdir. Moğolların sergiledikleri dinsel hoşgörünün "Mongolosfer" in idare edilmesi için zorunluluk olduğunu ifade eden Gumilevin görüşüne atıfla Savitsky de Rusya için böyle bir zorunluluğun ortaya çıktığını ve Rusya'nın bunu iyi anladığını belirtir¹⁹.

Gumilev ve Vernadsky gibi isimlerin göçebeler üzerine yaptıkları tarih araştırmalarının kökeninde de şüphesiz Turan-Slav kültürel birliğinin ve Avrasya kültürünün göçebe kavimler tarafından nasıl şekillendirildiğinin ortaya çıkartılması yatmaktadır. Gumliev'in Hazar çevresine odaklanarak yaptığı çalışmalar aslında Avrasya kültürünün son iki bin yıldaki gelişiminin izlerini sürebilmeyi amaçlamaktadır.

Akımın içinde yer alan Türkofillerin görüşleri bir çok tartışmayı da beraberinde getirdi. Türkofilleri eleştiren düşünürlerden birisi de N.Berdyayev'di. Berdyayev 1925 yılında yazdığı bir makalede Avrasyacıları Rus ideallerine sadık olmamakla suçluyordu. "Avrasyacılar Rus kültüründe Turan unsurlarının bulunduğunu sürekli tekrarlamaktan hoşlanıyorlar. Bazen onların, Rus olandan çok Rusluğun içindeki Asyalılığı, Doğululuğu, Moğolluğu ve Tatarlığı tercih ettikleri izlenimi uyandırıyor. Avrasyacılar Cengiz Han'ı Aziz Vladimir'e tercih ediyorlar. Onlar için Moskova Çarlığı Vaftiz edilmiş Moğol Hanlığı gibi, Moskova Çarı ise Ortodokslastırılmış Moğol Hanı gibi görünüyor. Ve Avrasyacıların kalplerinde Asyalıların putperestliği ve gizli Muhammedilik yer ediniyor. Avrasya çarlığında Hristiyanlık galip gelememiştir. İslâm'a olan sevgileri ve Muhammediliğe karşı eğilimleri çok büyüktür. Muhammediler Avrasyacıların kalplerine Batılı Hristiyanlardan daha yakınlardır.

19 Savitsky nin Gumileve mektuplarından. Prag 27 Aralık 1958. Bu mektuplar "Çernaya Legenda" isimli derleme bir kitapta yayınlanmıştır

Avrasyacılar Hristiyan olmayan Doğulu-Asyalılarla Batılı Hristiyanlığa karşı aynı cephede ittifak kurmak istemektedirler.”²⁰

Neoavrasyacılar Rus etnik ve kültürel oluşumunda Turan etkisini kabul etmektedirler. “Avrasya Devleti – Rusya- Slav ve Türk unsurların birleşmesine dayanmaktadır. Bu bileşenler Heartland ile özdeşleşmiş olan kıtasal devletin ekseni haline gelen *Velikorus* halkını doğurmuştur.²¹” Duginin bu ifadesi neoavrasyacıların çoğunda dile gelir ve sadece tarihsel bir gerçeğin kabullenilmesini yansıtmaktadır. Neoavrasyacılar’da Türkofil eğilimlerin ilk Avrasyacılar kadar derin olduğunu söylemek ise mümkün değildir. Soğuk Savaş dönemi ve sonrasında Türk jeopolitiğinin Atlantist özellikler taşıdığını iddia eden Neoavrasyacılar bu tutumun Avrasya’nın geleceği için endişe verici olduğunu söylemektedirler.

“Bugün tek kutuplu dünyanın siyasal teknolojileri medeniyetler çatışması görüşüne atıfta bulunarak Slav-Türk sentezini tahrip etmeye çalışmaktadırlar. Bunda bazıları, Müslümanlığın Ortodoksluk üzerindeki hakimiyetinin sağlanması için bir fırsat görebilirler. Ancak burada korsanlığın ayartmasının varolduğu gerçeğini kabul edebilmeliyiz. Büyük Kıtayı yıkmaya çalışan deniz korsanları, Türklerin eski göçebe anılarını dirilterek onları yıkım çalışmasında geçici bir süre kullanılacak bir araç olarak görmektedirler. Ancak Türklerin de diğer Müslümanlar gibi şunu iyi bilmesi gerekiyor ki modern tarafından oluşturulan okyanus arketipi step özgürlüğünün arketipleriyle uyumlu değildir. Rusların ve Türklerin, Ortodoksların ve Müslümanların diğerleri gibi Kıtasal aidiyetlerini kavramaları gerekmektedir.”²² Türklerin bugün Avrasya’da oynadığı rol sadece Atlantistlerle birlikte hareket ederek Kıtanın parçalanmasına destek vermeleri değildir. Rus Avrasyacılığına karşı geliştirilen Türk Avrasyacılığı Osmanlı gerçeğinden yola çıkarak Rusya’yı dolaylı yollarla devre dışı bırakmak istemekte Avrasya’nın geleceğinde kendini merkeze alan yeni bir proje hazırlamaktadır²³.

Dugin ise Türklerin Avrasya’nın imparatorluk kurma potansiyeli taşıyan kavimlerinden biri olduğunu ancak Batı oryantasyonlu siyasi tutumundan dolayı Avrasya’da ortaya çıkacak yeni oluşumda Türkiye’nin günah keçisi olacağını söylemektedir. Rusya içinde yaşayan Türk

20 Berdyayev N. “*Yevraziyski*”, Yevreziysky vestnik,Kniga Çetvortaya.Berlin,1925

21 a.g.e

22 Panarin.A.S. a.g.e s. 278

23 a.g.e.

kökenli toplumlar Türkiye'nin Atlantist tutumundan dolayı heartland için tehlike arz etmektedir. Rusya'nın heartland olduğunu dolayısıyla Avrasya'nın merkezî gücü olduğunu sıkça tekrarlayan Dugin "heartland"ın parçalanmasına neden olabilecek en büyük tehlikenin Türkiye öncülüğünde sürdürülen Pantürkizm hareketi olduğunu ifade etmektedir.

2.-2.2- Geleneksel Büyük Avrasya Kültürü

Bölgesel alanda Slav-Turan kültürel birliği daha çok ilk Avrasyacıların görüşlerini yansıtmaktadır. SSCB sonrası dönemde Avrasyacılığın yeni açılımlar kazanmasıyla, Kıtanın büyük ve geleneksel kültür mirasının yeniden yorumlanması önerisi Avrasya projesinin öncelikli iddialarından birisi haline geldi. Dugin'in temsil ettiği jeopolitikçi görüşlerden ziyade Avrasyacılık tartışmalarında Panarin'in büyük kültür mirasının yorumlanmasına dair önerdiği çözümlerin tartışılması daha sağlıklı olacaktır. Çalışmamızın başında da işaret edildiği gibi Avrasyacılık konusunu bizim için incelenmeye değer kılan şey onun Eski Dünyanın ve onun değerlerinin geleceğini tartışmaya açmasıdır. Avrasyacılığın Rusya içinde son dönemde kazandığı güç ve kısa vadeli jeopolitik önerileri incelememizde ikinci derecede bir öneme sahiptir.

Eski Dünyanın merkezi olan Avrasya Kıtası tüm büyük dinlerin ve kadim felsefelerin ortaya çıktığı mekandır. Hristiyanlık (Avrasyacılar için Kıtasal Hristiyanlık Ortodoksluktur.), İslam, Budizm, Konfüçyazizm, Taoizm gibi dinler Avrasya Kara kültürünün yaşayan temsilcileri olarak dünya üzerinde kitleleri cezbetmeye devam ederken Batının/Atlantizmin meydan okuması karşısında cevap üretebilme potansiyelleri taşımaktadır. Avrasyacıların felsefi söylemlerinin tamamı tradisyonalist yorumlardan etkilenmiştir. Eski Dünyanın değerlerinin yeniden insanlığın gündemine taşınması ve alternatif bir hayat algısı olarak sunulması görüşü Avrasyacılar için "büyük Avrasya" projesinin esaslarından birini teşkil etmektedir.

Ortodoks-Hind-İslâm birikimi Kıtanın savunulması için bir araya getirilmesi gerektiğini savunan Avrasyacılar yeni bir "Kıta ideolojisinin" oluşturulması gerektiğine inanmaktadırlar. Hind ve Ortodoks gelenekler bir çok açıdan birbirilerine benzedikleri gibi jeopolitik oryantasyonları da bir arada hareket etmelerini kolaylaştırmaktadır. Oysa Müslümanlar için aynı şeyleri söylemek bugün için mümkün gözükmemektedir. Müslümanlar dışarıdan yönelen tehdidi yeterince algılaya-

mamışlardır. Rusya'nın desteği olmadan Avrasya'nın Deniz'den yönelen tehlikeye karşı durabilmesinin mümkün olmadığı gerçeği Müslümanlar tarafından yeterince kavranamamıştır²⁴. Müslümanların İslâm birliği adına yürüttükleri çalışmalar Avrasya'nın bütünlüğünü olumsuz yönde etkilediği sürece başarı ihtimali azalmaktadır. Panarin Müslümanların durumu yeterince kavrayamamış olduğunu ifade ettikten sonra, Rusya ve Hindistan'ın Müslümanları Batılı korsanlarla birlikte hareket etmekten kurtarmak ve onu kıtasal senteze yaklaştırmak için çalışması gerektiğini söyler. Çünkü "Müslümanların Batıyla kurdukları ilişki onları intihara sürüklemektedir"²⁵

"Müslümanlar Avrasya birliğinin varisleri olmada diğerleri kadar hak sahibidirler. Kıtanın büyüklüğünün ortaya konması Müslümanların dinlerinin ve kültürlerinin potansiyelleri olmadan gerçeğe dönüşmez. Ancak yapılması gereken başka bir şeydir. Her üç geleneğin (İslam, Hind, Ortodoks) bu hedef için yeniden yapılandırılması gerekmektedir²⁶. "Bu sentez sonucunda ortaya yeni entelektüel elit çıkacaktır. Yaratıcı dikkatini, Batı düşüncesinin ve Batıdan ithal edilmiş öğretilerin tekrar edilmesine değil, kıtanın sorunları üzerine yoğunlaştıran bir düşünür eliti"²⁷

Seküler ve piyasa merkezli atlantizme karşı kutsal değerlerin ege-men olduğu bir Avrasyanın kurulabilmesi için geleneksel değerlerin yeniden gün yüzüne çıkartılması ve bugüne cevap verebilecek alternatifler ortaya koyabilmesi gerekmektedir. Panarin "kıtasal bilgi birikiminin ortaklığı" olarak nitelendirdiği bu çalışmanın hayata geçirilmesinin Kıtanın yeni bölünmelerle yüzyüze gelmeden ortaya konulabilmesinin elzem olduğu belirtilmektedir.

Bugüne kadar böyle bir girişimin neden olmadığını da tartışan Panarin Kıtanın böylesine büyük bir projenin gerektirdiği mekanizmalardan yoksun olunduğu cevabına ulaşmaktadır. Ortak bilgi birikiminin yorumlanma durumundan çıkartılarak kural koyucu bilgi haline getirme mekanizmalarının eksik oluşu Batıyla girilen yarışta Avrasya'nın güçsüz kalmasına neden olmuştur. Hindavrupa sentezinin iki büyük kutbu olan Rus ve Hind kültürleri modernin etkisinden kurtulamamışlar ancak onun üvey çocukları olarak kalmaya devam etmişlerdir.²⁸

24 Panarin, a.g.e s.279

25 a.g.y

26 a.g.y

27 a.g.y

28 a.g.e s. 331

Hakikat, iyilik ve güzellik gibi değerleri kısa bir sürede tahrip eden modern kültür realist ve aşağı bir kültür oluşturmuştur. Bir sonraki aşamada ise tahrip olan bu kültür, pratik yararlar elde edebileceği bir bilgi türüne yönelmiŐtir. Bu, araç yapma bilgisidir. Sorumsuz bir Şekilde ele geçirmek, sahiplenmek ve kullanmak gibi arketiplerle hareket eden bu kültürün temsilcisi Atlantizm /Deniz olmuştur. Eskilerin dünyanın nasıl kurulmuş olduğunu merak eden hikmetli bilgisi bu kültür için bir anlam ifade etmemektedir. Dünyayı ele geçirmekte kullanacağı araçların bilgisi daha cezbedici görünmektedir.²⁹ Deniz'in bilgi türleri arasında yaptığı bu tercih, bugün insanlığın tümünün geleceğini etkileyebilecek sonuçlar doğurmuştur. Sahip olmak ve baŐarmak arzusu bugünün insanını sağlığını ve bütünlüğünü tehdit ederken onun ahlaki değerlerinin de ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Bunu göz önünde bulundurarak Kıtasal değerlerin yeni bir alternatif sunma yolunda seferber edilmesi gerekmektedir. Kıtanın büyük dinlerinin ahlakı merkeze alan bilgi türünün insanlığın geleceği için yeniden gündeme alınması gerekmektedir.³⁰

Avrasya ortak kültürüne ait bilgi birikiminin ortak bir süzgeçten geçirilerek kural koyucu alternatif bir bilgi haline getirilmesi Avrasyacılıkların içeride **ne yapmalı** sorusuna verdikleri cevaptır. Karşısında yer aldıkları ve istilacı olarak gördükleri ve korsan olarak niteledikleri Deniz kültürüne karşı takınılacak tutumun ne olacağının cevabını Dugin'in yazılarında bulabilmekteyiz. Jeopolitik ittifaklarla Atlantizmin yenilgiye uğratılmasının mümkün olabileceğini söyleyen Dugin, Deniz ile Kara arasında eskiden beri süren bir savaşın bugün de devam ettiğini ifade eder. Dugin Atina-Sparta savaŐlarında kullanılan bir sloganı Avrasyacı projenin uygulanması yolunda yeniden gündeme getirmektedir. "Sparta yok edilmelidir" sloganı Atlantizmin, kutsal dışı, yayılmacı ve değerlerin tüketilmesine dayanan kültürüne karşı takınılacak Avrasyacı tutumun ne olduğunu sanırız yeterince iyi açıklamaktadır. Rus düşüncesinin tüm akımlarında karşımıza çıkan devrimci zelliklerin Avrasyacılık için de geçerli olduğunu görebilmekteyiz. Dugin'in Avrasya projesinin neden Rusya merkezli olması gerektiğini açıklarken ortaya koyduğu argümanların başında Rus devrimciliğinin n sırada olması dikkat çekicidir. Bu yönüyle günümüz Avrasyacılığını geleneksel değerlerin devrimci yollarla diriltilmesi olarak tanımlayabiliriz.

29 a.g.e

30 a.g.e s.335

Sonuç

Avrasyacı akımın Kıtanın ve insanlığın geleceği için önerdiği tüm çözümleri bu çalışmada inceleme imkanına sahip değiliz. Zaten ana hatlarıyla inceleyebildiğimiz akımın düşünceleri ve önerdiği projenin istikrar kazanmamış ve her gün yeni çözüm öneriyle desteklendiğini unutmamak gerekir.

Ancak önemli olduğunu düşündüğümüz iki noktanın Avrasyacılık için henüz çözüme kavuşmamış olduğunu ifade etmemiz gerekir. Birinci problem ülkemizde de Avrasyacılığın taraftar bulmaya başlamasıyla Türk ve Rus Avrasyacılığı arasında ortaya çıkan çelişkilerin nasıl çözümlenebileceğiyle ilgilidir. Panarin'in de dikkat çektiği gibi Avrasya için Rusya merkezli bir birleşme öneren Rus Avrasyacıları ile, Osmanlı gerçeğinden yola çıkarak Türkiye merkezli bir Avrasya birliğini tahayyül edenlerin aynı anda var olduğunu göz ardı etmek mümkün değildir. Bu sorun Avrasya projesini kökten etkileme potansiyeli taşımaktadır. Teorik olarak birlik fikrinden yola çıkan bu akımın, pratiğe geçirilip geçirilememesi bu sorunun çözümüyle mümkün olabilecektir. Rusya'nın veya Türkiye'nin içinde yer almadığı bir Avrasya projesinden söz etmek mümkün değildir. Ancak iki ülkede bu projeyi savunan insanların merkeze kendilerini yerleştirmeleri projenin uygulanabilirliğini tartışmaya açmaktadır.

Bir diğer nokta ise Avrasya projesinde gündeme gelen iki farklı amaçla ilgilidir. Birisi Rusya'nın ve diğer Avrasyalı ülkelerin jeopolitik çıkarlarının göz önünde bulundurulması bir diğeri de geleneksel Kıtasal değerlerin korunması ve yeniden diriltilmesidir. Hangisinin öncelikli hedef olduğu şimdilik kesinliğe kavuşmuş değildir. Bunun önemli bir sorun olduğu açıktır. Çünkü Dugin'in sözünü ettiği Avrasya birliği/ittifakının bu hedeflerden hangisi öne alınarak yapılacağı birliğin gerçekleşip gerçekleşmemesini yakından ilgilendirmektedir. Rusya ile Türkiye'nin, Japonya ile Rusya'nın, Türkiye ile İran'ın geleneksel jeopolitik karşıtlıklarını geçici bir süre için göz ardı etmeleri istenirken bir sonraki aşamada ne yapılması gerektiğine dair sağlıklı cevaplar verilememiştir. Yukarıda Panarin'in Türk Avrasyacılığını eleştirirken söylediklerini Rus Avrasyacılığı için de söylemek mümkündür. Avrasya dinlerine ve kültürüne (ortak bir amaç uğrunda birlikte hareket edebilme potansiyeline) karşı takınılan optimist tutumun ne dereceye kadar gerçeğe olduğu sorunu ortada durmaktadır.

EUROPEAN UNION'S MIDDLE EAST POLICY AND TURKEY

MESUT ÖZCAN

The years following the World War II witnessed transformation of the European continent from a historically divided nation states and ideologically divided blocs into an emergent unified economic and political power center in the global competition. The transformation of the continent occurred in a multi-staged and dialectical process, this process was the result of action-reaction relation between the intra-Europe forces and the international context. The transformation of the name of today's European Union reflects this multi-staged and dialectical process: It began as the European Coal and Steel Community (ECSC) in the 1950's, the European Economic Community (EEC) in the 1960's and 1970's, the European Community (EC) in the 1980's and European Union (EU) in the 1990s.

Today's European Union began with a defensive strategic mentality as a response to the weak position of Europe in the international arena after the end of World War II. When the war was over, the power center of the world was not Western Europe anymore. The power was rested at the two flanks of the continent: one on the western side of the Atlantic, in USA; the other on the eastern flank of the continent, in USSR. This was a new phenomenon for the politics of the continent at that time. In order to overcome this weakness and to make the continent powerful again, the wars should be prevented and to secure this, international coordination of economic and political policies was necessary. The basic aim was to control the German-French rivalry and prevent a new war. The cooperation in the control of coal and steel, which were crucial raw materials for the war machines, spilled over to other areas and road to today's European Union opened. The above-mentioned transformation was affected in every stage by internal dynamics of Europe and by the external dynamics of the international system. Within this transformation not only institutions changed, but also the mentality of the cooperation. In this evolutionary process several paradigmatic changes occurred: From the national economies to

the regional economic union, from the political structures based on national sovereignty to the supranational political institutionalization and from the cultural homogeneity to the multicultural society.

The transformation from ECSC to EEC was a transition from sectoral approach to comprehensive economic regionalism. This was an economic challenge. The transformation from EEC to EC was a transition from an economic grouping into a political cooperation. And this was a political challenge, especially from the point of foreign policy. And the transition from EC to EU was a complete transformation from an economic-political zone into a consistently established social, economic, political and cultural entity. For this reason, this transformation required a sophisticated institutionalization in all parts of the life. All of these changes were necessary in order to make Europe a unified political and economic actor in the current global era.

Turkey's official relationship with this body dates back to 1963 and Turkey signed several agreements with European Economic Community. In relation with the evolution of Europe, Turkey's relations with Europe transformed. Turkey applied for full membership in 1987 and its candidacy is declared in 1999. Now Turkey is a candidate country to the European Union, which is a player in the global power competition. As an important actor in the global scale, EU tries to create a common foreign policy and the Middle Eastern region is one of the most important regions for the EU in its foreign policy. Turkey, as being a European and also a Middle Eastern country, has a place in the policy of EU towards the Middle East. In this paper, I will try to analyze developments in the formation of a common EU foreign policy, the place of the Middle East in this policy and the role of Turkey here. I will focus mainly on post-Cold War era since at this time European Community transformed itself into European Union and had a more institutionalized political structure. And currently EU is drafting its constitution and preparing the bureaucratic structure for a common foreign and security policy.

When EU's policies regarding the Middle East are analyzed, it is seen that Palestinian-Israel problem and the developments in Iraq after the Gulf War were the two most important issues for the foreign policy considerations. For this reason, our analysis will also mainly focus on these issues.

European Union's Interest to the Middle East

Establishing a Common Security and Foreign Policy (CSFP) was on the agenda of European Union during the 1990's and the appointment of Mr. Javier Solana as High Representative of CSFP in 1999 can be accepted as one of the most important steps in this respect. But it is not easy to establish a common foreign policy if we consider the persistence of primacy of national foreign policies. Since the signing of Treaty on European Union, there is a commitment for CSFP after 1993. But it is accepted by several scholars that foreign policy integration is different from internal integration. Although there are several and differing opinions for the failure of the EU in formation of a common foreign policy in the 1990's, it is generally accepted that EU's ability to do this is limited.¹ In this respect, EU's common foreign policy is still immature. But European policy towards the Middle East and especially towards the Palestinian-Israeli conflict constitutes an ideal case for the analysis of EU's ability to form a common foreign policy.² Although several arguments can be raised for the interest of the European countries towards the Middle East, the basic reasons of this interest can be given as proximity to the region, dependence to the region's energy sources, trade relations, illegal immigrants and workers coming from this region, relations of some European countries with the region as former colonial rulers, the threat of spillover of instability causing from the region etc. More than half Europe's import of oil comes from the region and exports of EU to Middle East and North Africa totaled 77.5 billion dollars in 1995.³ Consequently, EU cannot be indifferent to the developments in the region. Beside the factors mentioned above, the issues of democratization and human rights are becoming sensitive issues in relations between EU and Middle Eastern countries.⁴ End of Cold War increased the sensitivity of European countries towards these issues. Currently the calls for democratization and respect for human rights are generally on the top of agenda of European countries towards the Middle East.

-
- 1 Ian Davidson & Philip H. Gordon, 'Assessing European Foreign Policy', *International Security*, Vol. 23, No.2, pp 184-186.
 - 2 Costanza Musu, 'European Foreign Policy: A Collective Policy or a Policy of Converging Parallels?', *European Foreign Affairs Review*, vol. 8, 2003, p 35.
 - 3 Rosemary Hollis, 'Europe and the Middle East: Power by Stealth?', *International Affairs*, Vol. 73, No.1, p 16.
 - 4 Soren Dosenrode & Anders Stubkjaer, *The European Union and the Middle East*, London: Sheffield Academic Press, 2002, p 146.

Although Europe's interest to the region increased as a result of 1973 oil crisis, EC's Venice Declaration of 1980 is accepted as the official beginning of a common approach to the Middle East. But there are some indigenous and exogenous factors that were encouraging or impeding EU's ability to have a binding foreign policy for the Middle East. The pressures from the international arena to EU to play a more active role as a global actor congruent to its economic capabilities and the pressures from the Arab states to balance the US's support for Israel in Palestinian-Israeli conflict can be given as the examples of exogenous factors.⁵ In response to the pressures for more involvement on the side of Arabs to the conflict, Israel and US presses EU not too much involved in the conflict. We should keep in mind that although Europe in dependency to the region for oil supplies, it still needs US for military protection. Although the trans-Atlantic relations were always important for the Europe, the end of Cold War increased the possibility of a more independent approach of Europe. The differences between member countries regarding the Middle East, existence of common institutions and development of a common vision are some aspects of endogenous factors that affect EU's common foreign policy regarding the Middle East.

EU's involvement in the Middle East and the aims for the establishment of a common approach to the region increased after the end of Cold War. In relation with the transformation of European Union from an economic gathering to a more concrete political union, EU's desire and ability to play a more effective role in the Middle East increased. One of the meanings of end of Cold War for the Middle East was US supremacy in the regional politics. There is no more USSR to balance US presence there. The Arab demanded for a more active role on the part of EU to balance the US power. But the policy makers in the EU and the leaders of member countries believed that the role of EU was not competing with the US's role, but complementing it.⁶ The lack of military capabilities and sufficient political instruments on the side of EU induced the union mostly to focus on economic issues during the 1990s. EU played a role in the construction of the peace process between Palestinians and Israelis. In this respect, EU was the most important donor for the Palestinian Authority. There are arguments that neither

5 Musu, p 38.

6 Volker Perthes, 'Points of Difference, Cases for Cooperation: European Critics of US Middle East Policy' *Middle East Report*, No:208, Autumn 1998, p 31.

the officials in Brussels nor the leaders of the member countries want to limit their involvement to the economic aspects of the peace process. But contrary to this view, some scholars believe that members of EU are unwilling to become a military power. The end of Cold War has taken away the most compelling reason behind the need of a common foreign policy.⁷ European Union is known with its 'soft power' characteristics and its involvement in the Middle East was mostly with these soft measures like economic and diplomatic powers.

Palestinian-Israeli Peace Process and European Union

European Union contributed a lot to the peace process between Palestinians and Israelis. The contribution of EU to the process during and after the Madrid Peace Conference in 1991 concentrated on economic and diplomatic issues. During the Madrid Peace Conference different from USA, EU stressed the importance of international law and urged Israel to accept 'land for peace' principle. After the Declaration of Principles (Oslo Agreement) in 1993 for a peaceful settlement of Palestinian-Israeli dispute, EU was the most important donor to the peace process. EU provided 45% of the financial aid to the Palestinians within the framework of peace process.⁸ During those years, European Union's interest to the Middle East and Arab countries continued under the umbrella of Euro-Mediterranean partnership programme inaugurated at the Barcelona Conference of 27-28 November 1995. Barcelona Process included North African states and several trade agreements were signed between EU and southern Mediterranean littorals. Europeans insisted to keep a distinction between partnership programme and peace process. One of the main purposes of the Euro-Mediterranean partnership is to limit the flow of immigrants from the Middle East and North Africa to Europe. Similar to the Euro-Mediterranean partnership programme, European Union tried to increase its economic relations with Gulf countries. In this respect, an agreement entered into force between EU and Gulf Cooperation Council (GCC) in 1990. The aim of the EU here was to secure future energy supplies and to increase its share in the Gulf market.⁹ But the level of economic integration that was aimed by the agreement could not be materialized.

7 Davidson & Gordon, p 185.

8 Hollis, p 22.

9 Nivien Saleh, 'The European Union and the Gulf States: A Growing Partnership', *Middle East Policy*, October 1999, Vol. 7, Issue 1, p 9.

There are some criticisms to EU's policies regarding both the Barcelona Process and EU's relations with the GCC. The criticisms against EU mainly concentrates around the following points: Security and political concerns dominate EU's dealing with countries of southern Mediterranean, EU preferred to deal with these nations on an individual basis instead of a cooperation or partnership model, EU aims to continue a unidirectional nature of relations, Europe in focusing on preventing conflict rather than to helping to the solving of existing problems like Palestinian conflict.¹⁰ These factors and other related issues affected Europe's ability to play an active role in the region in comparison with USA.

European Union's position in the Palestinian-Israeli conflict stressed the importance of international law in the solution of the problem. But the problem here is enforcing the parties to comply with the international law. Although European Union participated to several peace initiatives, it is made clear by the EU officials that, in order the EU to play a political role both of the parties should accept this role. Given the Israeli rejection of any country except USA to play such a role, its role was mostly focused on economic issues. EU's lack of military capabilities prevented it from playing a role similar to the American one in this problem. This reality caused great disappointment on the side of Arab countries, which were expecting EU to balance the overt support of USA to Israel. And given the importance of Palestinian issue for the Arab countries, this situation causes a belief among the Arabs that EU is still a prisoner of US policy in the region.¹¹ Here the position of the European Union is described as a 'payer' since it has insufficient political power to broker political agreements.¹² But this payer position of the European Union helped the Palestinian Authority not to go to bankruptcy and keep the Peace Process alive. Under these conditions, EU had to play its role within a political framework that is designed by USA. At the first years of post-Cold War period, the policies of USA and EU regarding the Middle East were broadly coincided with each other. Consequently EU member states generally supported USA policies and initiatives in the region as long as USA

10 Emad Gad, 'The EU and the Middle East: An Egyptian View', *Perceptions, Journal of International Affairs*, June-August 2003, Vol. 8, No. 2, pp 19-20.

11 Ibid, 24.

12 Dosenrode & Stubkjaer, p 151.

pursued a policy that guaranteed stability, flow of oil at a reasonable price and support of peace process.¹³ But in recent years the European countries questioned the effectiveness of USA's policies in the region and a divergence occurred between USA and EU countries especially in relation with US sanctions policies in the region. In order to gain the ability to maneuver independently in the region, European countries readjusted their security and strategic concerns in the region. The relations of European countries at that period mostly concentrated on economic issues in order not to conflict with vital US interests in the Middle East.¹⁴

Iraqi Problem and Constructing the Common Security and Foreign Policy

During the 1990's, the situation in Iraq was the other important problem in the Middle East. The developments prior and after the invasion of Iraq and fall of Saddam Hussain regime were also a source of concern for the European Union. After the end of Gulf War in 1991, sanctions were imposed on Iraq. At the time of Clinton administration, US followed the policy of 'dual containment'. This policy was imposing sanctions against Iraq and Iran. During the 1990's US insisted on continuation of these sanctions and demanded European countries to follow a similar policy. But many European countries were against this idea and tried to develop their economic relations with these countries despite US criticism. France and Germany took the lead at this policy and these countries tried to develop their relations with Iran, Iraq and Syria. Russia also took part at these initiatives and these countries attempted to bypass the UN sanctions against Iraq. The initiatives of countries that were against the US policies in the region helped the ease of sanctions and introduction of 'oil for food' program. These points of difference between them and US showed Europeans the need to develop a more independent foreign policy and the means to follow such a policy.

The 1990's witnessed on the side of European Union the activities to develop a more coherent foreign policy. With the signature of Treaty on European Union in 1992, the road for this development opened. The

13 B.A. Roberson, 'Introduction', B.A. Roberson (ed) *The Middle East and Europe*, London: Routledge, 1998, p 12.

14 *Ibid*, p 12.

events in these years brought a gradual harmonization of foreign policies of the member states. Government shifted their preferences to make them compatible with those of other governments. Beside this development, the bureaucratic formalization also helped the development of common foreign policy. The most important cornerstones in the formation of EU's common foreign policy towards the Middle East can be given as the introduction of the special envoy to the Middle East Peace Process and of the High Representative of the CSFP. In 1996, Mr. Miguel Angel Moratinos was appointed as the special envoy of the EU to the Middle East Peace Process. Although he faced great difficulties in his job because of the mandate of the Council of Ministers, this development was the first attempt to reduce the difficulties and inconsistencies of the CSFP due to rotating EU presidency system.¹⁵ The 1990's also changed the priorities of the European Countries and EU regarding the Middle East and Mediterranean regions. During the Cold War period the security concerns and reliable access to energy sources were the top priorities. In the post-Cold War era, the security problem perceived on the side of EU is mostly related with soft security issues like mass migration.¹⁶ Instability caused by socio-political problems creates the threat of spillover these problems to the European countries. So Europeans focused to eliminate the threat of spillover of these dangers.

Another development in the road of formation of CSFP was the appointment of Mr. Javier Solana as High Representative of the CSFP in 1999. After this appointment, Solana and his team represented EU in Middle East Peace Process. Similar to the case above, Solana's action was limited because of the problems in the intergovernmental consensus. The problems here may be solved in the future with the institutionalization of CSFP. Europe accepted the draft constitution and also extended the duration of the Solana's mission. There is a possibility for Solana to become the first foreign minister of Europe according to constitution. The decisions for the establishment of a common foreign policy and the means required to implement this policy are strengthening the possibility of actorness of EU in the Middle East. EU aims to make a force of 60000 soldiers' army to operate as Rapid Reaction Force. Currently EU is operating the police mission in Macedonia and in Bosnia.

15 Musu, p 46.

16 Dosenrode & Stubkjaer, pp 158-159.

In order to summarize the factors that affect the EU's relations with the Middle East we should take into consideration the issues below: End of Cold War and the rivalry between USA and USSR changed the strategic perceptions of the Europeans and the road for a more active role of Europe in the Middle East opened. This development is directly related with the changes in the nature of transatlantic relations and transformation of the European integration. In the post-Cold War era, US was expecting a strong support from European Union in security issues, but at the same time not be a rival against it. US preferred development of European defense and security architecture within NATO framework.¹⁷ The developments in the dissolution of former Yugoslavia made this necessity obvious. The tragic events in Bosnia and later in Kosovo showed that European security still very much depends on the contribution of NATO and US.

Although policies of Europe and US generally coincide in many global issues, there is an increasing divergence at these policies with the second half of 1990's. The Middle East is not an exception of this. US being the only superpower in the world led this country to follow a unilateral approach in many global issues. In response to this, United Nations provided an appropriate framework for Europe to approach the Middle East.¹⁸ This United Nations umbrella enabled EU to mark some distance from Washington and also helped to establish a common ground for diverging national foreign policies. European Union faced several challenges in establishing a common foreign policy. France took the lead in these initiatives against the supremacy of US. Although Germany helped the activities of France, it followed a more cautious policy. The third big power within the union, Britain, paid great attention to the stability of the transatlantic relations and is sometimes seen as a Trojan horse within the EU.

The disability of EU to intervene militarily in crises close to it and the policy divergences with the US induced the ever-integrating EU to develop a common security and foreign policy. Transfer of some US forces from the European continent to other parts of the world also

17 Madeleine K. Albright, 'The Right Balance Will Secure NATO's Future', *Financial Times*, 7 December 1998.

18 Ghassan Salame, 'Torn Between the Atlantic and the Mediterranean, Europe and the Middle East in the post-Cold War Era', B.A. Roberson (ed), *The Middle East and Europe*, London: Routledge, 1998, p 23.

contributed to the common actions of European countries on the issues of security similar to the issues of economy. EU intensified its efforts in establishing a common security and foreign policy in 1998 and, as it is mentioned above, the appointment of Javier Solana as High Representative of the CSFP in 1999 signified an important step in this respect.

Despite their frustration with their inability to play a political and military role matching with their economic relations in the region, EU countries operated within the framework of the US policies in the region. But the points of difference should be kept in mind. The focus on the differences between EU and US is important since these two actors generally share the same priorities in world politics and acted in accordance with each other. But EU's struggle to establish a policy of its own towards the Middle East emerged against US preferences in the region. Consequently EU's differences from US at the points below contributed to the development of a European approach towards the Middle East. One of them is the issue of relations with the Gulf. Contrary to the US policies against Iran and Iraq, European countries, especially big powers within Europe, probably continue to trade with Iran.¹⁹ European countries opposed to US Congress ban to trade with Iran. In case of Iraq, the policy of Europe is fractured. France, Germany and some other north European members of the EU opposed to the invasion of Iraq. But Britain, Italy, Spain and the most of the new members of the EU participated to the invasion of Iraq. Although this division within the EU showed the weakness of the Union to establish a common foreign policy, it is generally accepted that most of the East European countries acted in accordance with US policies since their memory is fresh with Cold War security threats. These countries still need the US protection against Russia and paying the price of their membership in NATO. But the unilateral attitude of US in its policies against Iran and Iraq made the European countries to search greater unity on foreign policy issues.

Another point of difference between EU and US is related with Palestinian-Israeli Conflict and Peace Process. If a chance emerges for Peace Process, then these two actors may cooperate for the solution of

19 Phebe Marr, "The United States, Europe and the Middle East, Cooperation, Co-optation or Confrontation?", B.A. Roberson (ed), *The Middle East and Europe*, London: Routledge, 1998, p 97.

the problem. But in cases of failure and conflict, US and EU's policies towards this issue are diverging from each other and the capability of Europe playing a role is decreasing. Currently the Peace Process is dead and in response to overt support of US administrations to Israel, European countries try to follow a more balanced approach.

Given the arguments above, we can say that although EU cannot impose its will in the Middle East, it has a potential to affect the developments in the region. Europe's relations with the region is still dominated by economic concerns. EU's attitude towards the region is gaining strategic aspects similar to the American interests in the region. Despite these strategic aspects, EU's policies towards the region are mostly related with 'soft' security measures like illegal migration.

Turkish Foreign Policy Towards the Middle East

It can be argued that there are some basic premises of Turkish Foreign Policy that are perpetuated for several years. Although some changes and diversifications in these premises may occur, the general tendencies remain in effect. These basic premises may be summarized as western orientation, preservation of status quo and elite formation of politics. End of Cold War required some adjustments in these basic premises in order to adapt to the environment. In this adaptation, the forces of continuity proved powerful and minor adjustments occurred.²⁰

Preservation of status quo is one of the main characteristics of Turkish Foreign Policy. In this respect Turkey favors existing power balances and existing borders. In the post-Cold War era, Turkey sometimes left this role and became an active regional actor. This case was more evident in the Middle East and the Gulf War was an example in this direction. Turkish policy in this war was under the command of President Turgut Özal and the policy followed by Özal represented an important shift from the general pattern.²¹

We can argue that Turkish foreign policy toward the Middle East in the 1990s was dominated by security concerns. In this decade US

20 Bilge Criss & Pınar Bilgin, 'Turkish Foreign Policy Toward the Middle East', *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 1, No:1 (January 1997). (<http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue1>)

21 F. Stephen Larrabee & Ian O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Rand Corporation, 2003, p x. (<http://www.rand.org/publications/MR/MR1612/>)

policy in the region, Turkey's relations with Israel and the problems with other countries, like Syria and Iran restricted the foreign policy options of Turkey. 1990's witnessed an increase in the role of the army in foreign policy decisions. Security concerns and policies related with Turkey's main security problems legitimized the role of the army and limited the initiatives of the governments to diversify the options. These security concerns in Turkish foreign policy decreased after the capture Abdullah Öcalan, head of PKK, in 1998.

Turkey's orientation toward West remained its first foreign policy objective. The end of Cold War opened new opportunities to Turkey in Caucasus, Balkans and Middle East. But, these were not the real alternatives to Turkey's classic priorities. In 1996, Turkey tried to develop its relations with Islamic countries. But the establishment of foreign policy did not share this policy of the government. Beside these efforts and actually in contrary to these efforts, Turkey's relations with Israel developed. In these initiatives Turkey's problematic relations with Europe played an important role. At that time, there were problems with Greece over Kardak Islets issue and PKK problem was dominating Turkish Foreign policy objectives. European Union's decline of candidature for Turkey to the Union in Luxemburg Meeting in 1997 and increasing criticisms of human rights induced Turkey to search new partners. With the dissolution of Soviet Union, the main threat to Turkey was over and after long period of time, Turkey do not have border with Russia. This change had important effects on Turkish security framework. Although Turkey was happy with these developments, some concerns about its geopolitical importance for the Western allies were raised. With the end of bipolar rivalry, US was the dominant power in the Middle East. At that point, the Gulf War gave the opportunity to Turkey to show its continuing importance to the West. In the 1990s, there was an extended foreign policy agenda for the policy makers beyond the questions of membership to EU, problems with Greece, Cyprus issue, and foreign policy and international issues were highly debated in the public opinion.²²

In the post-Cold War period, Turkey's relations with the countries in Balkans, Middle East and Caucasus developed. But, Turkey's

22 Şule Kut, 'Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Ana Hatları', in *En Uzun Onyıl*, eds. Gencer Özcan & Şule Kut, İstanbul: Boyut Kitapları, 1998, p 46.

policymakers argued that the relations with these countries would not supersede Turkey's relations with the West. An important shift occurred in Turkish foreign policy towards the Middle East. During the Cold War years Turkey generally preferred non-intervention to the Middle Eastern affairs but this policy changed dramatically when Turkey assumed a central role in the Gulf War. In this region, another important change in Turkish foreign policy was forging close ties with Israel.²³ Turkey supported the Arab-Israeli Peace Process and developed its relations with Israel. The reasons of this cooperation for Turkey were its security concerns related with PKK issue and its marginalization from Europe after 1997 Luxemburg summit of EU. Other factors that are influential in the development of Turkish-Israeli relations were Turkish Army's huge modernization programs and search of new partnership in the region after the Gulf War. The positive atmosphere in the Middle East created by Oslo Process coincided with PKK terror and this coincidence helped to justification of rapprochement between Turkey and Israel.²⁴ The agreements signed between Turkey and Israel in 1996 increased the cooperation between these two countries in security issues. These agreements caused strong criticisms on the side of some Middle Eastern countries, especially Syria, Iran and Egypt. Turkey's active involvement in Middle Eastern affairs was labeled by some commentators and scholars as 'new-Ottomanism' and 'new Turkish imperialism'.²⁵

After the capture of Öcalan, Turkey and Syria signed cooperation agreements on security issues. Two countries signed an agreement concerning security issues and Turkey came out of this crisis with its main objectives realized and without having had to make good its military threats.²⁶ After this agreement, Turkish authorities

23 Yasemin Çelik, *Contemporary Turkish Foreign Policy*, Preager Publishers:USA, 1999, p 147

24 Ofra Bengio & Gencer Özcan, 'Changing Relations: Turkish-Israeli-Arab Triangle', *Perceptions Journal of International Affairs*, Mart-Mayıs 2000, Cilt 5, Sayı 1, s 4.

25 Efraim Inbar, 'Regional Implications of the Israeli-Turkish Strategic Partnership', *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 5, No. 2, June 2001, (<http://meria.idc.ac.il/journal/2001/issue2/jv5n2a5.html>), s 6.

26 William Hale, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass Publications, London:2000 , p 305.

Çağrı Erhan-Ömer Kürkçüoğlu, '1990-2001 İsrail'le İlişkiler', Baskın Oran (ed) *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları , p 567.

were cautious in the implementation of this agreement. Beside this political development, the economic relations between these two countries started to develop after this agreement. Syrian President Hafiz Esad died in June 2000 and was replaced by his son Beshar Esad. As a sign of improvement of relations between two countries, Turkish President Ahmet Necdet Sezer made his first visit to Syria and Beshar Esad warmly welcomed him.²⁷ The fruitful results of the improved relations between Turkey and Syria became obvious during the late Iraqi Crisis in 2003 and after the terrorist attacks in Istanbul in November 2003. Syrian side was aware of its precarious position in the international atmosphere. The death of Hafez Esad and the transition in this country to the rule of Bessar Esad, the pressure of US on Syria by describing it a 'rough state' made Syrian government more cooperative with Turkey.

Although there are the impacts of several other factors, the decrease of terrorist threat of PKK affected Turkey's foreign policy towards the Middle East. With the decrease of security issues on the agenda of foreign policy, the role of army in the decision making process decreased. Turkey also tried to ameliorate its relations with some Middle Eastern countries, which was strained because of its cooperation with Israel. A similar trend to the developments in the second part of the 1990's occurred during the 1950s. At that time Turkey was very much criticized by seeing the region with the West's prism. With the decline in the security threats, Turkey started to follow a more balanced relations with all of the countries in the region since the last years of 1990's.

EU Candidature and Changes in the Foreign Policy

Another important development that effected Turkey's policy towards the Middle East is acceptance of Turkey's candidature to the European Union. Turkey's close relations with Israel in the Middle East and the rumors of a 'US-Israel-Turkey' triangle was resulting from Turkey's needs and search of new partners in the region in the conditions of post-Cold War era. European countries criticized Turkey because of human rights violations in its struggle with PKK and other issues. These criticisms caused a general belief in Turkey that Europe-

²⁷ 'Turkey Accepts EU Military Force', *Facts on File World's News Digest*, 3 December 2001, p 983.

ans do not take into consideration Turkey's critical security perceptions. But the position of Israel and US was very much close to Turkey in these security issues. But with the change of security conditions and declaration of Turkey's candidature, EU's impact on Turkey's foreign policy started to increase. In order to meet Copenhagen Criteria, Turkey made several constitutional and legal amendments and these changes made Turkey closer to EU. Declaration of Turkey's eligibility to the candidature in Helsinki in 1999 coincided on the part of European Union with the decisions to formulate a common security and foreign policy.

Despite declaration of Turkey as a candidate country to the EU, the discussions about the formulation of the Common Foreign and Security Policy (CFSP) within EU and the place of Turkey in this framework caused setbacks in Turkey's relations with EU. European Union was planning to establish CFSP and needed military capacities to implement such a policy. But EU was lacking these capacities and in need of using NATO's military capacities. The problem here appears in getting the permission of NATO members, which are not EU members, like Turkey and Norway. Turkey demanded taking part in the decision making process of international operations that EU will carry out independent of NATO. Until 2001 Turkey's position regarding the CFSP is supported by USA. But US came to the conclusion that EU is determined to construct its military structure with Turkey or without it and with NATO or without it. This conclusion and the attacks of September 11 led to a change in US policy and US followed a more balanced policy about the issue of CFSP. In December 2001, a compromise was reached on Turkey's position within CFSP and in exchange to lift its veto in NATO for the permission of use of NATO capabilities, Turkey got the right to participate to the discussions of EU constitution convention.²⁸ Turkey's military capacity and the operational capability to participate humanitarian intervention to crisis regions are important assets at the hand of Turkey. Closer relations with EU helped Turkey to diversify its foreign policy options. These relations also increased bargaining power of Turkey vis a vis US and Israel in the Middle Eastern policies.

28 H.Tarık Oğuzlu, 'Changing Dynamics of Turkey's US and EU Relations', *Middle East Policy*, vol. 11, No. 1, Spring 2004, p 100.

Until the late 1990's Turkey's policies regarding the Middle East had very much common with US and Israel. But in the last years the situation started to change and Turkey's Middle East policy became closer to the European one. Beside the factors mentioned above, the end of support from some European countries to PKK, the effects of September 11 and the general opposition to terrorist activities, the government change in Israel and the policies of Sharon government in Palestine, the differences between US and Turkey on the future of Iraq also made the Turkish foreign policy towards the Middle East closer to the European one. At the same time it became clear that EU cannot become a reliable security actor in the military sense in the Middle East without Turkey.²⁹

Both US and Israel is favor of a weak and de-centralized Iraq. But this is contrary to the security interests of Turkey. This difference came to surface before the US-led coalition invasion of Iraq. The decision of US-led coalition to intervene to Iraq also showed the challenges in establishing a common security and foreign policy within EU. Some of the new members of EU acted along with US despite the opposition from Germany and France. But here the case of Turkey was particularly unique. Turkey has been an ally of US for years and there was a general belief that Turkey could not oppose the demands of US in considering the military, economic and political conditions of Turkey. But Turkish Parliament did not allow transfer of US troops to northern Iraq via Turkish territory on March 1, 2003. This decision seriously effected Turkey's relations with US and is also accepted as the manifestation of greater democracy and weakening of pro-US military's power in Turkey. This decision of parliament also nullified the arguments that in case of a membership, Turkey would be a Trojan horse of US within EU. Turkey's current policy in the Cyprus issue also helped to change the negative attitude of some EU member countries against Turkey and prevented the description of Turkey as a troublemaker.

29 Kemal Kirişçi, 'Between Europe and the Middle East: The Transformation of Turkish Policy', *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 8, No.1, March 2004, p 42.

Conclusions

Turkey's foreign policy towards the Middle East in the post-Cold War era witnessed important changes from the traditional trend. Security concerns dominated Turkey's policy towards the region in the 1990's and Turkey actively involved in the Middle Eastern politics. The security threat to the integrity of the country and the negative atmosphere with the neighbors paved the way to the increasing cooperation between Turkey and Israel. US supported this rapprochement and the conditions of Peace Process made this cooperation easy. At the same period EU was also satisfied with the Peace Process and financially contributed to this atmosphere. But Turkey's struggle with PKK and human rights violations during this struggle, the role of army in Turkish politics, close cooperation between Turkey and US, Turkey's problems with Greece helped the perpetuation of a negative atmosphere between Turkey and EU. This situation got worse when EU declined Turkey's candidature to the membership in 1997. This decision limited Turkey's options and increased Turkey's dependency to US and Israel in the Middle East.

The decrease of threat to Turkey's security and EU's acceptance of Turkey in 1999 as a candidate country opened a new phase in Turkey's relations with EU. Turkey's candidature coincided with the increasing initiatives of European Union to form a CSFP. Given the deficiency of military capabilities on the side of EU, the importance of Turkey's possible role in this structure increased. These developments made Turkey's position closer to the European one in the Middle East. The latest developments during the Iraqi invasion showed EU what kind of an asset could Turkey be in its policy towards the region. Turkey followed a policy similar to the core countries of EU contrary to some new members of EU. During the sanctions against Iraq prior to the invasion, Turkey tried to by-pass these sanctions together with some European countries.

In addition to the similarities in Iraqi policy, Turkey's policy in the Palestinian-Israeli conflict has much common with EU. Both Turkey and EU stresses the importance of international law in the solution of problem and pay attention to the sufferings of Palestinian people. Given the open support of US to Israel and the differences of capacity between US and other big actors in world politics, EU's role in the Peace Process

should be within the framework designed by Americans. EU contributed to the construction of infrastructure of a future Palestinian state within the Peace Process. EU also helped Israel by accepting it to some European platforms to break its isolation. Both Turkey and EU favor revitalization of Peace Process since EU's and Turkey's capacities enable them only to operate in times of peace and stability. But the latest Sharon government destroyed the infrastructure of Palestinian Authority. Since EU paid most of the money for this infrastructure, European countries strongly criticized these actions. And also the atmosphere of fighting in Palestine limits the maneuvering capability of EU. Turkey having a long history of relationships both with Palestinians and Israel and also being a candidate or member of EU would contribute to the Peace Process.

The possible convergence of Turkey's Middle Eastern policy with that of European one is related, beside its candidature or membership to the union, with the future policies of big powers, especially US. The unilateral attitude of US after the September 11, 2001 and ignorance of views of allies not to bypass United Nations and international law alienated some of its allies like Turkey. This unilateral approach also alarmed other big actors like EU to consider their relationship with US. Consequently, the stability of transatlantic relations is questioned and Europeans tried to limit their dependency to US in security issues. Such a situation increased the status of Turkey in the security framework of Europe. The unilateral approach of US made Turkey and EU closer to each other. If US returns to a multilateral approach in international politics such a condition does not decrease Turkey's importance since Turkey maintains its relations with US and has the crucial military capability that EU needs.

Turkey's possible membership and role within CFSP is getting more important in current threat perceptions of EU. Although EU developed its relations with Middle Eastern countries under the framework of Euro-Mediterranean partnership and the history of this relations goes back to 1970s, there is not any possibility for membership for these countries. EU's attitude towards the Middle Eastern and Mediterranean countries very much differed from its policies towards East European countries. The current threats to EU like illegal immigration is mainly causing from these countries. Turkey constitutes border between Europe and some Middle Eastern countries. A healthy

relationship between Turkey and EU may constitute an example for future relationships between EU and Middle Eastern countries.

EU is becoming a more integrated political gathering and establishing required infrastructure for CFSP. Although this structuring takes some time, this development will increase the chance of Europe to act together in international relations and becoming a more powerful actor in the global arena. EU resembles an actor, which is more democratic and paying attention to international law. Turkey's reforms for democratization and increasing civilian control on foreign policy as a result of this democratization and decline of security threats makes Turkey a reliable partner for EU.

BIBLIOGRAPHY

1. 'Turkey Accepts EU Military Force', *Facts on File World's News Digest*, 3 December 2001.
2. Albright, Madeleine K., 'The Right Balance Will Secure NATO's Future', *Financial Times*, 7 December 1998.
3. Bengio, Ofra & Gencer Özcan, 'Changing Relations: Turkish-Israeli-Arab Triangle', *Perceptions Journal of International Affairs*, Mart-Mayıs 2000, Cilt 5, Sayı 1.
4. Criss, Bilge & Pınar Bilgin, 'Turkish Foreign Policy Toward the Middle East', *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 1, No:1 January 1997. (<http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue1>).
5. Çelik, Yasemin, *Contemporary Turkish Foreign Policy*, Preager Publishers:USA, 1999.
6. Davidson, Ian & Philip H. Gordon, 'Assessing European Foreign Policy', *International Security*, Vol. 23, No.2.
7. Dosenrode, Soren & Anders Stubkjaer, *The European Union and the Middle East*, London: Sheffield Academic Press, 2002.
8. Erhan, Çağrı -Ömer Kürkçüoğlu, '1990-2001 İsrail'le İlişkiler', Baskın Oran (ed) *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
9. Gad, Emad, 'The EU and the Middle East: An Egyptian View', *Perceptions Journal of International Affairs*, June-August 2003, Vol. 8, No. 2.
10. Hale, William, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass Publications, London:2000.
11. Hollis, Rosemary, 'Europe and the Middle East: Power by Stealth?', *International Affairs*, Vol. 73, No.1.

12. Inbar, Efraim, 'Regional Implications of the Israeli-Turkish Strategic Partnership', *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 5, No. 2, June 2001, (<http://meria.idc.ac.il/journal/2001/issue2/jv5n2a5.html>).
13. Kirişçi, Kemal, 'Between Europe and the Middle East: The Transformation of Turkish Policy', *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 8, No.1, March 2004.
14. Kut, Şule, 'Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Ana Hatları', in *En Uzun Onyıl*, eds. Gencer Özcan & Şule Kut, İstanbul: Boyut Kitapları, 1998.
15. Larrabee, F. Stephen & Ian O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Rand Corporation, 2003, px. (<http://www.rand.org/publications/MR/MR1612/>).
16. Marr, Phebe, 'The United States, Europe and the Middle East, Cooperation, Co-optation or Confrontation?', B.A. Roberson (ed), *The Middle East and Europe*, London: Routledge, 1998.
17. Musu, Costanza, 'European Foreign Policy: A Collective Policy or a Policy of Converging Parallels?', *European Foreign Affairs Review*, vol. 8, 2003.
18. Oğuzlu, H.Tarık, 'Changing Dynamics of Turkey's US and EU Relations', *Middle East Policy*, vol. 11, No. 1, Spring 2004.
19. Perthes, Volker, 'Points of Difference, Cases for Cooperation: European Critics of US Middle East Policy' *Middle East Report*, No:208, Autumn 1998.
20. Roberson, B.A., 'Introduction', B.A. Roberson (ed) *The Middle East and Europe*, London: Routledge, 1998.
21. Salame, Ghassan, 'Torn Between the Atlantic and the Mediterranean, Europe and the Middle East in the post-Cold War Era', B.A. Roberson (ed), *The Middle East and Europe*, London: Routledge, 1998.
22. Saleh, Nivien, 'The European Union and the Gulf States: A Growing Partnership', *Middle East Policy*, October 1999, Vol. 7, Issue 1.

BÖLGESEL ENTEGRASYONLAR VE EKONOMİK PERFORMANS: ECO PROJESİ, TÜRKİYE VE TÜRKİ CUMHURİYETLER

ALİ ŞEN*

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı'ndan günümüze dünya ekonomisindeki temel gelişmeler izlendiğinde, küreselleşme ve bölgeselleşme eğilimlerinin en önemli fenomenler arasında olduğu kabul edilebilir. Bu iki süreç, bir yandan dünya ekonomisinde ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin liberalleştirilmesine katkıda bulunurken, diğer taraftan korumacı ve ayırıcı ticaret bloklarının da oluşmasına neden olmaktadır. Bu yüzden dünya ticaretini serbestleştirmeye yönelik adımlar da iki ana eksen üzerinde ilerlemektedir. Bunlardan ilki, GATT toplantıları veya Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumların çalışmalarıyla küresel çapta sonuç almaya çalışılmaktadır, diğeri ülkelerin kendi coğrafyalarında bölgesel entegrasyonlar şeklindeki çalışmalarla kendisini göstermektedir. Ancak, Avrupa Birliği gibi “kuzey-kuzey” yani gelişmiş ülkelerin oluşturdukları bölgesel ekonomik entegrasyonlar, kendi üyeleri arasındaki ekonomik ilişkileri liberalleştirip refahın gelişmesine hizmet ederken, diğer taraftan üçüncü dünya ülkelerine ve özellikle gelişmekte olan ülkelere karşı geliştirdikleri ayırıcı yapılar sebebiyle, iktisadi gelişmeyi sınırlayıcı sonuçlara da yol açmaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelerin aralarında gerçekleştirmeye çaba sarfettikleri entegrasyonel hareketler, bundan dolayı hem hızlı gelişmeyi hem de gelişmiş ülkeler arasındaki entegrasyonlara karşı korunmayı ve pazarlık güçlerini arttırmayı hedeflemektedirler.

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO), bu bağlamda dikkate alınarak incelemeye değer bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır. ECO, Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulmuş bir işbirliği hareketi iken, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, içine Afganistan ve Türkî Cumhu-

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

riyetleri de alarak bölgesel bir entegrasyon projesi halini almıştır. Kurulduğu 1985’den bugüne kadar bu örgüt, kurumsal dizayn, işbirliği derecesi ve hedeflediği “liberalleşme”nin kapsamı bakımından mesafe almaya çalışmaktadır. Bu çalışmanın amacı, gelişmekte olan ülkeler arası bir entegrasyon girişimi olan ECO’nun gelişme sürecini ve Türkiye’nin bu bölge ile olan ilişkilerini ele alarak incelemektir. Bu makale, ayrıca Türkiye’nin tarihi ve kültürel sebeplerle özel bağları bulunan Türk Cumhuriyetleri olan ilişkilerini de bu çerçevede değerlendirmeye çalışacaktır. Bu çalışmada öncelikle teorik olarak bölgesel entegrasyonların ekonomik etkileri, başarı koşulları ve gelişmekte olan ülkeler itibarıyla olan sorunları ele alınacaktır. Sonra, ECO projesi ile ortaya koyduğu hedefler ve bu doğrultuda sarfedilen çabalara yer verilecektir. Daha sonra ise bu bölgesel entegrasyonun ekonomik performansa yönelik sonuçları, hem genel olarak hem de Türkiye-ECO ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkileri bakımından incelenecektir. Sonuç bölümünde ise ECO çerçevesinde ele alınan konular, teorik bölümlerde ortaya konulan noktalar açısından değerlendirilecektir.

1. Bölgesel Entegrasyonların Ekonomik Etkileri

Ekonomik entegrasyonlar genellikle belli bir coğrafyayı paylaşan ülkeler arasında gerçekleşmektedir. Bu yüzden *bölgesel* kelimesi “ekonomik entegrasyon” ifadesinin önüne bir terim gibi gelerek, onu “ekonomik işbirliği” kavramından farklı kılmaktadır. Zira, farklı ülkeler arasında gerçekleştirilen iktisadi işbirliklerinin coğrafi olarak bir bölgeye dayanmaları gerekli değildir. Buna karşılık, ekonomik entegrasyon daha çok coğrafi bir yakınlık ve bütünlüğe sahip ülkeler arasında oluşmaktadır. Bölgesel ekonomik entegrasyonları iktisadi işbirliğinden ayıran başka faktörler de vardır. Bunların başında, bölgesel entegrasyonları işlevsel hale getiren ortak kurallar, düzenlemeler, politikalar ile onları “uluslarüstü bir otorite” halinde uygulamaya geçirmekle yetkilendirilmiş kurumların varlığı gelmektedir. Bu yönüyle bölgesel ekonomik entegrasyonların, üye ülkelerin ekonomik yapılarında önemli ölçüde değişikliklere yol açmasını ve onlarda yeni ekonomik yapılar oluşmasına sebep olmaları beklenir.¹ Klasik ticaret teorisi itibarıyla bölgesel ekonomik düzenlemelerin arkasındaki temel motivasyon, bölgeyi oluşturan ülkeler arasında ticarete yönelik engellerin kaldırılması veya azaltılması vasıtasıyla üye ülkelerin refahını arttırmaktır.

1.1. Ekonomik Entegrasyonların Statik Etkileri

Bölgesel ekonomik entegrasyonlarda statik etkiler, dış ticaret üzerindeki engellerin kaldırılmasıyla meydana gelir. Bu etkiler, ekonomik yapıda bir değişiklik olmadan, tarifelerin kaldırılması dolayısıyla dış ticaret hacmi ve ona bağlı refah düzeyinde ortaya çıkan değişimleri göstermektedir. Esasen ekonomik entegrasyonun gümrük birliği safhasının yol açtığı bu etkiler, Jacop Viner'den bu yana "ticaret yaratma" ve "ticaret saptırma" kavramları ile açıklanmaktadır.²

Ticaret yaratma etkisi, entegrasyona üye ülkelerin birbirlerine daha önce uyguladıkları tarife ve tarife dışı engelleri kaldırmalarıyla, bir malın üretiminin o malı en düşük fiyatla üreten ülkeye kaymasını açıklamaktadır. Buna göre, birlik içinde bir malın arzı, o malı en etkin şekilde üreten üreticisi tarafından gerçekleşir. Böylelikle, entegrasyon bölgesinde serbest ticaret, üretimde artan uzmanlaşmaya ve ölçek ekonomilerine bağlı olarak, hem malı üreten hem de tüketenler açısından daha ileri bir refah seviyesini ifade etmektedir.

Ticaret saptırma kavramı ise gümrük birliklerinin sahip oldukları ortak dışsal tarifelerin bir gereği olarak çıkabilmektedir. Gümrük birliğinin ortak dış tarifesi, gümrük birliği öncesi daha düşük bir fiyatla gerçekleştirilebilen bir ithalatın maliyetini arttırmakta ve ticaretin yönü birlik içinde ithalat maliyeti düşük ancak üretim bakımından daha az etkin olan ülkeye kaymaktadır. Ticaret saptırması bir ülkenin ulusal refahının azalmasına yol açmaktadır. Bu iki etki birlikte değerlendirildiğinde, bölgesel entegrasyon üyelerinin refah arttıran-ticaret yaratma etkisinin refah azaltan-ticaret saptırma etkisinden fazla olduğu sürece, ekonomik entegrasyondan kazançlı çıkmaları beklenir.

1.2. Ekonomik Entegrasyonların Dinamik Etkileri

Bölgesel ekonomik entegrasyonların statik etkileri, tarifelerin kaldırılmasıyla ortaya çıkan etkiler olurken; dinamik etkiler, dar bir ulusal piyasa yerine birleşik geniş bir piyasanın geçmesiyle ortaya çıkan etkiler olmaktadır. Ekonomik entegrasyon hareketleri, dinamik etkiler anlamında üye ülkelerin ekonomik yapılarında, üretim kapasitelerinde ve verimlilik yapılarında önemli değişikliklere yol açmaktadır. Dolay-

-
- 1 Emin Ertürk, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar*, (Bursa:Ezgi Kitabevi Yayınları, 1993), s. 6-7.
 - 2 Jacop Viner, *The Customs Union Issue*, Carnegie Endowment for International Peace, (New York, 1950).

sıyla, bu değişimlerin zaman içinde bu ülkelerin milli gelir, büyüme hızı ve genel olarak ekonomik refahını etkileyen sonuçları olmaktadır. Çok daha spesifik olarak bakıldığında, ekonomik bütünleşme hareketlerinin en önemli dinamik etkileri dış rekabetin artması, ölçek ekonomileri, teknolojik ilerleme, doğrudan yabancı yatırımları özendirme gibi faktörler olarak görülebilir.³

Entegrasyon içinde dış ticaret kısıtlamalarının kaldırılması, yurt içi üreticileri dış piyasa rekabetiyle karşı karşıya getirir. Dış rekabetin artması zaman içinde verimliliği düşük üreticilerin buldukları endüstriyi terk etmelerine neden olur ve ancak dış rekabete dayanacak kadar verimli çalışanların faaliyetlerini sürdürebilmelerini sağlar. Böylece, tarife ve benzeri engellerin kaldırılması bir taraftan monopolleşmenin ve verimsizliğin önüne geçerken, diğer taraftan yurt içi üretimin serbest ithalat yoluyla terbiye edilmesine de neden olmaktadır.

Bölgesel entegrasyonlar, sebep oldukları geniş piyasa dolayısıyla ölçek ekonomilerinden yararlanmayı mümkün kılar. Zira firmalar, bu durumda üretim hacimlerini, entegrasyonun geniş iç piyasasının ihtiyaçlarına göre ayarlarlar. Büyük ölçekli üretimin neden olduğu maliyet düşürücü faktörler, içsel ve dışsal ölçek ekonomileri olarak ikiye ayrılmaktadır. Bir işletmenin üretim hacmindeki genişlemeye bağlı olarak ortaya çıkan içsel ölçek ekonomiler, işletmenin geniş piyasa dolayısıyla daha ileri teknolojik yöntemler kullanmasına imkan sağlar. Kitlesel üretim, ayrıca, üretim, pazarlama, araştırma-geliştirme gibi faaliyetler için ileri derecede kalifiye eleman istihdam etmeyi mümkün kılar. Dışsal ölçek ekonomiler ise, bir işletmenin bağlı bulunduğu endüstri dalının gelişmesinden kaynaklanmaktadır. Ulaşım, araştırma-geliştirme, enerji ve mali kurumlara ilişkin hizmetler, daha kolay ve daha düşük maliyetlerle elde edilmesi mümkün hale gelir.

Ekonomik entegrasyonlar üye ülkelerin teknolojik ilerleme hızlarını yükseltir. Geniş bir piyasa büyük işletmelerin kurulmasını sağlar. Bu durum, bir taraftan yurt dışından ileri tekniklerin aktarılmasına, diğer taraftan ise işletmelerin kendi içinde araştırma-geliştirme faaliyetlerine daha büyük fonlar ayırmasına neden olur.

Ekonomik entegrasyonların dinamik etkilerinin ortaya çıktığı büyük piyasa gerçeği, entegrasyon bölgesine önemli ölçüde doğrudan ya-

3 Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat*, (İstanbul: Güzem Yayınları, 2003), s. 211-212

bancı sermaye yatırımlarının çekilmesine de imkan vermektedir. Bölgesel entegrasyonlarda bu durum daha çok gümrük birliklerinin oluşturulması sonucunda ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda özellikle üçüncü dünya ülkeleri, entegrasyonun gümrük birliğinden kaynaklanan ortak gümrük tarifesiinden doğan kayıplarını, entegrasyon bölgesine doğrudan yatırım yapmak suretiyle telafi etmek isterler. Ayrıca, gümrük birliklerinin iktisadî katkılar ile istikrar ve verimliliğe yaptığı katkılar da entegrasyona dahil ülkenin yabancı sermayeyi çekmesinin diğeri bir önemli nedenini oluşturmaktadır.

2. Bölgesel Entegrasyonlarda Başarı Şartları

Bölgesel entegrasyonların başarısı, birbirinden farklı ama birbirini tamamlayan bir çok faktörün birarada gerçekleşmesine bağlıdır. Entegrasyonda yer alacak ülke ekonomilerinin kalkınma düzeyi ve sanayileşme yapısı, alt yapı imkanları, ödemeler dengesi ve döviz kuru, millî egemenlik anlayışı, bölgesel dengesizlikler ve tazmin mekanizması, ülkelerin birbirlerine karşı tamamlayıcı-rekabetçi ekonomiler olmaları ve coğrafi ve kültürel yakınlıkları ekonomik entegrasyonların başarılarını etkileyen en önemli faktörler arasındadır.⁴

Kalkınma düzeyleri bakımından birbirine yakın olan ülkelerin oluşturacağı entegrasyonların başarı şansı daha yüksek olacaktır. Üye ülkelerin birbirinden oldukça farklı gelişmişlik seviyesinde bulunduğu entegrasyon hareketleri beklenen başarıyı ortaya koymakta zorlanabilecektir. Benzer biçimde üye ülkelerin sanayi sektörü açısından birbirine yakın büyüklüğe ulaşmış, bir anlamda sanayi maliyetlerinin derecesini ifade eden tarife oranları bakımından birbirine yakınlaşmış ekonomileri arasındaki entegrasyonlar daha başarılı olabilecektir.

Gelişmiş bir ulaştırma ve haberleşme alt yapısı, bilhassa gelişmekte olan ülkeler arasında kurulan entegrasyonların başarısı için önemlidir. Zira, bu ülkelerde ulaştırma alanında, limanların iç merkezlerle irtibatını sağlayacak karayolu bağlantılarında yetersizliklerle karşılaşıldığı gibi, denize kıyısı olmayan ülkelerin içinde ve bu ülkeleri diğeri ülkelerin önemli merkezlerine bağlayacak demiryolu bağlantılarında önemli eksiklikler mevcuttur. Bu durum, entegrasyon içinde yer alan ülkeleri, kaynakları daha rasyonel kullanma imkanından uzaklaştırbilmektedir.

4 Ertürk, *a.g.e.*, s. 83-87.

Entegrasyon bölgesi içinde yanlış yönlendirilmiş döviz kuru politikası, bölge içindeki ticaretin gelişmesine, gümrük tarifeleri kadar zarar verebilir. Bölge içinde aşırı değerlenmiş kurlar, üye ülkeleri bölge dışından ithalata zorlayabilir. Bundan dolayı, bir entegrasyondan bazı ülkeler kazançlı çıkabilirken, diğerleri zarar görebilir. Yani, bir kısım üye ülkeler dış ticaret bilançolarında açık verebilirler. Entegrasyon bölgesinde bu şekilde ortaya çıkabilecek sorunların çözümüne yönelik olarak, bölge ülkeleri arasında finansal kuruluşların oluşturulması ve dış ticareti açık veren üye ülkelere kısa vadeli finansman sağlanması gerekebilir.

Entegrasyon süreci, entegrasyonu oluşturan ülkelerin üstünde yeni oluşturulmuş kurumların ya da otoritelerin karar almasını sağlayan yeni yapılar ortaya çıkaracaktır. Bu anlamda üye ülkelerin bireysel inisiyatiflerini kaybedecekleri ilk alan, tarife politikası olacaktır. Dolayısıyla, mesela gümrük birliği durumunda ortak gümrük tarifesi gereği üye ülkelerin üçüncü ülkeler ile olan ticari ilişkilerindeki ulusal egemenlik alanları daralabilecektir. Entegrasyon bölgesindeki herhangi bir ülkenin kendi bireysel politikası ile, birliğin ortak politikalarından ayrı düşmesi entegrasyonu başarısızlığa götürebilecektir.

Bir ekonomik entegrasyonun üye ülkelerin kalkınmasına veya refahın gelişimine sağlayabileceği kazançlar, bölge içinde eşit olarak gerçekleşmeyebilir. Bazı ülkeler entegrasyon sürecinin ilerlemesinden memnun olabilirler; kimi ülkeler ise entegrasyonun kendileri için “geri bırakma etkisi”ne yol açtığını ileri sürebilirler. Böyle bir durumda, üye ülkeler arasında ortaya çıkan kalkınma farklılıklarını ortadan kaldıracak bir tazmin mekanizmasının devreye girmesi gerekebilecektir. Nitekim, Avrupa Birliği bu konuda başarılı bir örnek oluşturmuş olup, İrlanda, Yunanistan, Portekiz ve İspanya gibi ülkeler, bu anlamda oluşturulmuş fon mekanizmalarından önemli kaynaklar elde etmişlerdir.

Ekonomik entegrasyonun üye ülkelerin rekabetçilik veya tamamlayıcılık bakımından birbirlerine olan konumları entegrasyonun başarısına etki eden son derece önemli bir unsurdur. Eğer entegrasyonu oluşturan ekonomiler, rakip ekonomilerse bu durum, ticarete konu olan ürünler arasında ikame fırsatlarına sebep olacağından ticaret yaratma etkisi büyük olacaktır. Bu yüzden rakip ekonomilerin entegrasyon öncesindeki üretim maliyetleri arasındaki fark, üye ülkelerin birleşme sonrasında ticari engelleri kaldırmalarıyla, ticaret hacminin artmasına ve dolayısıyla refah düzeyinin yükselmesine neden olur. Ancak, enteg-

rasyonu oluşturan ülkeler tamamlayıcı (birbirinden farklı mallar üreten) ekonomiler arasında oluşturulacak olursa, kaynakların yeniden dağılımı fazla etkilenmeyeceği için “ticaret yaratma” çok büyük olamayacaktır.

Entegrasyonu oluşturan ülkelerin birbirine yakın olması, taşıma maliyetlerini düşürmesi sebebiyle üye ülkelerin aralarında gerçekleşen ticaretin hacminin büyümesine yol açar. Eğer ülkelerin coğrafi yakınlıkları, aynı zamanda siyasî, sosyal ve kültürel anlamda da söz konusu ise, bu durumda üye ülkeler arasındaki işbirliği daha kolay gelişecek ve çikabilecek sorunlar daha rahat çözülebilecektir. Böyle bir alt yapı üzerine kurulu entegrasyon hareketleri, bu süreçte yer alan ülkelerin ortak değerleri, ortak hedefleri ve çıkarları paylaşmalarına bağlıdır.⁵

3. Gelişmekte Olan Ülkelerin Ekonomik Entegrasyon Oluşturma Motivasyonları ve Temel Sorunsalları

Gelişmekte olan ülkeleri bölgesel ekonomik entegrasyonları oluşturmaya sevk eden nedenlerin başında, bu ülkelerin dünya ekonomisinde gelişmiş ülkelerle olan ticarî ilişkileri bakımından zayıf durumda olmaları gelmektedir. 1986’da Uruguay’da başlayıp 1994’de Fas’da biten GATT görüşmeleri, gelişmiş ülkelerin gümrük tarifelerinin önemli ölçüde düşüşüne yol açmış olsa da, bu ülkelerin özellikle gelişmekte olan ülkelere tarife dışı kısıtlamaları devam etmektedir. Bu uygulamalar arasında yer alan gönüllü ihracat kısıtlamaları, antidumping, telafi edici vergiler ve yerli endüstrilere dış rekabete korumaya yönelik olarak verilen sübvansiyonlar gibi uygulamalar bulunmaktadır. Bu yüzden gelişmekte olan ülkeler, küresel anlamda bulamadıkları liberal geniş piyasa ortamını kendi aralarında gerçekleştirebilecekleri bölgesel ekonomik entegrasyonlarla telafi etmek istemektedirler. Böylece, bu ülkeler entegrasyon öncesine göre üretim faktörlerinin arzını arttırabilecekleri ve sanayilerini geliştirebilecekleri daha ileri düzeyde bir piyasa ortamına kavuşabileceklerini öngörmektedirler.

Gelişmekte olan bir ülkeler arasında gerçekleştirilen entegrasyon içi ticaretin, dışında kalan gelişmekte olan ülkelerle olana göre daha hızlı bir gelişme eğilimi göstermesi, entegrasyon bölgesi dışında yer alan üçüncü dünya ülkelerini bir bölgesel ekonomik entegrasyona dahil

5 Muzaffer Dartan, E. Hatipoğlu ve M. Dikkaya. *ECO Bölgesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yayınları, 2002), s.118.

olmaya zorlamaktadır. Yani, herhangi bir entegrasyona dahil olmayan bir gelişmekte olan ÷lke, mevcut bir entegrasyon hareketinin kendisinin aleyhine olacağına inanmakta ve kendisi gibi ÷lkelerin oluşturduğu bir entegrasyona girmek istemektedir. Diğer taraftan, dış ticaret alanlarının gelişmiş ÷lkelerin ya izledikleri dış ticaret politikaları veya kurdukları entegrasyonlar tarafından daraltıldığını goren gelişmekte olan ÷lkeler, bir bølgesel entegrasyonu gerçekleştirmekle hem kendi ticaretlerini geliştirmek, hem de diğer ekonomik entegrasyonlar karşısında pazarlık güçlerini korumak istemektedirler.⁶

Bir başka önemli faktör ise, hali hazırda gelişmiş ÷lkelerin oluşturduğu bir entegrasyon hareketine dahil olmaya çalışan bir gelişmekte olan ÷lkenin, çeşitli sebeplerle yine de kendi kalkınma kategorisinde yer alan ÷lkelerle olan entegrasyonlara uzak kalmak istememesidir. Bunun temel bir nedeni, gelişmiş ÷lkelerin oluşturduğu bir entegrasyona tam üye olmanın çok uzun bir süre alması veya coğrafî, ekonomik veya kültürel sebeplerle mümkün görünmemesi ihtimaline karşılık, söz konusu entegrasyona rakip olarak değil, onu belli ölçüde tamamlayacak tarzda diğer gelişmekte olan ÷lkelerle birlikte bir bølgesel ekonomik birliği oluşturmaktadır. Türkiye'nin durumu böyle bir çerçeveye uygun düşmektedir. Türkiye bir taraftan Avrupa Birliği entegrasyonu ile ilişkilerini düzenleyen 1963 Ankara Anlaşması'nı izleyen süreçte mesafe almaya çalışırken, diğer taraftan kendi coğrafyasında yer alan ÷lkelerle farklı entegrasyonel ekonomik birlikler kurmaktadır. İslam Konferansı Örgütü, Karadeniz Ekonomik İşbirliği gibi, Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) da böyle bir entegrasyon siyasetinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Genel olarak bütün ekonomik entegrasyon hareketlerinde görülebi-lecek sorunlar, gelişmekte olan ÷lkeler arasında da caridir. Temel sorunların başında, ilk olarak Myrdal'ın işaret ettiği “kutuplaşma” problemi gelmektedir.⁷ Kutuplaşma farklı gelişme düzeyinde bulunan ÷lkelerin bir iktisadi entegrasyona katılmaları durumunda, serbest piyasa düzeninin mal ve faktör hareketlerinin gelişmesinde dengesizlikler ortaya çıkarmasıdır. Buna göre, kümülatif hareketler ortaya çıkabilmekte ve böylece zengin ÷lkeler daha zengin; yoksul ÷lkeler daha yoksul duruma gelebilmektedir. Bølgesel entegrasyonların neden olabileceği böy-

6 Dartan vd., *a.g.e.*, s.15.

7 G. Myrdal. *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, (London: Duckworth, 1957).

lesi eşitsizlikler, çeşitli tedbirler alınarak çözümlenebilir. Bunlar arasında, geri kalmış ülkelere veya bölgelere, kurulabilecek bir bölgesel kalkınma bankasından fon aktarma yoluyla bu bölgelerdeki kalkınmanın teşvik edilmesi sayılabilir. Ayrıca, entegrasyon çerçevesinde zarar gören ülke veya bölgeler için geliştirilebilecek bir tazmin mekanizması çerçevesinde bu zararlar asgariye indirilebilir.

Bir başka önemli sorun, entegrasyona üye ülkelerin kendi başlarına izledikleri bireysel bir politika yüzünden ekonomik entegrasyonlarda çıkabilecek problemlerdir. Ekonomik entegrasyonlarda bütünleşme sürecinden sapma ifade eden böylesi durumların telafi edilmesi veya ortaya çıkmasına engel olunabilmesi, ancak birlik çapında görev üstlenen ve uluslarüstü bir otorite hüviyetini haiz kurumların oluşturulabilmesi ile mümkündür.

Son olarak değinilmesi gereken bir mühim nokta ise üye ülkeler arasındaki siyasi problemlerin ekonomik entegrasyon sürecini olumsuz etkilemesidir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin pek çoğunun genellikle dünyanın büyük güçlerinin nüfuz alanlarında bulunmaları, bu ülkelerin kendi aralarında siyasi sorunlar çıkmasına ve dolayısıyla içinde yer aldıkları iktisadî birliğin bundan zarar görmesine neden olabilmektedir. Ayrıca, gelişmekte olan üye ülkelerin tarihten gelen siyasi farklılıkları da sorunların politizasyonunu kolaylaştırmaktadır.

4. ECO Bölgesel Entegrasyonunun Gelişim Süreci

ECO - Economic Cooperation Organization - (Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) Türkiye, İran ve Pakistan arasında 1965'de Kalkınma için Bölgesel İşbirliği (RCD) adıyla kurulmuş olan bölgesel işbirliği projesinin bir uzantısıdır. 1979 yılındaki İran'daki rejim değişikliği ve daha sonra ortaya çıkan İran-İrak savaşı sebebiyle RCD faaliyetleri uzun bir süre için askıya alındı. 1985 yılında bu üç ülke arasındaki işbirliğini yeniden canlandırmaya yönelik çalışmalar, RCD yerine Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ECO'nun kurulmasıyla sonuçlandı. Eski Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşması, ECO'nun hem üye hem de faaliyet alanını genişletmek bakımından önemli bir fırsat sundu. Nitekim, Kasım 1992'de İslamabad'ta yapılan Dışişleri Bakanları Toplantısı'nda Afganistan'la beraber Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın üyeliğe kabul edilmesi ile ECO'nun üye sayısı 10'a çıkmıştır. ECO entegrasyonunun toplam nüfusu

370 milyonu bulmakta ve bu büyüklüğü ile Avrupa Birliği kadar bir nüfusu barındırmaktadır. Diğer taraftan 7.9 milyon km² lik bir yüzölçümle ise, AB'nin yaklaşık dört katı bir coğrafi büyüklüğü ifade etmektedir (Tablo 1).

ECO çalışmaları, özellikle 1990'lı yılların ortalarına doğru hem örgütsel yapısının tamamlanması hem de eylem planlarının hazırlanması bakımından hız kazanmaya başlamıştır. Örgütsel yapı itibarıyla ECO, Bakanlar Konseyi (Dışişleri Bakanları veya eşdeğerlerinden oluşan ve temel politikaları belirleyen bir karar alma organı), Temsilciler Konseyi (üst düzey diplomatlardan oluşan ve Bakanlar Konseyi'nin aldığı kararların uygulamasından sorumlu organ), Bölgesel Planlama Konseyi (örgüt hedeflerinin gerçekleştirilmesine yönelik eylem planlarını ve faaliyet programlarını oluşturan yetkilileri bir araya getiren organ) Sekreteryaya ve Teknik Komiteler'den oluşmaktadır.

ECO entegrasyonunun gelişmesi açısından Bakanlar Konseyi'nin Şubat 1993'deki Pakistan'da yaptığı toplantıda benimsediği Quetta Eylem Planı ve Temmuz 1993'te İstanbul'da gerçekleştirilen ikinci ECO zirvesinde bu planın ayrıntılı hedefler kazandırılarak onaylanması önemli bir ilk adım olmuştur. Eylem planı, üye ülkeler için Ulaştırma-Haberleşme, Ticaret, Enerji, Sanayi, Tarım, Turizm ve İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi alanlarında bölgesel ve uzun vadeli hedeflerin gerçekleştirilmesi için zamanlama getirmiştir. Bunun dışında ECO, bir temel hedef olarak kendisine bölge içi ticaretin geliştirilmesini ve önündeki engellerin aşamalı olarak kaldırılmasını; dünya ticaretinin gelişmesinde ECO bölgesinin daha büyük bir rol üstlenmesini; üye devlet ekonomilerinin dünya ekonomisiyle kademeli entegrasyonunun sağlanmasını öngörmektedir⁸

Bununla beraber, özellikle yeni katılan üyeler, tarifelerin azaltılması konusunda çok istekli görünmediler ve 1996'ya kadar bu alanda çok az ilerleme kaydedilebildi. Bunun üzerine ECO sekreteryası, Uruguay Raundu ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) sonuçlarının iyi bir biçimde tartışılmasını mümkün kılan bir insiyatifi başlattı. Nitekim, 1998'de Kazakistan-Almatı'da yapılan ECO zirvesi sonuç bildirisinde, DTÖ'ye dahil olmayan üye devletlerin ticaret politikalarında, söz konusu küresel anlaşmaların doğrultusunda gerekli değişimleri yapmaya üzere çağrıda bulundu.⁹

8 Eco entegrasyonunun hedefleri konusunda daha ayrıntılı bir bilgi için, bkz.. <http://www.ecosecretariat.org/>

9 Richard Pomfret, *Central Asia Turns South? Trade Relations in Transition*. (London: The Royal Institute of International Affairs, 1999), s. 25.

1990'ların sonuna doğru ECO, bölgesel bir entegrasyon hareketi olma yolunda kurumsal kapasitesini geliştirmek için önemli bir çaba ortaya koydu. ECO, bu doğrultuda 1999 yılı itibariyle sürekli hizmet edecek ellibeş kişilik bir idari kadroyu oluşturdu. Ayrıca, ECO sekreteryasının birlik üyesi ülkelere daha iyi bir bilgi akışı ve teknik destek vermesini mümkün kılacak yeni bir istatistik ve iktisadi araştırmalar birimi kuruldu. Bunların dışında, ECO genel sekreterliğinin ASEAN, SAARC ve Pasifik Forumu gibi toplantılara katılması, bu entegrasyon hareketinin diğer bölgesel organizasyonların deneyimlerinden yararlanma yönünde önemli bir girişimi ifade etmektedir.¹⁰

Bütün bu ciddi adımlar, ECO hareketinin bölgesel entegrasyon sürecinde ilerleme kaydetmesi anlamında somut sonuçlara da yol açmaktadır. Nitekim, 14 Eylül 2004'de Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de düzenlenen ve devlet veya hükümet başkanları nezdinde toplanan 8. ECO Zirvesi'nde, "2015 yılına kadar ECO Bölgesi'nde bir Serbest Ticaret Sahasının" gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır. ECO zirvesi, bu kararını içine alan ECO Ticaret Antlaşması'nın üye devletler tarafından acil biçimde imzalanarak onaylanması için çağrıda bulunmuştur. Ayrıca bu Zirve, bölge içinde ticaret ve taşımacılığın gelişmesine yönelik olarak "Transit Ticaret Çerçeve Antlaşması"nın en hızlı biçimde onaylanıp hayata geçirilmesi hususuna da güçlü bir vurgu yapmıştır.¹¹

Ekonomik entegrasyonun dinamik etkileri açısından bakıldığında, ECO hem nüfus hem de piyasa genişliği bakımından önemli bir iktisadî potansiyele işaret etmektedir. ECO bölgesi, iktisadî zenginlik ölçüsü itibariyle dünya ortalamasının oldukça gerisinde olmakla beraber, son yıllardaki ortalama büyüme hızı bakımından ise oldukça ümit vaat eden bir entegrasyon alanı olmak eğilimindedir (Tablo 1).

Nitekim, daha gelişmiş bir kalkınma indeksi olan Beşeri Sermaye İndeksi açısından bakıldığında, ECO ülkelerinin performansı çok daha dikkat çekicidir. Zira, bazı üye ülkelerin beşeri kalkınma performansı, iktisadî büyüme oranlarından daha ileri bir düzeyi ifade etmektedir. 2004 Beşeri Kalkınma Raporuna göre, bazı bölge ülkelerinin mukayeseli olarak ulusal gelirleri zaman içinde azalış ve artış gösterebilirken, beşeri kalkınma indeksi bakımından ise sürekli bir artış gösterebilmiştir. Örneğin, Afganistan ve Pakistan dışında ECO ülkelerindeki yetiş-

10 Pomfret, *a.g.e.*, s.26.

11 <http://www.ecosecretariat.org/>

Tablo 1: ECO Bölgesinin Bazı Temel Göstergeleri

Ülkeler	Yüzölçüm (km ²)	Nüfus (milyon) ³	KBGYİH (SGP) (ABD\$) ³	GSYİH Büyüme Oranı (%) ³
Afganistan	652,090	23,300	v.y.	v.y.
Azerbaycan	86,600	8,172	3,210	0.6
İran	1.648,196	65,540	6,690	6.5
Kazakistan	2.724,900	14,863	1,645	9.5
Kırgızistan	198,500	4,993	1,620	-0.5
Pakistan	796,095	145,960	1,940	5.1
Tacikistan	143,100	6,441	980	9.5
Türkiye	774,815	69,626	6,390	7.8
Türkmenistan	491,200	5,788	4,300	19.8
Özbekistan	448,900	25,272	1,670	1.3
ECO Bölgesi	7.964,396	369,955	-	3.3 ¹ 6.2 ² 7.3
Gelişen Ülk. Ort.	-	-	4,054	3.5 ¹ 5.7 ² 3.3
Dünya Ort.	-	-	7,804	1.3 ¹ 1.4 ² 1.7

Kaynak: <http://www.ecosecretariat.org.sitesi> veri tabanından yazar tarafından düzenlenmiştir.

SGP: Satın Alma Gücü Partisi

¹1998 yılı, ²2000 yılı, ³2002 yılı için

kin okuma yazma oranı, okullaşma oranı ve yaşam süresi beklentisi gelişen ülkeler ortalamasının oldukça üzerindedir.¹²

ECO bölgesinin çarpıcı özelliklerinden birisi, bölge içi ticaretin bölgenin toplam dış ticaret hacmi içinde düşük düzeyde kalmış olmasıdır. Esasen zaten büyük olmayan dış ticaret hacmi toplamı içinde, ECO içi

¹² UNDP, *Human Development Report*, 2004. (New York: Oxford University Press).

Tablo 2: ECO Dış Ticareti (Milyar ABD\$)

	1998	1999	2000	2001	2002
İhracat	59.3	68.7	83.2	82.3	94.6
İthalat	81.3	75.4	93.0	84.9	103.3
Toplam Ticaret Hacmi	140.6	144.1	176.2	167.2	197.9
Toplam İhracat (Yıllık % değişim)	-11.2	16.0	21.1	-1.1	14.9
ECO içi İhracat*	6.1	5.0	5.5	5.1	5.4
Bölge içi Tic.Rasyosu* (%)	5.3	5.0	5.3	5.1	5.2

*Afganistan olmaksızın hesaplanmıştır.

Kaynak: ECO Sekreteryası Veritabanı, <http://www.eco-secretariat.org> sitesi

ticaretin 1990'lı yıllarda olduğu gibi 2000'li yılların başında da % 5'li oranların üzerine çıkamaması düşündürücüdür (Tablo 2). Ancak, ECO devletlerinin 2015 yılına kadar bölge içindeki ticaret engellerinin kaldırılmasına yönelik gelecek vizyonu, tarifelerin uyumlaştırılması girişimleri, yatırımların karşılıklı korunması, çifte vergilendirmenin önlenmesi gibi gelişmeler, bölge içi ticaretin artmasına imkan sağlayabilecektir. Ayrıca, Mart 1995'de imzalanan ve henüz üye devletler tarafından onaylanmamış olan "ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası"nın temel görevi bölge içi ticaret ve kalkınma projelerine finansman sağlamak olacaktır. Nisan 2004'de Ankara'da toplanan Geçici Komite Toplantısı, bankanın kısa sürede açılmasını mümkün kılacak işlemlerin ivedilikle yerine getirilmesine karar vermiştir. Bunun dışında, İran, Türkiye ve Pakistan arasında mutabakata varılan ve çok yakın gelecekte faaliyete geçmesi beklenen ECO Re-assürans Sigorta Şirketi, ticaret ve yatırım alanları ile ilgili çalışmalara destek verecektir.¹³

7 milyon kilometrekarelik bir alana yayılmış olan on ECO ülkesi, aralarındaki işbirliğinin gelişmesi için ulaştırma ve haberleşme sektörlerinde istikrarlı bir gelişmeye ihtiyaç duymaktadırlar. Örneğin savaşın tahrip ettiği 2500 kilometrelik Afganistan karayollarının ve önemli köprülerinin yüzde 60'ından daha fazlasının yenilenmeye ihtiyacı var-

13 <http://www.ecosecretariat.org>

dır.¹⁴ Bölge içi ulaştırma ve haberleşmenin geliştirilmesi ile ilgili bir 1993 Quetta Eylem Planı mevcutken, 1997 ECO Aşkabat Zirve deklarasyonu kararıyla, demiryolu ve limanlarla birbirine bağlı bir ulaştırma ağı projesinin gerçekleştirilmesini acil ve öncelikli bir hedef olarak belirledi. Nitekim, Mart 1998'de Aşkabat'ta bu alanda bakanlar düzeyindeki bir toplantıda 1998-2007 yılları arasını kapsayan on yıllık bir eylem planı kabul edildi. Bu plan, bölgedeki ana transit-ulaştırma rotaları üzerindeki fiziki olmayan engellerin kaldırılmasını; "Doğu-Batı" ve "Kuzey-Güney" ulaştırma koridorlarının fiziki alt yapısının geliştirilmesini; ve ECO bölgesinde telekomünikasyon ve posta ile ilgili bağlantıların geliştirilmesini öngörmektedir.¹⁵ Hali hazırda ECO üye devletleri, çeşitli uluslararası kurumların mali destekleri ile bu programı uygulamaktadırlar. Bu arada, bölge içi demiryolu bağlantılarının geliştirilmesi bakımından belli bir ilerleme sağlanmıştır. Örneğin, İran'ın Meşed şehrinde Türkmenistan'ın Tejen şehrine ulaşan 300 kilometrelik bir demiryolu Mayıs 1996'da açılmıştır. Bu gelişme bir anlamda, İran ve Orta Asya demiryolu ağları arasındaki ilk doğrudan irtibatı da temin etmiştir.¹⁶

Enerji sektörü, ECO bölgesinin en önemli iktisadi işbirliği alanlarının ve önceliklerinin başında gelmektedir. Aslında, eğer Pakistan ve Türkiye dışarıda bırakılırsa diğer ülkeler dikkate alındığında ECO bölgesi önemli bir petrol-doğal gaz havzası olarak tanımlanabilir. Bunun dışında bölge, hidroelektrik enerji kapasitesi bakımından da önemli bir potansiyele sahiptir. Bu durum, sadece bölge içi ticaretin hacmini önemli ölçüde arttırmak açısından değil, aynı zamanda Türkiye ve Pakistan gibi petrol ve gaza bağımlı iki ülkenin gelecekte bu mallar açısından artan ihtiyacını bölge içinden karşılamak bakımından da önemli olacaktır. Enerji alanı açısından değerlendirildiğinde İran, Kazakistan ve Türkmenistan önemli petrol ve doğal gaz üreticileridir. Bu ülkelerin yakın gelecekte sadece bölge için değil, aynı zamanda dünya enerji piyasaları bakımından da önemli rol oynayabilecekleri beklenebilir. Hali hazırda, ECO bölgesinde 2001-2005 yıllarını içine alan bir Enerji ve Petrol Eylem Planı, Kasım 2000'de İslamabad'ta toplanan ECO Bakanlar Konseyi'nde benimsenmiştir. Bu yıllar arasında, ECO ülkeleri ara-

14 K.L. Afrasiabi ve Y.P. Celali, "The Economic Cooperation Organization: Regionalization in a Competitive Context", *Mediterranean Quarterly*, Fall 2001, s.74

15 <http://www.ecosecretariat.org>

16 Edmund Herzig, "Regionalism, Iran and Central Asia", *International Affairs*, 80, no:3, Mayıs, 2004, s.508

sında elektrik enerjilerinin birbirine bağlanabilirliği, enerjide etkinlik, petrol ve doğal gaz boru hatları ile petrol rafinerileri ve ürünleri, yeni ve yenilenebilir enerji kaynakları ve enerji enformasyonu ile koordinasyonu gibi eylem planında yer alan konularda görüşmeler yapılmış ve bazı adımlar atılmıştır.¹⁷ ECO'nun enerji alanındaki bu inisiyatifleri henüz kuruluş aşamasında olsa bile, bunların yakın gelecekte önemli sonuçlarının olacağı beklenebilir.

5. Türkiye-ECO İlişkileri

ECO, Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetler ile beraberce üye olduğu tek bölgesel ekonomik teşkilattır. Bundan dolayı Türkiye'nin ECO ile ilişkileri incelendiğinde hem genel olarak entegrasyonla hem de bu bölgesel proje çerçevesi içinde, tarihi ve kültürel yakınlıkları olan Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini ele almak gereklidir. Türkiye, temel kurucu üyelerden biri olması, gelişmişlik düzeyi ve dünya ile olan ilişkileri bakımından ECO hareketi içinde öncü bir role sahiptir. Ancak, ECO'nun kuruluşunda yer alan önemli hedeflere rağmen son yıllara kadar önemli bir gelişme kayd edilemedi. Bunda ECO'nun iki önemli kurucu üyesi olan Türkiye ve İran'ın farklı siyasi yaklaşımları sahip olmasının ve durumun zaman zaman iki ülke ilişkilerinde soğukluğa yol açmasının da önemli payı olmuştur.

İki ülke ilişkilerinin daha iyi bir seyre girdiği 1990 ortalarından sonra, 1996'da Türkiye, İran'la 20 yıllık bir doğal gaz alımını öngören ve mali portresi 20 milyar dolar olan bir anlaşmanın yükümlülüklerini yerine getirmiştir.¹⁸ Türkiye İran ticari ilişkileri son bir kaç yılda daha önceki yıllara göre anlamlı bir ilerleme kaydetmektedir. 2003 yılında 534 milyon dolar olan Türkiye'nin bu ülkeye olan ihracatı, 2004 yılında yüzde 51.8'lik bir artışla 810 milyon dolara çıkmıştır. İran'dan yapılan ithalat ise, büyük çapta mineral yakıt ve yağ sınıfından olmak üzere aynı dönemde yüzde 5'lik bir artışla 1.861 milyon dolardan 1.961 milyon dolara yükselmiştir.

Türkiye'nin Pakistan ve Afganistan ile olan ilişkileri, tarihsel bir dostluk ve kardeşlik bağlarına dayansa da, hem iki ülke arasındaki mesafenin oldukça uzaklığı hem de işbirliği alanlarının özellikle ticaret itibariyle genişletilememesi sebebiyle önemli bir gelişme sağlayamamıştır. Ancak, özellikle 1990'lı yıllarda çeşitli Türk müteahhitlerinin, Pa-

¹⁷ Daha ayrıntılı bilgi için, bkz., <http://www.ecosecretariat.org>

¹⁸ Dartan, vd., *a.g.e.*, 118.

kistan'ın fiziki alt yapısı ile yüklendikleri iş tutarı yaklaşık 1.3 milyar doları aşmıştır.¹⁹ Diğer taraftan, Türkiye'nin Afganistan ile olan ilişkileri ise bu ülkenin çok uzun dönemdir içinde bulunduğu savaş ortamı dolayısıyla neredeyse ihmal edilebilecek düzeydedir. Son yıllarda yeniden yapılanma içinde olan Afganistan'da Türk müteahhitlik sektörü yaklaşık 300 milyon dolarlık bir inşaat ihalesi almıştır.

Türkiye'nin bütün ECO ülkeleri ile olan ticari ilişkileri değerlendirildiğinde, Türkiye'nin ithalat ve ihracatında ECO bölgesinin 2002 yılına kadar hem mutlak rakamlarla ve hem de oransal olarak anlamlı sayılabilecek bir aşama kaydetmediğinden söz edilebilir. Ancak 2004 yılına gelindiğinde Türkiye'nin bu bölge ile olan ticaret hacmi, toplam ticaret hacmine kıyasla oransal olarak önemli bir değişim göstermese de, mutlak rakamlar bakımından oldukça önemli bir sıçrama içinde olduğunu gözlemlemek mümkündür (Tablo 3).

Tablo 3: Türkiye'nin ECO ile Dış Ticareti ve Toplam Dış Ticaretindeki Yeri (milyon dolar)

Yıllar	İthalat				İhracat			
	1998	2000	2002	2004	1998	2000	2002	2004
ECO	1,125	874	1,042	2,187	948	1,543	1,548	3,208
%	4.2	3.1	2.9	3.5	2.1	2.8	3.0	3.3

Kaynak: DPT veri tabanı, <http://ekutup.dpt.gov.tr/>

6. ECO Bölgesinde Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri

Türkiye açısından ECO'nun bir diğer önemi de kendisine Türk Cumhuriyetleri ile yakınlaşma imkanı vermesidir. ECO bölgesi içinde iki taraf arasındaki ilişkiler daha istikrarlı bir hatta ilerlemiştir. Bununla beraber, Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler, önce oldukça yüksek sayılabilecek bir iyimserlikle başladı. Fakat daha sonra ilişkilerin başında düşünüldüğü hızda ilerlemesini sınırlayan bazı kısıtların ortaya çıkmasıyla beraber, iki taraf arasındaki her

¹⁹ Türk Müteahhitler Birliği Web sitesi, http://www.tmb.org.tr/arastirma_yayinlar.php

²⁰ Bu çerçevede gelişen Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin ayrıntılı bir analizi için, bkz., Gül Turan, İter Turan ve İdris Bal, "Turkey's Relations with the Turkic Republics" (Der.) İdris Bal, *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era* içinde, ss.291-327, 2004, Brown Walker Press, Florida,

alandaki ilişkilerin belirli bir rutine oturduğu yeni bir dönem başladı.²⁰ Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'nin kuruluşundan itibaren bu ülkelerin yeniden yapılanmasına önemli katkılar sağladı. Bunlar arasında merkez bankalarının kurulması, ticari bankaların piyasa ekonomisi koşullarına intibakı, devletin mali yapısı ve gümrük sisteminin yeni dönem ihtiyaçlarına göre dönüştürülmesi, özel mülkiyet rejiminin oluşturulması gibi alanlarda hukuksal alt yapının oturtulması yer bulmaktadır.²¹

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ticari ilişkileri, uzun dönemde önemli bir potansiyele işaret etmekle beraber, şu ana kadar olan performans sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri olan dış ticareti 1992-1998 döneminde sürekli bir artış kaydetti. Türkiye'nin bu ülkelerle olan ihracatı, bu dönemde 186 milyon dolardan 835 milyon dolara çıkarken, aynı dönemdeki ithalatı ise 89 milyon dolardan 449 milyon dolara çıktı. 1998-2002 döneminde bölgede ve Türkiye'deki krizlerin etkisiyle iki taraf arasındaki dış ticaret hacmi özellikle Türkiye ihracatının düşüşe geçmesiyle daraldı; Türkiye'nin ihracatı 2002 yılında 620 milyon dolarda kalırken, ithalat 2000 yılında 628 milyon dolara yükseldikten sonra, 2002'de 455 milyon dolara geriledi. 2003 ve 2004 yılında yeniden yükseliş seyrine giren iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi, hem ihracat ve hem de ithalat açısından önemli bir sıçrama gösterdi. 2004'de Türk Cumhuriyetlerine olan ihracat yaklaşık 1.2 milyar dolara çıkarken, ithalat yine yaklaşık olarak 1 milyar dolar sınırına yaklaşmıştır (Tablo, 4).

Tablo 4: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan Dış Ticareti (milyon \$ ve %)

Yıllar	İhracat				İthalat			
	1998	2000	2002	2004	1998	2000	2002	2004
Türk Cumh.	835	573	620	1,186	449	628	455	941
	3.1	2.1	1.7	1.9	1.0	1.2	0.9	1.0

Kaynak: DPT veri tabanı,
<http://ekutup.dpt.gov.tr/>

21 Orhan Morgil, "Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye Ekonomik İlişkileri", (Der.) Erol Manisalı, *Balkanlar, Kafkasya ve OrtaDoğu'da Gelişmeler ve Türkiye*, Uluslararası Girne Konferansları, no.10, 1994, Kıbrıs Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Türkiye'nin dış ticaretinde Türk Cumhuriyetlerinin payı oransal olarak değerlendirildiğinde, ihracat bakımından en önemli ülkeler sırasıyla, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan % 0.6 ile % 0.3 arasında değişmektedir. Türkiye'nin toplam ithalatı içinde bu ülkelerin payına bakıldığında, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan % 0.2 ile aynı oranda bulunmaktadır. Azerbaycan ve Kazakistan toplam Türkiye ihracatının 30 ve 31. sıralarını alacak kadar önemli bir ülke olurken, toplam ithalat içinde çok daha gerilerde yer almaktadırlar.

Tablo 5: Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'nin Dış Ticaretindeki Yeri – İlk 50 Ülke Arasında - (Mart 2004)

İhracat		İthalat	
Ülkeler (Sıralama)	Türkiye'nin Toplam İhracatındaki Payı	Ülkeler (Sıralama)	Türkiye'nin Toplam İthalatındaki Payı
30. Azerbaycan	0.6	47. Kazakistan	0.2
31. Kazakistan	0.5	48. Özbekistan	0.2
40. Türkmenistan	0.4	49. Türkmenistan	0.2
49. Özbekistan	0.3		

Kaynak: DİE, Özkan vd, 2004, s.116 içinde.

Türk Cumhuriyetlerine yönelik ihracat ve yatırım faaliyetleri ilk yıllarda Türk Eximbank kredileri ile desteklenmiş ve bu dönemde bu yüzden gerek ihracat ve gerekse üstlenilen müteahhitlik hizmetlerinde ciddi artışlar olmuştur. 1992-2000 döneminde bu kredilerin toplamı, 1.1 milyar doları bulmuştur.²² Diğer taraftan, Türk müteahhitlerinin Türk Cumhuriyetlerinde üstlendikleri iş tutarı, Sovyetler Birliği döneminde oldukça düşük bir düzeyde iken, 1990'ların başından itibaren sürekli bir artış kaydederek 2003 yılı sonunda 6 milyar doların üzerine çıkmıştır (Tablo 6).

²² Meryem Kırmımlı ve Dilek Temiz, "Soğuk Savaş Sonrası Türk Cumhuriyetleri'ne Yönelik Türk Dış Politikası", İdris Bal, (Ed.), *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara: Nobel Yayınları, 2004, p.452

Tablo 6: 2003 Yılı Sonuna Kadar TMB* Üyesi Firmaların Türk Cumhuriyetlerindeki Üstlendikleri İş Tutarları (Bin ABD Doları)

	1980-1989	1990-1999	2000-2003	Genel Toplam
Azerbaycan	-	466.713	155.103	621.816
Kazakistan	80.120	1,257.359	475.175	1,812.654
Kırgızistan	-	215.236	300.531	515.767
Özbekistan	-	853.120	157.184	1,010.304
Tacikistan	-	14.393	28.463	42.856
Türkmenistan	-	1,344.863	684.337	2,029.200
Toplam	80.120	4,151.684	1,800.793	6,032.597

* TMB: Türk Müteahhitler Birliği
Kaynak: TMB Web Sitesi
(http://www.tmb.org.tr/arastirma_yayinlar.php)

Türkiye açısından, ECO bölgesindeki iktisadi etkinliğini de arttıracak önemli bir olgu da Türk Cumhuriyetlerinde hem resmi hem de gönüllü sivil kesim tarafından gerçekleştirilen eğitim alanındaki faaliyetlerdir. 2002 yılı sonu itibarıyla bu ülkelerdeki Türk devletinin açtığı okul sayısı 12'yi bulurken, gönüllü eğitim kurumları tarafından açılan okul sayısı 200'ü aşmış bulunmaktadır. Ayrıca, bu ülkelerden Türkiye'ye orta ve yüksek tahsil için gelen öğrenci sayıları binlerle ifade edilecek boyuttadır. Hiç şüphesiz bu gelişmeler, yakın gelecekte her iki taraf arasındaki ilişkilerin çok yönlü olarak olumlu gelişimine ciddi katkılar sağlayacaktır.²³

²³ İdris Bal, *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era* içinde, 2004, Brown Walker Press, Florida; Dartan vd., *a.g.e.*, s.132.

SONUÇ

Bütün entegrasyon hareketlerinde olduğu gibi, ECO entegrasyonunun da temel hedefi, üyeleri arasındaki işbirliğini başta ticaret olmak üzere her alanda geliştirerek ülke ve bölge refahının gelişmesine katkıda bulunmaktır. Ekonomik entegrasyonlar, ticaret üzerindeki engellerin kaldırılmasıyla ortaya çıkan ticaret yaratma etkisi nedeniyle, ticaret hacminin artmasına imkan sağlamakta ve ona bağlı refah artışları getirmektedir. Bölgesel entegrasyonlar, ayrıca sağladıkları “büyük piyasa” avantajıyla dinamik etkilere yol açmakta ve böylece uzun dönemde üye ülkelerin ölçek ekonomileri yardımıyla rekabetçilik yapılarını güçlendirmektedir. Bu durum ülkelerin, teknolojik gelişme hızlarını arttırdığı gibi, yabancı yatırımları cezbetme kabiliyetlerini de attırmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin oluşturdukları ekonomik entegrasyonların bu olumlu etkilere ulaşabilmelerine engel olabilecek bazı dezavantajları olabilmektedir. Bunların en önemlileri arasında, üye ülkeler arasındaki gelişme farklılıkları, alt yapı eksiklikleri, gerekli entegrasyon kurumlarının oluşmaması veya bunlara işlerlik kazandırılmaması ve üyeler arasındaki siyasi sorunlar bulunmaktadır.

ECO bölgesi hem coğrafi büyüklük hem de nüfus açısından büyük bir piyasa potansiyeli taşımaya rağmen, üye ülkelerinin tamamının ürettiği gelir bakımından henüz gelişmiş olarak nitelendirilebilecek bir büyüklüğü ifade edecek kadar değildir. ECO bünyesinde İran ve Türkiye daha gelişmiş ve öncü ülke ekonomilerini temsil ederken, diğer ülke ekonomileri ile bu ülke ekonomileri arasında belirli bir gelişme farkı mevcuttur. Ayrıca, üye ülkeler büyük bir coğrafi alanda önemli ulaştırma ve haberleşme sorunlarına sahiptirler. Bu faktörler, bölge ülkelerinin ekonomik entegrasyonun “büyük piyasa” etkisinden gerekli ölçüde yararlanmalarının önüne geçmektedir. Ayrıca, üye ülke ekonomilerinin büyük ölçüde “tamamlayıcı” özelliğe sahip bulunmaları, ticaretin serbestleşmesiyle ortaya çıkması beklenen rekabete bağlı verimlilik etkisinden avantaj sağlamalarını sınırlandırmaktadır. Siyasi faktörler de ECO’nun amaçladığı hedeflere ulaşmasına engel olabilmektedir. Bu bağlamda Türkiye ve İran arasında çıkabilen gerginlikler ve Türk Cumhuriyetlerinin tarihi nedenlerle Rusya’nın önemli bir nüfuzu altında

bulunması, bu entegrasyon hareketinin çok daha iyi sonuçlar alabilmesini engelleyebilmektedir.²⁴

Bütün bu sebeplerden dolayı genel olarak ECO entegrasyonun performansı ve gerekse Türkiye-ECO ve bu çerçevedeki Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ekonomik ilişkileri, henüz beklentilerin gerisinde bulunmaktadır. Ancak, ECO hareketi kurumsal düzeyde gelişmesini sürdürmektedir. Üye ülkeler ticaret, enerji, ulaştırma ve haberleşme alt yapısı ve karşılıklı yatırım imkanlarının geliştirilmesi bakımından iyi niyetli bir çaba içindedirler. Bu çerçevede Türkiye'nin resmi ve hükümet-dışı organizasyonlarının özellikle eğitim alanındaki gayretleri, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin yakın gelecekte her alanda daha iyi sonuçlar elde etmesine zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla, ECO şu ana kadarki performansı itibarıyla, hâlâ bir geçiş dönemi içinde bulunmakta, fakat daha başarılı bir performans ortaya koyabilmek bakımından ümit vaad eden bir potansiyel taşımaktadır.

24 Rusya'nın Türk Cumhuriyetleri üzerindeki nüfuzu ve ekonomik etkileri konusunda, bkz. Gül Turan ve İler Turan, "Turkey's Emerging Relationship with Other Turkic Republics", ed. L. Rittenberg, *The Political Economies of Turkey in Post-Soviet Era: Going West and Looking East.*, (London, 1998), 186-188.

KAYNAKÇA

- Afrasiabi, K.L. ve Y.P. Jalali, "The Economic Cooperation Organization: Regionalization in a Competitive Context" *Mediterranean Quarterly*, Fall 2001, ss. 61-79.
- Dartan, M. E. Hatipoğlu ve M. Dikkaya, *ECO Bölgesi: Uluslararası Faktörlerin Rolü ve Türkiye*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yayınları, 2002.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) *Temel Ekonomik Göstergeler*, <http://ekutup.dpt.gov.tr/> (27.03.2005)
- ECO (Economic Cooperation Organization).
Web Sitesi: <http://www.ecosecretariat.org/> (25, 03, 2005).
- Ertürk, E., *Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar*, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1993.
- Herzig, E., "Regionalism, Iran and Central Asia", *International Affairs*, 80, No:3, May 2004, ss. 503-518
- Kırımlı M ve D. Temiz, "Soğuk Savaş Sonrası Türk Cumhuriyetleri'ne Yönelik Türk Dış Politikası", İdris Bal, ed., *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara: Nobel Yayınları, 2004.
- Morgil, O. "Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye Ekonomik İlişkileri", Erol Manisalı, ed., *Balkanlar, Kafkasya ve OrtaDoğu'da Gelişmeler ve Türkiye*, Uluslararası Girne Konferansları, no.10, İstanbul: Kıbrıs Araştırmaları Vakfı, 1994.
- Özkan, Ö, Hakan Tunahan ve Hasan Demir. "Avrupa Birliği-Türkiye ve Türk Cumhuriyetler Arasındaki Ticarete Kullanılabilecek Alternatif Bir Finansman Yöntemi: Karşılıklı Akreditif", *İktisat İşletme Finans*, 19, Sayı: 221, Ağustos 2004, ss. 114-123.
- Pomfret, R. *Central Asia Turns South? Trade Relations in Transition*, London: The Royal Institute of International Affairs, 1999.
- Seyidoğlu, H., *Uluslararası İktisat*. İstanbul: Güzem Yayınları, 2003.
- Turan, Gül ve İlter Turan, "Turkey's Emerging Relationship with Other Turkic Republics", L. Rittenberg, ed., *The Political Economies of Turkey in Post-Soviet Era: Going West and Looking East.*, London: Paeger, 1998, ss. 177-203.
- Turan, Gül, İlter Turan ve İdris Bal. "Turkey's Relations with the Turkic Republics", İdris Bal, (Der.) *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*, Florida: Brown Walker Press, 2004, ss.291-327.

AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE PETROL VE GAZ KAYNAKLARININ İŞLETİLMESİNE ALTERNATİF OLARAK NAKLİYAT KORİDORLARI

Dr. EYÜP ZENGİN*

RÖVŞEN İBRAHİMOV**

1. GİRİŞ

Kafkasya bölgesinde yer alan Azerbaycan'ın en önemli özelliği tarihi geçit ve ticaret yolları üzerinde yer almasıdır. 1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra, serbest piyasa ekonomisini ekonomik kalkınma modeli olarak seçmiş, dünya sistemi ile entegre olabilmek amacıyla bir çok uluslararası kuruluşa üye olmuş, entegrasyon sürecini bir an öce tamamlayabilmek ve hemen hemen bütün sektörlerde yeniden yapılanmayı sağlayabilmek amacıyla da reformlar yapmıştır.

Bu yazıda ülke ekonomisinde petrol ve doğal gaz kaynaklarını işletilmesine alternatif olarak, Azerbaycan'ın bir transit ülke olarak sahip olduğu jeopolitik konumdan yararlanarak, Doğu ile Batıyı, Kuzey ile Güneyi birleştirecek büyük iletişim projelerini gerçekleştirerek, hem politik hem ekonomik bakımdan ne gibi kazançlar elde edeceği tartışılacaktır.

2. AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN TEK YÖNLÜ GELİŞİMİNİN SAKINCALARI

Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığına yeniden kavuştuktan sonra ekonomisinin esas gelişim yönünü kendi petrol ve gaz rezervlerinin işletilmesi üzerinde yoğunlaştırdı. Hazar havzasındaki zengin petrol ve gaz kaynaklarının dünya pazarlarına naklini sağlayarak, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan'da baş gösteren ağır ekonomik

* Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA), Uzman, Ankara

** Araş.Gör., Qafqaz Üniversitesi, Uluslararası Hukuk Fakültesi, Bakü.

bunalımdan hızla çıkış yolu bulunacağı konusunda umutlandı. Fakat, ülke ekonomisinin tek yönlü gelişimi kısa zamanda büyük gelirler getirmiş olsa bile sonuçta “Hollanda sendromu” olarak isimlendirilen durumla karşı-karşıya kalınabilir. “Hollanda sendromu” terimi, 1960-1970’li yıllarda Hollanda ekonomisini kapsayan sendromla ilgili ortaya çıkmıştır.¹ Bu nedenle, Azerbaycan yönetimi, petrol ve gaz sektörü ile birlikte ekonominin diğer alanlarının gelişmesine büyük dikkat göstermelidir.

3. AZERBAJCAN’IN AVRUPA BİRLİĞİ TARAFINDAN PROJELENDİRİLEN TRACECA PROGRAMINA KATILIMI VE BUNUN ÜLKEYE YARARLARI

Günümüzde Azerbaycan, yeni dünya düzeni sürecinde Avrasya’da yaşanan entegrasyon hareketlerinin dışında kalamazdı. Avrasya kıtasında meydana gelen entegrasyon hareketlerinden en önemlisi ise, Avrupa Birliği’ne üye 25 Avrupa ülkesinin kendi aralarında ekonomik ve siyasi birlik ya da Ekonomik ve Siyasi Birlik adına sürdürdüğü dinamizmdir. İleride ortaya çıkacak bu siyasi birliğin en yakın komşularından biri, onu Uzakdoğu pazarlarına ve Hazardaki enerji kaynaklarına götüren yolların üzerinde bulunan Azerbaycan’dır. Bugün bile, Azerbaycan söz konusu Birlikle çeşitli alanlarda işbirliğinde bulunmakta, Avrupa Birliği ile Partnerlik ve İşbirliği Anlaşması ve TACIS Programı çerçevesinde kendi ilişkilerini sürdürmektedir. TACIS Programı çerçevesinde Azerbaycan’ı transit devlet olarak tanımlayan TRACECA Programı hazırlanmış ve gerçekleştirilmiştir.

TRACECA Programı 1993 yılının Mayıs ayında Brüksel’de sekiz TRACECA devletinin (beşi Merkezi Asya, üçü ise Kafkasya Cumhuriye-

1 Bu sendrom aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır: “Hollanda’da petrol ve gaz üretimi başlatıldığı dönemde sanayinin gelişmesi ve ekonominin diğer alanlarının verimliliği unutuldu. Petrol dışı sektörün zayıflamasına rağmen, Hollanda yönetimi, doğrudan maddi üretimle uğraşmayanların işsizlik zayıflamasına rağmen, Hollanda yönetimi, doğrudan maddi üretimle uğraşmayanların işsizlik sigortasını, yüksek emeklilik maaşlarını veya erken emeklilik uygulamalarını sürdürmeye çalıştılar. Kaynakların tükenmesi yüzünden gelirler azalmaya başladığında ise, oldukça şişkin sosyal sektörden, aynı şekilde petrol ve gaz sanayisi ile ilgisi bulunmayan ekonominin diğer esas alanlarının unutulmasından dolayı eziyet çektiler. Hollanda hükümeti denizde petrol ve gaz üretimi artışına o kadar kapıldı ki, sanayi alanları unutuldu ve sonuçta nüfusun büyük bir kesimi devlet yardımlarına aşırı bağımlı durumuna düştü. Nesibli, Nesib, “Azerbaycanın Geopolitikası ve Neft”, Xezar Üniversitesi yayını, Bakı, 2000, s.

ti) nakliyat ve ticaret bakanlarının toplandığı konferansta belirlenmiştir². Bu konferansta, Avrupa'dan Batı-Doğu istikametinde Karadeniz üzerinden, Kafkasya'dan, Hazar Denizinden Merkezi Asya'ya kadar nakliyat koridorunun kurulması kararlaştırılmıştır. TRACECA Programı, AB'nin söz konusu devletlere yönelik global stratejisinin bir parçasıdır ve aşağıdaki hedefleri öngörmektedir:³

- Avrupa ve Dünya pazarlarına alternatif nakliyat yollarının geliştirilmesi yoluyla bu Cumhuriyetlerin politik ve ekonomik bağımsızlığını desteklemek;
- Cumhuriyetler arasında işbirliğinin geliştirilmesini teşvik etmek;
- TACIS'in TRACECA Programı aracılığıyla uluslararası mali kuruluşların ve özel yatırımcıların söz konusu ülkelere yatırımlarını teşvik etmek;
- TRACECA nakliyat koridorunu Trans-Avrupa Şebekelerine bağlamak.

TRACECA, kuzeydeki yollarla rekabet eden ve güneyde yeni alternatif olarak kabul edilen bir projedir. Hatta, Uzakdoğu ile ticari ilişkileri yeni bir düzeye getirebilir ve tarihi İpek Yolunu büyük bir ticaret koridoru olarak canlandırabilir.⁴ TRACECA koridoru Merkezi Asya ve bütün dünya pazarları ile bağlantıları olan limanlar arasında en kısa, hızlı ve ucuz yol olarak kabul edilmektedir.

TRACECA, devlet yöneticilerinin dikkatini uluslararası müşterilerin ihtiyaçlarının karşılanması üzerinde toplamıştır. Yönetim kabiliyetleri, yatırımların planlanması ve programlanması için tüm nakliyat türleri ile yönetimin çağdaşlaşması yolunda adımlar atmaktadır.⁵

Bunun dışında, nakliyat sektörü ile ilgili hukuki normların yeniden hazırlanması ya da bunlarda bulunan boşlukların doldurulması amacıyla, bunlara örnek olabilecek modeller ve anlaşmalar hazırlanmaktadır. Örneğin, devlet nakliyat araçlarının hacmiyle ilgili, piyasa ekonomisinin düzenlenmesi amacıyla hem rekabet, hem de güvenlik ve iş

45.

2 evropeyskaya Komissiya: Programma TASİS, Godovoy Otçet Za 1997 God, *Avrupa Komisyonu*, Brüksel, 03.07.1998, s.43.

3 Hüseyinov, Fuad, "Avrupa Birliği ve Türk Cumhuriyetleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, AB Özel Sayısı, Cilt:35, Ekim 2000, s.541-544.

4 <http://silkroad.az>

standartlarının belirlenmesi için teşvikte bulunmaktadır. Bunlar aynı zamanda TRACECA Programına katılan devletler arasında işbirliğinin teşviki ile yerine getirilmektedir. TRACECA, Gürcistan, Azerbaycan ve Kazakistan'ın ulusal yük taşıma birliklerinin Uluslararası Federasyonuna tam yetkili üye olarak, birçok ülkenin ayrı-ayrı şirketlerine ise gözlemci olarak katılımına yardımcı olmuştur.⁶

TRACECA Programının temelinde Merkezi Asya ve Kafkasya'nın partner ülkelerinin nakliyat sistemi alt yapılarının dünya standartlarına uygun şekilde tekmilleştirilmesi, yenilerinin kurulması ve bunların Trans-Avrupa iletişim şebekeleri ile birleştirilmesi amacı yatmaktadır. Tabii ki, bu sisteme dahil olan Azerbaycan'ın her türlü nakliyat şebekelerinin işletilmesi sayesinde, ülke bütçesine her yıl on milyonlarca ABD doları gelir gelecektir. Fakat Azerbaycan'ın Avrupa-Kafkasya-Asya koridorunun güçlenmesinden elde edeceği ekonomik gelir sadece bununla sınırlı kalmayacaktır. Bu Azerbaycan'ın elverişli nakliyat ortamının, ayrıca çok uygun coğrafi konumunun kullanılması sayesinde elde edeceği büyük gelirin sadece bir kısmıdır. Çünkü, TRACECA Programının esasında bu koridorla doğrudan işbirliğinin daha da genişlendirilmesi fikri durmaktadır. Aslında çeşitli iletişim şebekelerinin kullanılması bu ülkeler arasında geniş ilişkilerin kurulmasında sadece gerekli olan bir araçtır. Bu durum, tarihi ipek yolu ile ilgili olan ülkelerin, ekonomik potansiyelinin bu yeni gelişme faktörünün etkisi ile artması sayesinde, söz konusu ülkelerin karşılıklı ilişkilerinin genişlemesiyle yakından alakalıdır.⁷

TRACECA Programı kapsamında EBRD tarafından nakliyat yollarının geliştirilmesi ve yenilerinin inşası amacıyla Hazar Denizi'nin en büyük limanı olan Bakü limanının yenilenmesi planlanmıştır. Bu amaçla, Bakü limanının yük taşıma sisteminde gerekli tamir işlerinin yapılması ve sistemin yenilenmesi için 16 milyon ABD Doları tutarında kredi ayrılmıştır.

EBRD'nin finanse ettiği bir diğer proje ise Azerbaycan demiryollarının tamir edilmesidir. Ülke içi yük taşımalarının can damarlarını oluşturan demiryolları bütün ülkeyi kapsayan gelişmiş bir şebekeye sahiptir. Demiryolları TRACECA Programının önemli bir kısmını oluşturmaktadır, çünkü bu yollar komşu ülkelerle birleşmektedir. Bugün bile

5 *Yevropeyskaya Komissiya*: s.43.

6 *Yevropeyskaya Komissiya*: s.43.

7 Nadirov, Asef, "Tarihi İpek Yolu ve Müasir Azerbaycan İqtisadiyyatı", *İpek Yolu*

Kazakistan'dan deniz yoluyla getirilen ve Avrupa pazarlarına giden ham petrol, bu demiryolları ile Gürcistan'ın Karadeniz kıyısında bulunan Poti limanına ulaştırılmakta ve tankerlerle dünya pazarlarına taşınmaktadır. Sovyetler Birliği'nden miras kalan ve artık bugünkü talepleri karşılayamayarak yenilemeye ihtiyacı olan demiryolları için EBRD tarafından, yolların tamiri ve depoların modernizasyonu amacıyla 20.6 milyon dolar kredi ayrılmıştır.

Deniz ve demiryolunda yük taşımayla birlikte, Azerbaycan'ın bölge ve dünya pazarlarına entegrasyonu için gerekli unsurlardan biri de çağdaş otoyollara sahip olmasıdır. Bunun için, TRACECA Programı çerçevesinde Bakü'den Gürcistan sınırına kadar uzanan mevcut yolların yenilenmesi öngörülmüştür. Hazırlanan projeye göre, yolun bir kısmını oluşturan Elet-Gazımemmed yolunun, inşaat işleri ihale yoluyla iki Türk inşaat şirketine verilmiş ve tamamlanmıştır. Bu yolun diğer kısımlarının bitirilmesi için gerekli olan 200 milyon ABD Dolarının Dünya Bankasından ve EBRD'den kredi olarak alınması için görüşmeler yürütülmektedir.⁸

4. TRACECA PROGRAMINA ALTERNATİF BİR PROJE OLAN “KUZEY-GÜNEY” KORİDORU VE AZERBAIJAN

Azerbaycan'ı transit ülke haline getirebilecek bir diğer proje ise Kuzey-Güney koridorudur. Bu proje ile Finlandiya ile Doğu Hindistan arasında daha kısa yük taşıma koridorunun kurulması öngörülmektedir. Projeye göre, Kuzey-Güney güzergahının esas ülkeleri Rusya, Azerbaycan, İran ve Umman olacaktır. Bu tür transitle Pakistan ve Hindistan'dan getirilen yük İran Körfezine girerek İran ve Azerbaycan aracılığıyla en kısa zamanda Rusya'ya, buradan ise Avrupa'ya taşınabilir.⁹ Projenin aktif katılımcıları Rusya ve İran olabilir.¹⁰ Kuşkusuz, projenin esas amacı TRACECA güzergahı dışında kalan bu iki ülke tarafından alternatif bir koridor kurmaktır. Bunun dışında, Süveyş Kanalı üzerinden Hindistan'dan Avrupa'ya mevcut yük taşımacılığına karşı yeni bir alternatif olarak ortaya çıkmaktadır. Bu projenin hayata geçirilmesinin realitesini yapılan deney sonucunda görmek mümkündür; Hindis-

Dergisi, No: 1, 1999, s.51.

8 İbrahimov, Rövsen, “TRACECA Programı ve Onun Azerbaycan İqtisadiyyatının İnkişafındaki Rolü”, *Nesiredin Tusi'nin 800 Yıllık Jübilesi için düzenlenmiş Konferans*, Azerbaycan Beynelxalq Universiteti, Bakı, 2-3 Nisan 2001.

9 İbrahimov, Rövsen, “TACIS ve Azerbaycan”, *Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2001.

tan'dan yola çıkan konteynerler Pakistan ve İran üzerinden Rusya'ya ulaştırılmıştır. Sonuçta, yükler Rusya'ya toplam 20 gün içinde ulaşmıştır. Mevcut olan Süveyş ve Boğaziçi kanalları üzerinden yük taşımacılığı ise en az 45 gün sürmektedir.¹¹

Kuşkusuz ki, bu koridorun önemli kısmı, kendi coğrafi konumuna göre Azerbaycan olmaktadır. Bu husus hem Rusya hem de İran tarafından iyi anlaşılmaktadır. Başlangıçta bu ülkeler Azerbaycan'ı proje dışında bırakmak için çaba harcasalar da (örneğin, İran Körfezinden Hazar Denizi'ne kadar yeni kanal inşa ederek, yükleri Hazar Denizi üzerinden Rusya'ya, buradan ise Avrupa ülkelerine ulaştırmak), daha sonra Kuzey-Güney projesi demiryollarını birleştirme yoluyla gerçekleştirmeyi kararlaştırdılar. Azerbaycan ise coğrafi konumu itibariyle Rusya ile İran arasında yerleştiği için tek birleştirici unsur olarak Azerbaycan demiryollarının bu proje çerçevesinde Rusya ve İran demiryolu şebekeleriyle entegrasyonu öngörülmektedir.

Rusya Ulaştırma Bakanı Aksenenko'nun Bakü'ye resmi ziyareti sırasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'le görüşmesinde bu konuya da değinilmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Azerbaycan'ın söz konusu projeye katılması konusunda rızasını belirtmiştir.¹²

Rusya, Azerbaycan'ın Astara şehri ile İran'ın Reşt şehrini birleştirecek demiryolu inşaatını üstlenmiştir. Böylece, Rusya ve İran demiryolu şebekeleri Azerbaycan üzerinden birleştirilmiş olacaktır. Uzmanlara göre, söz konusu koridor üzerinden yıllık 100 milyon ton yük taşınacaktır.¹³ Söz konusu demiryolunun inşa edilmesine başlanmıştır. Astara ile Reşt arasındaki 350 km uzunluğundaki yolun İran tarafının dağlık bölgedeki 180 km'lik kısmı İran tarafından yapılacaktır. Geriye kalan 170 km'lik kısmını ise Rusya ile Azerbaycan birlikte Rusya'nın sağlayacağı mali kaynaklarla inşa edecektir.¹⁴

10 "TRACECA'nın Alternativi", *"Zaman" Gazetesi*, No: 69, 12-13 Haziran 2001.

11 Fatulla, F., "Sever-Yug dlya Azerbaydjana ne Menee Privlekatelen", çem TRACECA", *Zerkalo Gazetesi*, No:81, 1 Mayıs 2001.

12 Fatulla, F., "Sever-Yug dlya Azerbaydjana ne Menee Privlekatelen", çem TRACECA", *Zerkalo Gazetesi*, No:81, 1 Mayıs 2001.

13 Asim, F., "Koridor "Sever-Yug": Vozmojnost İrana "Uteret Nos" Zapadu", *Zerkalo Gazetesi*,

14 Ahundov, Azer, "Zaklyatiye druzya" Peresekayutsya", *Nedelya Gazetesi*, No:30,

5. BİR TRANSİT ÜLKE OLARAK AZERBAYCAN

Azerbaycan'ın her iki projeye katılımı, onun için hem politik hem de ekonomik açıdan büyük gelirler getirebilir. Şöyle ki, yalnız TRACECA Programına katılımla, uzmanların fikrine göre, gerekli çalışmalar yapıldığı takdirde 2005 yılında yük taşıma miktarı 1997 yılına göre iki katına çıkabilir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Azerbaycan kendi coğrafi konumu itibarıyla ve sahip olduğu gelişmiş nakliyat şebekesine göre (hava, deniz, demiryolları ve oto yollar) İpek Yolu projesinde önemli rol oynamaktadır.

İpek Yolu projesini uygulama tarihinden itibaren Azerbaycan üzerinden yük taşımacılığı 1999 yılının ilk yarısında 2 milyon 241.5 bin tona ulaşmıştır.¹⁵ Bu ise 1998 yılının aynı dönemi ile karşılaştırıldığında 82 bin ton daha fazladır. 1999 yılında taşınan genel mal miktarı 5 milyon tona ulaşmıştır, bu ise 1998 yılının aynı dönemine göre 800 bin ton daha fazladır (1998 yılında taşınan genel mal miktarı 4.2 milyon tona ulaşmıştır).¹⁶ TRACECA Programı çerçevesinde Azerbaycan'ın nakliyat koridorundan taşınan yükler için KDV kaldırılmıştır ve bu durum nakliyat yolunu daha da cazip hale getirmiştir.¹⁷

Fakat son zamanlarda Kazakistan'ın Aktau, Türkmenistan'ın Türkmenbaşı ve Gürcistan'ın Batumi limanlarında yeteri kadar serbest olmayan tarifeler yüzünden yük taşımacılığı istenilen düzeyde değildir. Bunu dışında, TRACECA Programına katılan devletler arasında kararlaştırılan tarifelere henüz üye devletler tarafından uyulmamaktadır.¹⁸ TRACECA Programını gözden düşüren bir diğer faktör ise "North-Track" projesidir. Rusya'nın Heşterhan şehrinde deniz limanının açılışından sonra Rusya ile İran arasında deniz nakliyat koridoru kurulmuştur. Bu koridor Rusya'yı İran üzerinden Hindistan ile birleştirmektedir. İki ülke arasındaki düşük gümrük ve taşımacılık tarifeleri onu daha elverişli kılmaktadır.¹⁹

27.07.2001.

15 *Yejednevnyje Novosti Gazetesi*, Bakü, 8 Ekim 2000, No:40 (206).

16 Rizayeva, Farida, "Na dorogu Lgot Ne Dayut", *Naşe Vremya Dergisi*, Bakü, Kasım 1999, No:2, s.13.

17 İbrahimov, Rövsen, "TRACECA Programı ve Onun Azerbaycan İqtisadiyyatının İnkişafındaki Rolü", Nesireddin Tusi'nin 800 Yıllık Jübilesi için düzenlenmiş Konferans, Azerbaycan Beynelxalq Universiteti, Bakı, 2-3 Nisan 2001.

18 Ahundov, Azer, "Zaklyatiye druzya" Peresekayutsya", *Nedelya Gazetesi*, No:30, 27.07.2001.

19 Ahundov, Azer, "Zaklyatiye druzya" Peresekayutsya", *Nedelya Gazetesi*, No:30,

Bütün bunlar Azerbaycan'ı tabii ki rahatsız etmiş, bunun üzerine bu konular TRACECA ülkeleri çalışma gruplarının Bakü'de yapılan toplantısında görüşülmüştür. Söz konusu görüşmede mevcut sorunların çözüm yolları görüşülmüştür. Buradan çıkan sonuca göre Rusya ile İran'ın TRACECA Programına alternatif bir koridor kurması durumunda, bu koridor Doğu-Batı koridoru ile rekabet gücüne sahip olacaktır. Bundan dolayı, Rusya ve İran tarafından ortaya atılan Kuzey-Güney demiryolu nakliyat koridorunun kurulmasına Azerbaycan'ın da katılımı büyük önem taşımaktadır. Her iki büyük nakliyat projesinin kesişme noktasında yerleşen Azerbaycan nakliyat alanında daha esnek siyaset yürütme gücüne sahip olacaktır. Bu projelerin gerçekleştirilmesi ile Azerbaycan'ın jeopolitik ve politik önemi daha da artacaktır. Bölgedeki rolü ise daha büyük önem kazanacaktır.

Kuzey-Güney koridorunun gerçekleştirilmesi durumunda İran üzerindeki Azerbaycan etkisi artacak, bu da İran'ın Azerbaycan'a karşı çeşitli biçimlerdeki baskısını azaltabilecektir.

Bunun dışında, bu projenin gerçekleştirilmesi sonucunda koridordan geçecek yıllık yük taşınması 2-3 kat artacaktır. Bir yıl içinde 10-12 milyon ton yük taşınabilecektir ki, bu da 250-260 milyon dolar transit geliri demektir.²⁰ İleride bir yılda 100 milyon tona ulaşacak yük taşımacılığında büyük maddi gelirler elde edilebilir, aynı zamanda İran'la demiryolu bağlantısının kurulması ile Ermenistan üzerinden geçen ve Azerbaycan'la Nahçıvan'ı birleştiren Megri demiryolunun yerine, İran üzerinden yeni demiryolu aracılığıyla Nahçıvan'a demiryolu ulaşımı yeniden sağlanabilir.

6. DEĞERLENDİRME

Ulaştırma ile ilgili konular Azerbaycan için önem kazanmaya başlamıştır. Bunun başlıca üç nedeni vardır: 1- Dünyada meydana gelen siyasi ve iktisadi gelişmeler taşıma politikalarında yeni düzenlemelerin yapılması gereğini ortaya koymaktadır. 2- Bir yandan sanayinin gelişmesi, ticaret hacminin genişlemesi, diğer yandan başta iç ve dış turizm olmak üzere çeşitli nedenlerle insanların daha çok seyahat etmeleri taşıma hizmetlerine olan talebi hızla artırmaktadır. Ancak mevcut ulaşım sistemi bu talebi karşılamada yetersiz kalmaktadır. Bu durum, ulaştırma sektöründe Azerbaycan ekonomisini olumsuz yönde etkileyen

27.07.2001.

20 "TRACECA'nın Alternativi", *"Zaman" Gazetesi*, No: 69, 12-13 Haziran 2001.

KIPÇAKLAR VE KIPÇAK DİL YADİGARLARI

Yrd. Doç. Dr. Funda TOPRAK*

Kumanların adı şark kaynaklarında Kıpçak olarak geçer. Bu isim batı kavimlerinde ve Ermenilerde farklıdır. Rus vekayinâmelerinde onlara “Polovtsi”, Bizanslılar “Kuman”, Macarlar Kun, Kuman, ve Paloç; Almanlar “Falon” ve “Falb”, Ermeniler de “Chardeş” demişlerdir. Latin kaynaklarında da “Cumancus” olarak geçer. (A.N.Kurat:1972, 69) Rusça, Almanca ve Ermenicede bu kavme verilen adın anlamı “açık sarı” ve “saman renginde sarı saç”ı ifade etmektedir. Almancadaki “falb” ise “beyazımsı sarı” demektir. Görüldüğü gibi Kıpçaklarla temas eden üç kavim, onları “sarışınlar” olarak tanımlamaktadırlar. Nemeth’e göre Kun ve Kuman *sarımtırak* anlamında “ku” ve “kuba” sözünden tıpkı Türk’den Türkmen de olduğu gibi “kun” ve “man” unsurlarından oluşmuş olmalıdır. (L.Rasony:1971, 136)

Omeljan Pritsak ise *kıpçak*, *kuman* ve *kun* adlarını Eski Türkçe kovı> kovı “boşluk, düzlük” kelimesiyle birleştirmekte diğer dillere buradan geçtiğini söylemektedir. (O.Pritsak :153-169)

1909 yılında Şine Usu bölgesinde G. Ramstedt tarafından bulunan Şine Usu Kitabesi’nde Kıpçak kavim adı ilk defa geçmektedir. Uygur kağanlığının kurucularından İl İtmiş Bilge Kağan’ın mezar kitabesi olan bu metinde “türük kıpçak elig yıl olurmuş” şeklinde bir ifade kullanılmıştır.

Kıpçaklar tarih sahnesine IX.-XI. asırlar arasında İrtiş boylarında Kimeklerle iç içe çıkmışlardır. Bunlar daha VIII-IX. asır civarında Orta Asya’dan Urallara geçmiş ve burada üstünlük kurmuşlardır. Kıpçaklar, Moğol istilasından önce de Sirderya, İdil ve Don arasında, Kafkas ve Kırım dağlarında, Hazarın kuzey düzlüğü ile bugünkü Kazakistan’ın orta ve kuzey batı kısmında yaşayıp pek çok Türk kavmi ile karışmışlardır. Önceleri “mafazat al-guz “(Oğuz Bozkırı) diye anılan topraklar zamanla “deşt-i Kıpçak”(Kıpçak çölü) diye anılmaya başlamıştır. (M.Öner: 1998, XVII).

* Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

Bilhassa XII. Asırda Moğol akınları önünde Avrasya bozkırlarında çok geniş bir sahaya yayılan Kıpçaklar, çok parçalanmışlar ve tarihte kendilerine ait bir devlet bırakamamışlardır. Buna rağmen Altınordu ve onun devamı olan Kazan, Kırım, Astırhan, Nogay, Sibir Hanlıkları gibi devletlerden Mısır Memlûkleri'ne kadar çok değişik bölge ve devletlerde idarî ve sosyal bakımdan büyük rol oynamışlardır. Özellikle Mısır Memlûkleri'nin asıl nüfusunu oluşturan Kıpçaklar'ın Mısır'a gitmelerinin sebebi, eski bir gelenek olarak küçük Kıpçak erkek çocuklarının köle olarak satılmaları gösterilmektedir. (Memlûk <Ar.) Köle olarak satılan bu çocuklar asker olarak yetiştirilmişlerdir. Bunlar arasında kumandanlık hatta Sultan Baybars, Sultan Kotuz, Sultan Kalavun gibi sultanlık mevkilerine yükselenler bu bölgede Kıpçak edebî dilinin meydana getirilmesinde etkili olmuştur.

Memlûk sultan ve emirlerinin bazıları, Arapça biliyorlardı ve Türkçe ile Arapça'nın her ikisini de telif ettiler, fakat bunların çoğu ümmî idiler ve sadece Türkçe konuşuyorlardı. Böylece Türkçe idareci sınıfın dili olarak esaslı önem kazandı. Ülkenin Arapça konuşan halkının Türkçe'yi öğrenmesini kolaylaştırmak için bir çok gramer ve sözlük telif edildi. Emir ve sultanların iradesiyle bir takım Türkçe eserler yazıldı veya Arapça'dan ve Farsça'dan tercüme edildi yahut da Türkçenin diğer sahalarının bir çok edebî eseri onların kütüphaneleri için istinsah edildi. (J.Eckmann:1996, 52)

Kıpçak Türkçesi, orta dönem Türkçesinin batı grubuna giren eski bir şivedir. Kıpçaklar, kendilerinden önce Doğu Karadenize göç eden kavimleri de bünyelerinde toplayarak Batı Türkçesinin kuzey kanadını teşkil etmişlerdir. (R.Toparlı:1992, 3)

Avrupa'da Kıpçakça olarak kabul edilen Codex Cumanicus adlı bir eserden başka Kıpçakça asıl gelişmesini Mısır'da Memlûkler döneminde göstermiş ve sözlük, gramer kitabı, okçuluk ve atçılık kitapları ve edebî eserler türünde pek çok yadigar bırakmıştır. Fahrüddin Mübarekşah'ul-Merverrûdî, 1206 yılında yazdığı önemli eserinde döneminde Türkçeye gösterilen ehemmiyeti şu şekilde ifade eder: "Türkçeden daha iyi ve daha heybetli hiçbir bir dil yoktur. El-yevm, bu lisana rağbet eski zamanlardan fazladır. Çünkü ümerânın ve sipehsâlarların çoğu Türk'tür ve herkesin talip olduğu devlet, servet ve nimet onlardadır."(R.Toparlı: 1992,3) İşte bu Türk sülalelerinin bu siyasî hakimiyeti zamanında, Türklerin çok büyük bir ekâliyet teşkil ettikleri yabancı sahalarda bile Türkçenin ehemmiyet kazanması hadisesine Suriye ve Mısır'da büyük bir nispette tesadüf ediyoruz. XIII. yüzyıldan başlayarak

Mısır'da Türkçe bilmeyenlere Türkçe öğretmek maksadıyla yazılmış pek çok sözlük ve gramer kitapları mevcuttur. (M.Safran :1992, 33)

Göç yoluyla gelen pek çok boyun dillerinden oluşan karışık bir Kıpçak şivesi dil tarihçileri tarafından üç ana kısımda değerlendirilmiştir:

1. Asıl Memlûk-Kıpçakçası

2. Oğuzca Unsurların yer aldığı Kıpçakça

a) Oğuzca unsurların hakim olduğu Kıpçakça

b) Harezmi-Kıpçak Unsurlarının hakim olduğu Kıpçakça

(Eckmann:1996,53-56)

3. Ermeni Kıpçakçası : XI. Yüzyılın ortalarında Ermeni Bagratlılar İmparatorluğu Selçuklu akınlarına dayanamayıp çöktü. Bunun üzerine Ermenilerin büyük bir bölümü göçerek Kırım'a yerleşti. Bu cemaat güçlenerek Kafa, Solhat ve Sudak'ta etkili oldular. Bu şehirler aynı zamanda Kıpçakların da yoğun olarak yaşadığı bölgelerdi. Bu sebeple Ermeniler Kıpçak dilini kilise ve resmî dil olarak kabul ettiler. Kırım Ermenileri I. Leos'un (Galiçya ve Ledomer Krallığı) bugünkü batı Ukrayna'ya yerleşme teklifini kabul ederek batıya yerleşmişler bu grup daha sonra Polonya Ermenileri olarak anılmışlardır. O. Pritsak, elimizde 28 adet Ermeni Kıpçakçasına ait yazı bulunduğunu bildirir bunlar Viyana'da Mehitaristlerde 15 yazma, Viyana Millî Kütüphanesi'nde 2 yazma, Paris Millî Kütüphanesi'nde 5 yazma, Venedik Mehitaristlerinde 1 yazma, Breslav Ossolineum'da 1 yazma, Krakov Jagellanen Kütüphanesi'nde 1 yazma, Krakov Czartoryski Müzesi'nde 1 yazma, Polonya'da özel mülkiyette 2 yazma. (O.Pritsak :1988, 123-132)

Çok geniş bir alana yayılan Türk kavimleri arasındaki dil ve kültür birliği hususunda bir gerçeği tekrarlamış olan Fransisken rahibi Pasvalde Victoria 1338 yılında Kuman (Kıpçak) dilinin bütün Orta Asya'ya yayılan ve Çin'e kadar her yerde anlaşılabilir bir dil olduğunu söylüyordu. (T.Gülensoy :2000, 122)

Göçebe hayatlarının ve çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmalarının bir sonucu olarak Kıpçaklardan günümüze az sayıda eser kalabilmiştir. Kıpçaklara ait olduğu kabul edilen eserleri konularına göre şu şekilde tasnif etmek mümkündür.

1.Dînî Eserler-Fıkıh Kitapları

1.a. Codex Cumanicus

Anonim bir eser olup İtalyan tüccarlar ve Fransisken tarikatına mensup Alman rahipler tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir. Ese-

rin yazılış tarihi de kesin değildir. Yalnız ilk sayfa 11.7.1303 tarihini taşımaktadır. Yazılış tarihi ile değişik görüşler ortaya atılmıştır ve bu görüşler 1292'den 1360'a kadar 78 yıllık bir dönemi içine almaktadır (M.Safran: 1993, 29-31) Kıpçaklardan günümüze kalan en önemli eserlerden birisi olan bu eser, bazı yazarlara göre Divânü Lugati't-Türk'ten sonra ikinci büyük abidesini teşkil etmektedir. Codex Cumanicus iki ana bölümden oluşmaktadır. "İtalyanca Codex" adı verilen birinci bölümde Latince, Farsça ve Kumanca kelime grupları ile bazı gramer kuralları yer alır. Ayrıca Codex'in bu bölümünde dinî, ticarî konular ve ev yapısına, zanaat ve esnaflara dair kelimeler grubu anlamlarına göre ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Bu bölümdeki toplam kelime sayısı 1500 civarındadır. "Almanca Codex" adı verilen ikinci bölümde ise, bazı dua ve ilahiler, kırk yedi bilmece, baş ve son kısımlarında da Kumanca-Almanca sözlükler bulunmaktadır. (S.Çağatay: 1963, 111) Yalnız bu bölümdeki kelimeler birinci bölümde olduğu gibi sistematik değil dağınık bir şekildedir. Bu bölümün karakteristik olan tarafı Farsça tercüme ve sözlüğün yer almamasıdır. Bu bölümün Latincesi de oldukça doğru olup birinci bölümün aksine İtalyanca unsurlardan uzak kalmıştır. (S. Çağatay:1963,111)

Muhtevası yönünden Codex Cumanicus'un bir taraftan yabancılarla Kıpçak Türkçesini öğretmeye diğer taraftan da Kumanlar (Kıpçaklar) arasında kendi ana dilleriyle Hıristiyanlığı yaymaya mahsus, pratik bir eser olarak hazırlandığı kabul edilmektedir. (A.Caferoğlu,1974: 161) Eserin orijinal el yazma nüshası Venedik'te Saint Marcus Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Codex Cumanicus'un el yazması metni ilk defa 1880 yılında Comes Geza Kuun tarafından, Budapeşte'de Latince izah ve tercüme edilerek yayımlanmıştır. Daha sonraları 1936'da K.Grönbech, eserin fotokopisini yayımlamıştır. Bunu takiben 1942'de ise Kumanca (Kıpçakça) kelimelerin dizinini Almanca karşılıklarıyla düzenleyerek *Kuman Lehçesi Sözlüğü*'nü yayımlamıştır. K. Grönbech'in bu çevirisi Türkçeye Prof. Dr. Kemal Aytaç tarafından aktarılarak yayımlanmıştır. (K.Aytaç:1992) Codex'ten alınmış metin örneklerini tercümeleriyle birlikte vermek istiyoruz.

Inanmagıl kaçan tapmazsen sening titiriliking işing, sözing sagınçing necik tengeri buyurdu: Eğer hayatını eserlerini, sözlerini ve düşüncelerini Tanrının sana emrettiği gibi bulmuyorsan ona inanma. (K.Aytaç:1992, CC 123,19)

Küyüp turuptır-men ölülerning kopmaklıkın "Ölülerin yeniden dirilmesini bekliyorum" (K.Aytaç:1992, CC,148,18)

Codex Cumanicus'un sentaksı üzerinde Vladimir Drimba çalışmıştır. Bu kıymetli eser üzerinde son çalışmalar Drüll Dagmar'a aittir. (Ercilasun :2004, 388)

1b. Kitab fi'l Fıkh

Arapça bir fıkıh kitabından satır altı olarak tercüme edilen eserin tek yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. (Ayasofya Bölümü 1360 Numaralı yazma). Tamamı 266 varak (512 sayfa) olan bu eserin son tarafı eksiktir. Bu nedenle mütercimi veya müstensihisi, istinsah tarihi ve yeri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Her sayfa, altısı Arapça altısı Türkçe olmak üzere 12 satırdan oluşmakta, 139. varaktan itibaren satır sayısı 14'e çıkmaktadır. Fıkha ait dînî konuları ihtiva eden bu eser hakkında kısa tanıtım yazıları yazılmıştır. Eserin şekil bilgisi özelliklerini R. Toparlı incelemiştir. (R.Toparlı:1993)

1c. Kitab fi'l-Fıkh bi'l Lisani't-Türki

Eserin tek yazma nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi'ndedir. (Feyzullah Efendi kısmı 1046) Toplam 429 varaktan oluşmaktadır. Eserin müellifi ve telif tarihi de bilinmemekle birlikte 1421'den önce yazıldığı tahmin edilmektedir. Eserin ilk yirmi varağı üzerinde iki lisans tezi yapılmıştır. Fuad Köprülü (F.Köprülü: 1974) ve Abdülkadir İnan ise çalışmalarında eseri kısaca tanıtmışlardır. Eser üzerinde Mehmet Emin Açar doktora çalışması yapmıştır.(M.E.Açar: 1989)

1d. Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindi

Hanefi mezhebinin büyük alimi Ebu'l-Leys'in eserinin Kansu Gavri için yapılmış olan tercümesi olan bu eser Esenbay b. Sudun tarafından istinsah edilmiştir. Arapçadan yapılan bir satır altı tercüme olan bu eserin Memlûk-Kıpçakçası özelliklerini içeren nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü 1148'de bulunmakla birlikte R.Toparlı çalışmasında tespit edilen diğer nüshaları da bize tanıtmakta ve bahse konu bu diğer nüshaların Memlûk-Kıpçak özelliklerini taşımadıklarını belirtmektedir. (R.Toparlı :1992, 17)

Eser, her sahifede altısı Arapça altısı Türkçe 12 satır olmak üzere 47 varaktan oluşmaktadır. Mukaddime üzerine kısa tanıtma yazıları yazılmış Ananians Zajaczkowski 1959 ve 1962 yıllarında eserin kısa dil analizini ve metnini yayımlamıştır.

2. Sözlük ve Gramer Kitapları

2.a.Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk

Arap filolog Ebu Hayyân Muhammed Yusuf Hayyân el Gırnati (el-Endülüsi) tarafından Mısır'da 1312'de yazılmıştır. Eserin onun tarafın-

dan yazılmış orijinal şekli elimizde değildir. Ebu Hayyân'ın döneminde Mısır'da Memlûkler iktidardaydı ve bu dönemde Türkçenin önemi artmış, Ebu Hayyân da buradan yola çıkarak eserini meydana getirmiştir. İyi bir dilci ve filolog olan Ebu Hayyân, İskenderiye mektebi metoduna uymuş, çağının Mısır Türkçesini içine aldığı Oğuz malzemesiyle incelemeye koyulmuş, sonunda bu Türkçenin hem gramerini hem de sözlüğünü yazmıştır. Eserin bugün bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri Beyazıt Kütüphanesi Veliyüdd_n Efendi Bölümünde 2896 numarada kayıtlıdır. Diğer nüsha İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Bölümü'nde 3856 numarada kayıtlıdır. Eser ilk olarak İdadî Müdürü Mustafa Bey (İstanbul 1309/ 1891), daha sonra A. Caferoğlu tarafından yayımlanmıştır.(A.Caferoğlu:1931). Eserin fiil malzemesi üzerinde M. Özyetgin çalışmıştır. (M.Özyetgin:2001)

Kitâbü'l-İdrâk içerdiği söz varlığı açısından döneminin Kıpçak Türkçesini en iyi yansıtan eserlerdendir. Yaklaşık 3500 kelimeyi ihtiva eden bir söz hazinesine sahiptir. Eser iki bölümden oluşur:

1. Kıpçakça-Arapça bir sözlük (isim ve fiil görülen geçmiş zamanın 3. teklik şahsı şeklinde (7-100.varaklar arası)
2. 78 bahisten ibaret Kıpçakça'nın ses ve şekil bilgisinin izahı (101-55).

2b.Kitab-ı Mecmû u Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mogolî

Yazarı bilinmeyen kaynaklarda kısaca *Tercüman* diye geçen bu eserin müstensihi Konyalı bir Türk olan Halil b. Muhammed b. Yusuf el Konevî'dir. Eser 1343 yılında yazılmıştır.¹ Tercüman, sözcük çeşitlerine göre hazırlanmış bir sözlük-gramer olup yaklaşık 2000 sözcük içerir. Eserin tek nüshası, Hollanda'da Leiden Akademisi Kütüphanesinde olup her sayfasında 13 satır bulunan 76 varaktan oluşmaktadır.

Tercüman, Hollandalı doğubilimcilerden M. Theodor Houtsma tarafından çalışılarak 1894 yılında Leiden'de yayımlanmıştır (Th.Houtsma:1894). Eser, aşağıdaki bölümlerden oluşmaktadır

1. Kısa bir fonetik giriş ve isimlerin 26 bölümde verilmesi Arapça-Kıpçakça alfabetik sözlüğü (s.5-53)
2. Fiillerin Arapça-Kıpçakça alfabetik sözlüğü (emrin II.Tekil şahsı şeklinde)
3. Kıpçakça fiil çekiminin oldukça yetersiz bir izahı (44-50)
4. Zamirler, isim çekimi, edatlar ve ekler (50-57).

1 Eseri ilk neşreden Houtsma yazılış tarihini 1245 vermişse de Barbara Fleming 1968'de "Der Islam" da yazdığı bir yazıyla bu tarihi 1345 olarak düzeltmiştir, N.Poppe de bu tarihi 1343 olarak tespit etmiştir. (Eren 1998:177)

Eser son olarak Recep Toparlı, Sadi Çöğenli ve N. Hafız Yanık tarafından Arapça kısımları Türkçeye çevirilerek Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. (R.Toparlı:2000)

2c. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye :

Yazarı bilinmeyen Arapça-Türkçe bir sözlük-gramer kitabıdır. Eserin son sayfasında adı yazılı olan Muhammed b. Zeynüddin el-Menûfi'nin, eserin yazarı olduğu iddiası varsa da kesin değildir. 829/1425 yılından önce Mısır'da yazılmış olan Et-Tuhfetü'z-Zekiyye, biri gramer, diğeri ise sözlük olmak üzere iki bölümden oluşur. 78 sayfa kadar tutan Arapça-Kıpçakça sözlük kısmında Arapça sözcükler alfabetik sıraya göre dizilmiş ve karşılarında Türkçeleri verilmiştir. Eserin tek yazma nüshası, İstanbul Beyazıt Umûmî Kütüphanesi Veliyyüdd_n Efendi Bölümü'nde kayıtlı olup her sayfasında 13 satır bulunan 91 varaktan oluşmaktadır. T. Halasi Kun, tarafından 1942 yılında Budapeşte'de tıpkıbasımı yapılan eser, 1945 yılında Besim Atalay tarafından günümüz Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır. (B.Atalay:1945) Eser iki kısımdan ibarettir:

1. Arapça –Kıpçakça alfabetik sözlük; her Arapça harf için isim ve fiil olmak üzere iki bölüm de bulunmaktadır.
2. Şekil bilgisi (39a-91a); Gramer şekillerine göre bir sözlük tanzim edilmiştir. Eserin Rusça çevirisi de Taşkent de yayımlanmıştır.(E.Fazılov:1978)

2d. Kitâb ü Bulgatü'l Müştâk fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak

Muhtemelen 835/1451 yılından önce, yani Memlûkler Devri'nde yazılmış bir eser olup yazarı Cemaleddîn Ebu Muhammed Abdullah et-Türkî'dir. Eserin isimler kısmı A. Zajaczkowski tarafından 1938 yılında, fiiller kısmı da yine aynı türkolog tarafından 1954 yılında Varşova'da yayımlanmıştır. 7a-21a arası isimler ve 21a-88b arası fiiller olmak üzere Arapça-Türkçe bir sözlük özelliği gösteren eserin el yazması tamamlanmamıştır. Eserin tek nüshası Paris'te Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır.

R.Toparlı, eser için “güzel bir Memlûk neshiyle yazılan eserde müellif pek az kelimeye Kıpçakça veya Türkmence kaydı koymadığına bakılırsa Ebu Hayyân gibi umûmi bir Türkçe kabul etmiş olabilir” yorumunu yapmaktadır. (R.Toparlı 1992:12)

Bulgatü'l Müştâk normal sayfa düzeninde değildir. Sözcükler baklava biçiminde dizilmiştir. Her sözcük baklava diliminin bir kenarını oluşturmaktadır. Bir kenar Arapça bir kenar Türkçe yazılarak baklavanın dört kenarı tamamlanmıştır. Bu düzen içinde 23 baklava biçimi

mi yan yana ve alt alta sıralanmış böylece kitaba estetik bir şekil verilmiştir. Eser baştan sona harekelidir, Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserde isim ve fiil konuları ayrılmıştır. İsimler tematik olarak (gök, yer, madenler, hayat, ölüm, din, askerlik, hububat, hayvanlar vb) sıralanmış, fiil bölümü ise Arapça fiillerin alfabe sırasına göre düzenlenmesinden meydana gelmiştir. (Ercilasun 2004: 392)

2e. El Kavâninü'l-Külliye li Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye

XV. yüzyılın başlarında Kahire'de yazılan bu eserin yazarı bilinmemektedir. Eser, pratik olarak dil öğretmek maksadı ile, Arap filolojisi metodu üzerine yazılan sözlükler arasında fonetik ve kelime mukayesesini de içermesi açısından önemlidir. Tek yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Bölümü'nde bulunan ve her birisinde 13 satır bulunan 169 sayfadan oluşan eser, Fuad Köprülü'nün önsözüyle Rifat Bilge tarafından 1928 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Bu yayın şu bölümlerinden meydana gelmektedir.

1. Fuad Köprülü'nün önsözü, eserin telif sebebi, kitabın ismi ve mukaddime.
2. Fiiller (s.6-25)
3. İsimler (s.25-68)
4. Edatlar (s.68-73)
5. Birtakım emr-i hazırın sıralandığı hatime (s.73-78)
6. Türkçenin nasıl kolaylıkla öğrenilebileceğini anlatan kısım (s.78)
7. Fihrist (s.82-83)
8. Yanlış-Doğru Cetveli, unutulmuş kelimelerin listesi (s.84-85)
9. Neşirde iyi çıkmayan kelimelerin listesi (s.85-94)

Macar Türkolog S. Telegdi de, R. Bilge'nin neşrine dayanarak eserin bazı gramer özelliklerini ve fihristini Almanca olarak vermiştir. (R.Bilge:1928). Eserin gramer özellikleri İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Türkan Aksu tarafından lisans tezi olarak hazırlanmıştır. (T.Aksu:1937). Son olarak eser, Recep Toparlı, Sadi Çöğenli ve N. Hafız Yanık tarafından çevrilerek Türk Dil Kurumunca yayımlanmıştır.(R.Toparlı:1999)

2f. Ed-Dürretü'l-Mudîa fi'l- Lugati't- Türkiyye

Suriye ve Mısır'da hüküm süren Memlûkler devrinde Türkçeyi öğretmek için yazılmış önemli sözlüklerden birisidir. Benzeri diğer Arapça eserlerde olduğu gibi, konulara göre 24 bölüme (fasıl) ayrılmış olup

Allah, gök ve yerdekiler, sular, güzel kokulu bitkiler, meyveler, ağaçlar, vb. kavramların her biri bir bölüm oluşturur. Örneğin 21. fasıl *Türkçe Sayılar*, 22. fasıl *Türk Erkek Adları*, 23. fasıl *Türk Kadın Adları'nı* içermektedir. 24. fasılda ise benzeri diğer sözlüklerden farklı olarak bir konuşma klavuzu bölümü eklenmiştir, bu bölüm 220 kısa cümleyi içermektedir. Bu sözlüğün bir diğer önemli özelliği bilim dünyasınca farklı ve tipik bir Kıpçak ağzını içeren *yakuş* (yokuş), *takuz* (dokuz), *yeki* (iki), *uyal-* (uyal-) gibi düzleşme ve diftonglaşma örneklerine sahip olmasıdır. (Ercilasun 2004:394)

Eser, A. Zajackowski tarafından Floransa'daki Bibliotheca Medicea Laurenziana'da bulunmuş ve bir yazıyla bilim dünyasına tanıtılmıştır. (A.Zajackowski:1964) Ahmet Caferoğlu, bu sözlüğün yazarı olarak Ebu Hayyân'ı göstermektedir. (A. Caferoğlu:1974, 189) Ananiasz Zajackowski bu eseri işleyerek yayımlamıştır. (A.Zajackowski:1968) Son olarak eser Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

3. Askerlikle İlgili Eserler

3a.Kitab fi İlmü'n-Nüşşâb

Arapça aslından Türkçeye tercüme edilen bu eser "Okçuluk Sanatı"nı işleyen nadir eserlerdendir. Eserin mütercimi, ve tercüme yeri de bilinmemektedir. Mahdum Tolu Bey'in arzusuyla çevrildiğini eserden öğrenmekteyiz. Eserin bilinen iki nüshası bulunmaktadır. Biri İstanbul Beyazıd Umumî Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü'nde 3176 numarada kayıtlı nüsha olup 66 varaktan oluşmaktadır. Diğer nüshası ise Paris Bibliothéque Nationale'de Türkçe Yazmalar Bölümü 197 numarada kayıtlıdır. Eserin Paris nüshası Ananiasz Zajackowski tarafından 1956 yılında Varşova'da yayımlanmıştır. Bu yayımla ilgili olarak S.Çağatay ve Omeljan Pritsak tarafından tanıtma ve tenkit yazısı yazılmıştır. (R. Toparlı:1992, 19) Eser üzerinde en son Kurtuluş Öztöpcü çalışmış eseri İngilizce-Türkçe olarak yayımlamıştır. (K.Öztöpcü:2000)

3b.Münyetü'l-Guzât

Binicilik ve atıcılığa dair Arapça bir eserden tercüme edilen Kıpçak Türkçesi yadigarlarından bu eserin mütercimi ve tercüme tarihi bilinmemektedir. Eserin Arapça aslı el-Furûsiyye fi- Remyi'l-Cihâd adını taşır. Halife Muktedi Billah'ın (1315-1362) seyisi Muhammed bin Yakub tarafından yazılmıştır. Münyetü'l-Guzât bu eserin üçüncü bölümünün tercümesidir. Eser binicilik ve atıcılığa dair altı temel konuyu ele alarak işlemektedir. Bu konular ata binmek, süngü tutmak, kılıç kullanmak, kalkan tutmak, ok atmak, top vurmak şeklinde sıralanmıştır. (Uğurlu 1987:34). Bilinen tek yazma nüshası Topkapı Sarayı III. Ahmet

Kütüphanesi 3468 numarada kayıtlı olup eser 115 varaktan oluşmaktadır. İstinsah tarihi 1446 olarak verilen bu nüsha üzerinde A.Zajackowski 1970 yılında bir yayın yapmıştır (R.Toparlı 1992:21). Türkiye’de eser üzerinde iki çalışma bulunmaktadır.

Mustafa Uğurlu, Münyetü’l Guzât, isimli çalışmasında eserin transkripsiyonlu metnini ve gramatikal dizinini vermiştir (M.Uğurlu:1987).

Kurtuluş Öztopçu, ise eseri Türkçe ve İngilizce olarak yayımlamıştır (K.Öztopçu: 1989).

4. Hayvanlarla ve Veterinerlikle İlgili Eserler

4.a. Baytaratu’l-Vazih

Baytarat adlı Arapça bir eserden tercüme edilmiş bu eser baytarlığa ait değişik konuları işlemesi tedavi yöntemlerini ve kullanılan ilaçları ayrıntılarıyla açıklamasıyla İslam tıp kitapları arasında çok önemli bir yere sahiptir. Memlûklerin hizmetinde Sultan nedimi olan Tolu Beg’in emriyle tercüme ettirilen bu eserin mütercimi ve tercüme tarihi bilinmemektedir. Yalnız 1400 yılından önce yazıldığı konusunda ilim alemi birleşmektedirler. (Ercilasun 2004:398) Eser giriş kısmı ve at hastalıklarının anlatıldığı dört bölümden oluşmakta iki nüshasının varlığı bilinmektedir. Nüshalardan biri İstanbul Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesinde 1695 numarada kayıtlı olup diğer nüsha Paris Bibliotheque Nationale bulunmaktadır. Bu nüsha 1430 yılında Kahire’de istinsah edilmiştir ve 144 varaktır. Eseri ilim alemine Saadet Çağatay tanıtmıştır (S.Çağatay:1957). İstanbul nüshasının Kıpçak özelliklerini daha çok taşıdığı bilinmektedir. İstanbul nüshası üzerine bir doktora ve bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (D.Nissman: 1969) (M.E.Ağar: 1988).

4.b. Kitâb fi Riyâzati’l- Hayl

Atlarla ilgili aslı Farsça’dan tercüme edilen bu eserin mütercimi ve yeri belli değildir. Atların niteliklerini, at hastalıklarını ve bu hastalıkların tedavisini anlatan ilk bölümden sonra gelen ikinci bölümde ise at terbiyeciliği üzerinde durulmaktadır. 36 varaktan oluşan bu küçük eserin bilinen iki yazma nüshası vardır. Birisi İstanbul Beyazıd Umumî Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Bölümü 3176 numarayla kayıtlı nesih hattıyla yazılmış nüshadır ki bu nüshanın sonunda müstensihi Hüseyin b. Ahmed el Erzurumî’dir.

Eserin diğer nüshası Paris Bibliotheque Nationale’de 197 numarayla Türkçe yazmalar bölümünde kayıtlıdır. Eser üzerinde yüksek lisans ve mezuniyet tezleri hazırlanmış birkaç eserde bahsedilmiştir

(R.Toparlı:1992, 20) İstanbul nüshası üzerine K. Öztopçu çalışmış ve transkripsiyonlu metnini yayımlamıştır. (K.Öztopçu:1993).

5. Tercüme Edebî Eserler

5a. Gülistân Tercümesi

İran'ın büyük şairi Sadî'nin aynı adlı eserinden Türkçeye yapılan ilk tercüme olan bu eser Saraylı Seyf tarafından 1391 de tamamlanarak (1 Şevval 793) Hacibü'l-Hüccâb Emir Bathas Bey'e sunulmuştur.

Eserin tek yazma nüshası Hollanda'nın Leiden Akademisi Kütüphanesinde Or. 1553 numarada kayıtlıdır. Eseri ilim alemine M. Th. Houtsma (Th.Houtsma: 1894) ve Thury Jozef (J.Thury: 1903) tanıtmışlardır. Tıpkı basımı 1954 de Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından bir önsözle birlikte yayımlanmıştır. (F.N.Uzluk:1954) Üzerinde pek çok makale yazılan bu eser A. Fehmi Karamanlıoğlu (A.F.Karamanlıoğlu:1989) ve Emir Nadjib (E.Nadjib: 1975) tarafından da yayımlanmıştır. Daha sonra A. Bodrogligeti eseri 1969 yılında Budapeşte'de yayımlanmıştır. (A.Bodrogligeti: 1969) Bu çalışma A.Fehmi Karamanlıoğlu ve V.İ.Aslanov tarafından tenkit edilmiştir (A.F.Karamanlıoğlu:1975).

Fuad Köprülü eserin müellifi ve önemi konusunda şunları söylemektedir.

“Ondördüncü asrın son yarısında yetişen ve Gülistân'ı tercüme ettikten başka ayrıca birçok şiirler de yazan Seyf-i Sarayî, bu devrin ve bu sahanın belki en şâyân-ı dikkat siması olarak gösterilebilir. 793 Şevvalinde ikmal edilmiş olan Gülistan Tercümesi o kadar temiz ve selis bir lisanla yazılmıştır ki, mütercimim edebî kudreti cidden her türlü itirazın fevkindedir. 14. Asırda Kıpçak lehçesinde edebî nesre bundan daha güzel bir numune bulunamaz. Hacibü'l-Hüccâb Emir Bathas Bey namına tercüme edilen bu eser, Türkçenin Mısır sahasında yalnız dînî- amelî mahiyette filoloji ve fıkıh eserleri vücuda getirmekle kalmayıp, bedî mahsuller de meydana çıkardığını ve Acem edebiyatının sair Türk sahalarda olduğu gibi Mısır'da da kuvvetle müessir olduğu gösterir.” (F.Köprülü :1974, 373)

5b. İrşadü'l Mülûk ve's- Selâtîn

Melik ve sultanlara yol göstermek gayesiyle Arapça'dan satır altı olarak tercüme edilen İrşadü'l-Mülûk'ün Arapça metninin yazarı bilinmemektedir. Bu metin İskenderiye'de hüküm süren Seyfi Bacman'ın isteği üzerine yazılmıştır. 789 /1387 Şevvâlinde İskenderiye'de tamamlanan eserin müstensihî Hüsrev ü Şîrîn'i de istinsah eden Kıpçak fakihlerinden Berke Fakih'dir.

Fıkha ait konuları ihtiva eden bu eser, çoğunlukla *Hanefi Mezhebi*'nin fikhî görüşlerini benimseyen fıkıh alimlerinin güvenilir eserlerinden toplanan fetvalardan meydana gelmektedir. Eser, 29 kitab, 56 bab-ışig ve 93 fasıl ihtiva etmekte olup sonuna da fıkha ait 49 meseleyi içeren bir bölüm konulmuştur.

Eserin tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümünde 1016 numarada kayıtlı olup 498 varaktır. Eser üzerinde makaleler yazılıp mezuniyet tezleri hazırlanmış olmakla birlikte metin incelemesi ve çeviri yazı aktarımı Recep Toparlı tarafından yapılmıştır. (R.Toparlı:1992)

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Ağar, M.Emin (1989).** *Kitâb fi'l Fıkh bi- lisân -ı Türkî*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Ağar, M. Emin (1988).** *Baytaratü'l-Vâzıh (İnceleme-Metin- İndeks)* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aksu, Türkan (1937).** *El-Kavaninü'l-Külliyel li Zabti'l-Lugati't-Türkiye Üzerinde Ses-İmlâ, Ses Değişimi ve Fiil Şekilleri Bakımından Araştırma*, İstanbul: 36s. İlk Disiplin İlk Vazifesi., T.E.Travaylar Kısmı 8.
- Atalay, Besim (1945).** *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Lugati't-Türkiyye*, İstanbul : Türk Dil Kurumu yayınları.
- Aytaç, Kemal (1992).** *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Battal, Abdullah (1988).** *İbni-Mühennâ Lugati*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Bilge, Rıfat (1928).** *El-Kavâninü'l-Külliyel Li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*, İstanbul: Türkiyat Enstitüsü yayınları.
- Bloch, E (1932).** *Catalogue des Manuscrits Turcs I*, Paris: 300/1.
- Bodrogligeti, A (1969).** *Fourteenth Century Turkic Translation of Sadi's Gulistan (Sayf-ı Saray's Gulistan bi't-türki)*, Budapest.
- Caferoğlu, Ahmet (1931).** *Kitâb al İdrâk li Lisân al Atrâk*, İstanbul.
- Caferoğlu, Ahmet (1974).** *Türk Dili Tarihi*, Ankara:Türk Dil Kurumu yayınları.
- Çağatay, Saadet (1957).** 'Eine Osttürkische Handschrift: Baytaratu'l Vazıh in Akten des Vierundzwanzigsten' *Inten Nationalen Orientalisten Kongresse München 20 August-4 September 1957*, Wiesbaden, s. 602-604.

- Dagmar, Drüll (1980).** *Der Codex Cumanicus*, Stuttgart 1980; *Codex Cumanicus: Edition diplomatique avec facsimiles*, Bükreş.
- Drimba, Vlademir (1973).** *Syntaxe Comane*, Bucureşti.
- Ercilasun, A.Bican (2004).** *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fazılov E.İ.-M.T. Ziyaveya (1978).** *İzkannıy dar tyurskomu yazıku. Grammatičeskiy traktat XIV veka na Arabskom yazıke*, Taşkent.
- Grönbech, Kaare (1936).** *Codex Cumanicus Co. Marc.Lat. DXLIX*, Kopenhagen.
- Grönbech, Kaare (1942).** *Komanisches Wörterbuch. Türkisher Wortindex zu Cocex Cumanikus*, Kopenhagen.
- İnan, Abdülkadir (1953).** “Halis Türkçe”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1953*, s.68.
- İzbudak Veled Çelebi (1936).** *El-İdrâk Haşiyesi*, İstanbul: TDK Yayınları.
- Houtsma, Theodor (1894).** *Ein Türkisch-Arabischen Glossar*, Leiden
- Kafesoglu, Ibrahim (1958).** “Turkmen Adı, Manası ve Mahiyeti.” *Jean Deny Armaganı*, 121-133.
- Karamanlioğlu, A.Fehmi (1989).** *Seyf-i Sarayı Gülistan Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanlioğlu, A.Fehmi (1975).** “Über die Ausgabe der Gülistan-Übersetzung von Sayf-i Sarayı”, *Orientalistische Litera Klyaştorıny, Sergey “Runik Abidelerde Kıpçaklar”*, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, Sayı 89, s.31-32.
- Köprülü, Fuad (1974).** *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.Boğaziçi Yayınları.
- Kun, T.H.(1942).** *La Langue des Kiptchak d'apres un manuscrit arabe d'Istanbul, Partie II*, Reproduction Phototypique, Bibliotheca Orientalis Hungarice, IV, Budapest.
- Kuun, Geza, (1880).** *Codex Cumanicus bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapestini.
- Nadjib, Emir (1975).** *Tyurkoyazçınıy Pamyatnik XIV veka Gülistan Seyfa Sarayı i Yego Yazık, çast pervaya*, Alma-Ata.
- Nissman, D (1969).** *A Study of a Language and Orthography of the Mamlukes of Egypt Based on the Kitâb Baytaratı'l-Wadih*, Columbia University,
- Öztopçu, Kurtuluş (2002).** *A 14th Century Archery Treatise in Mamluk-Kiptchak Kitâb fi İlm an-Nuşşâb*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 34. İstanbul:Simurg Yayınları.
- Öztopçu, Kurtuluş (1989).** *Munyatı'l Ghuzat, A 14th century Mamluk- Kiptchak Military Treatise*, Harvard University .
- Öztopçu, Kurtuluş (1993).** *A 14th Century Mamluk-Kipchak Treatise on veterinary Sciences: Kitab fi Riyazeti'l-Hayl*, Türklük Bilgisi Araştırmaları 17.

- Özyetgin, Melek (2001).** *Ebu Hayyan Kitabül İdrak li Lisani'l-Etrak, Fi-il-Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara: Köksav yayınları.
- Pritsak, Omeljan (1988).** 'Polovetsler ve Ruslar' *Türk Dili Araştırmaları* Sayı:94: Ankara, s.153-169.
- Pritsak, Omeljan (1998).** "Ermeni Kıpçakçası", *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, s.123-132.
- Safran, Mustafa (1993).** *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlere Göre Kuman / Kıpçaklarda Siyasî, İktisadî Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları.
- Thury, Jozef (1903).** "Nyelvemlekek a XIV szazad vegeig" Budapest, Türkçeye Tercüme : Ragıb Özdem "Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dil Yâdigarları" *Millî Tettebular Mec.* II/4, İstanbul 1331 (1915) s.133.
- Toparlı, Recep (1993).** *Kitâb fi'l Fıkh Şekil Bilgisi Özellikleri-Örnek Metin*, Erzurum.
- Toparlı, Recep (1992).** *İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtin*, Ankara. : Türk Dil Kurumu yayınları.
- Toparlı, Recep, N. Yanık, S.Çöğenli (2000).** *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Toparlı, Recep, N. Yanık, S.Çöğenli (2001).** *El Kavaninü'l Külliye li Zabıtı'l-Lugati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Toparlı, Recep, H.Vural, R.Karaathı (2003).** *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Uğurlu, Mustafa (1987).** *Münyetü'l Guzât*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Uzluk, Feridun (1954).** *Seyf-i Sarâyî, Gülistân Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Zajackowski, Ananians (1962).** 'Mamlucko-Kipzacki Przaklad Arabskiego Traktatu Mukaddima Abou'l-Lait as-Samarkandi, RO, XXIII/1, 1959, s. 73-99 ve *Le Traite Arabe, Mukaddima d'Abou'l-Lait as-Samarkandi en version Mamelouk-Kiptchak*, Warszawa.
- Zajackowski, Ananians (1958).** *Kitâbu Bulgatü'l-Müştak Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak*, Vocabulaire arabe-Kiptchak de l'epoque de l'etat Mamelouk. Bulgat al Muştâq fi lugat al-Turk wa'l-Qifzak l-ere partie, Le Noam, Prace Orientalistyczne, Zaklad Orientalistki Polskiej Akademii Nauk Warszawa .
- Zajackowski, Ananians (1964).** "Un glossaire Arabe-Kiptchak Retrouvé", *UAJb*, c. XXXV (1964), 369-383.
- Zajackowski, Ananians (1968).** *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*, "Chapitres choisis du vocabulaire arabe-Kiptchak ad-Durrat al Mudi'a fi-l-lugat at turkiyya (I-Rocznik Orientalistyczne XXIX/I, s.39-98, Warszawa 1965), II- Rocznik Orientalistyczne, XXIX/II, s.67-116, Warszawa 1965), III- Rocznik Orientalistyczne, XXXI/I, Warszawa.

KIRIM TATAR TÜRKLERİNDE KARŞILAŞTIRMALI HALK İNANÇLARI

Dr. Yaşar Kalafat¹

GİRİŞ

Tatar Türkleri münasebeti ile evvelce Nogaylar², Başkurtlar³, Tataristan Tatarlarına⁴ dair yaptığımız çalışmalarda halk inançlarına da yer vermiştik. Kırım Türkleri'ne dair yaptığımız halk inançları çalışmalarında Karay, Kırımçak Türkleri ile birlikte Tatar Türkleri'nin halk inançları çalışmalarımızı da yansıtmaya çalışmıştık. Bu tespitlerimiz Tacikistan ve Özbekistan'dan dönen Tatar Türkleri arasında olmuştu.⁵ Bu defaki tespitlerimiz Kırım ve Kazan Tatarları halk inançları ile diğer Türk kesimlerinin halk inançlarının karşılaştırılması şeklinde olacaktır. Bu çalışmam münasebeti ile benden Tatar Türkçesi ve Rusça bilgisini esirgemeyen dostum İlyas Kamalov'a teşekkür ediyorum. Bu seyahat münasebeti ile dostum Erdoğan Altınkaynak'ın da yardımları ile derleyebileceğim bilgileri bir arada toplamaya çalışacağız.

METİN

Kazan Tatarları'nda nikah günü gelin için "Gelin Hamamı" hazırlanır. Bu hamama gelin adayının yoldaşları / yakın kız arkadaşları da davet edilirler. Bu hamam davetindeki incelik bir nevi testtir. Banyonun temizlenilerek mi bırakıldığına dikkat edilir.⁶ Anadolu'da da gelin adayı kıza testler yapılır. Titiz mi, sinirli mi olduğunu anlamak için ıbrıktan ağzı dar bir kaba bir vesile yaratılıp su döktürülür, suyun dışa-

1 ASAM Kafkasya Masa Başkanı.

2 Yaşar Kalafat, *Kırım Kuzey Kafkasya*, Ankara, 1999 sh. 199-203

3 Yaşar Kalafat, "Çuvaşistan-Başkürdistan -Tataristan", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1998 S. 113 sh. 69-82 "Ufa Uluslar arası Türkiyat Kurultayı ve İdil - Ural-Altay Türk İnançları" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 1998,S.115 sh. 21-56

4 Y.Kalafat. *a.g.e*

5 Yaşar Kalafat, "Giraylardan Cemiloğullarına Günümüz Kırım'ı ve Kırım Tatar Türkleri Halk İnançları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1998 S. 116 sh. 25-61

6 F.S. Bayazitova, *Hayatın Üç Düğünü*, Kazan 1992 sh. 32-34

rıya taşırılmaması gerekmektedir. Anadolu ve Bulgaristan Türkleri'nde gelin hamamında gelinin vücut kusuru var mı diye incelenir. Oğlu olan aileler gelin hamamında kız beğenirler. Ancak Anadolu ve Balkan Türkleri'ne hamamlar umuma açık 40-50 davetliyi alacak şekildedir. Tatar Türk coğrafyasında Sibirya Türkleri'nde olduğu gibi evlerin bahçelerinde tamamen ahşaptan yapılmış o aileye ait hamamlar vardır ki bunlar 8-10 kişi alabilmektedir. Eski Anadolu ve Balkan Türkleri'nde evin içerisinde odalarda kapalı dolap halinde bir kişilik hamamlar olurdu. Bunlara gusulhane de denirdi. Bunlardan birisini biz 1950'lerden evvel bulunduğumuz Bayburt'da kullandık. Tatar Türkleri'nin gelin hamamı olarak kullandıkları hamamı da Gorno –Altay'da kullanma imkanı bulduk. Tatar Türkleri'nde gelin hamamına gelen davetliler gelin için getirdikleri hediyeleri hamamda bırakırlar. “Damat Hamamı” zifafdan sonra yapılır. Bu hamama kızın anne ve babası da gelirler. Daha sonra iki tarafın yakınları hamama davet edilir, hediye olarak para bırakılır. Birlikte çay içilir. *Kiyev* (damat) için *İyev* (Sağdıç) İyev muncası (Sağdıç Hamamı) zifaftan evvel yapar. Kız muncası düğünden önce kız evi tarafından yapılır. Düğünden evvelki hamamlarda bir gün önce bal ve cigildek/ bavırsak (yağda hazırlanmış hamur) götürülür. “Kebin Muncası” (Nikah Hamamı) nikahtan evvel kız ve oğlan evleri tarafından yapılır. Bu hamamı atalı-analı kimseler hazırlamalıdır; gelin kızın saçını da bunlar hazırlarlar.⁷

Gelin hamamı ve gelin saçının hazırlanmasında hazırlayıcıların analı –babalı olmalarının aranılması önemli bir husustur. Türk halk inançlarında kişi oğluna yüklenen anlamda yetim olmak ve zürriyetsiz (çocuksuz) olma önemsenen bir husustur. Bebeği olmayan annelere bazı hazırlıklarında çok bebekli annelerin yardımı istenir. Analı babalı olmak bir anlamda kut bulmuş olmakla izah edilmektedir. Diğer taraftan yağmur duası merasimlerinde Afgan Türkleri yetim kızını dolaştırmaktadır. Yetimin merhamet celbinde daha etkin olduğu inanç vardır.

Düğün Muncası “Düğün Hamamı” nı nikah günü kız tarafı yapar. Kız ve oğlan birlikte hamam yaparlar. İki hamam hazırlanır. Damat cingilere (cengi) para verir. Hamama kayınpeder ve kayınvalide onlardan sonra da yakın akrabalar gelirler. Bu hamamlar yukarıda da belirtildiği gibi aileye ait hamamlardır. Sabahleyin saat 5'de erkenden kızlar bu hamamı hazırlarlar. Damat hazırlığı yapan kızlar için hamam kurnasının altına para koyar.⁸

7 F.S. Bayazitova , a.g.e.

8 F.S. Bayazitova, a.g.e .

Türk hamam kültürü, uzak geçmişinden başlanılarak, bütün Türk kesimlerini kapsayacak şekilde ele alınırsa ciddi sonuçlar elde edilebilecektir. Hamamda yiyecek ikramı ve müzikli eğlenceler düzenleme Anadolu ve Bulgaristan Türklerinde de vardır. Anadolu’da özel gelin hamam takımları hazırlanır. Bulgaristan’da *Gelin Alayları*, *Sünnet Alayları* gibi faytonlarla *Gelin Hamamı Alayları* düzenlenir. Gelinin faytonu özel olarak süslenir.

Tataristan’da genç geline hamam esnasında da sınavlar uygulanır. Ona havlu, tayak (baston), kuçarka (ocak şışı) gibi şeyler verilerken yapılan sınavda zekası, uyanıklığı, temizliği, tertibi test edilirdi.

Tatar-Türk kahramanlar gelin çıkarken hamamın sıcak taşına hamam taşı ile su serper ve hayır temennisinde bulunur “muhabbet kuvvetli olsun”derler. Damatla kızın yıkandığı *banyo suyu* hamamın duvarlarına serpilir. Böylece çiftler her banyoda yıkanınca banyonun iyi ısınamayacağına ve gençlerin yüreklerinden muhabbetin eksik olmayacağına inanılır.⁹ Duvarlara su serpme Oğuz Türkleri’nde de vardır. Nevruz’da gün doğmadan bulaktan getirilmiş “Hamsu” evin dört duvarına serpilerek bereket dilenilir.

Tatar halk inançlarına göre gelin, oğlanın baba evine gidince yeni akrabalarına isimleri ile hitap etmez, çocuklara sevgi ve büyüklere saygılı davranır. Bu uygulama Nogay ve Kumuklarda da böyledir.¹⁰ Tatar Türkleri için yapılan bu açıklama Türk kültürünün hakim olduğu tüm halklarda görülür. Atlı göçebe bozkır medeniyet dairesinde yaygındır. Bize göre *Gök Tengri* inanç sisteminin bir uygulamasıdır. “Ses saklama” veya “Ses Sakınma” uygulamasının bir tezahürüdür. Büyüklerden ve erkeklerden ses sakınma giderek, onlara daha saygılı ve sevgili hitap etme şekline dönüşmüştür.

Tatar Türkleri’nde toydan sonra damat akrabalarını toplar, gelini onlara tanıştırır. Gelin eşinin erkek kardeşine; “Alma –abıtay” (elma ağabeyi) appak abıtay (çok temiz ağabey) Bergene abıtay (Yegane biricik ağabey), Süer abıtay (Sevgili ağabey), ciber abıtay (yakışıklı ağabey), Eli Abıtay (ulu ağabey); gelin damadın kız kardeşine, Alım abıs (ak bacı), Yevher abıs (Cevher bacı), Kürklü abıs (iyi giyimli bacı); en küçük görümcesine ise sügenim tutaş (Sevgili tutaşım) demektedir.¹¹

9 F.S. Bayatzıtova, *a.g.e.*

10 F.S.Bayatzıtova.*a.g.e* , sh. 188-192

11 F.S. Bayatzıtova *a.g.e.* a.g.y

Tatar Türkleri'nde imam yeni doğmuş çocuğun kulağına babasının ve çocuğun ismini 3 kez söyler. Her defasında yüzünü açar ve tekrar kapatır. Yapılan bu merasimde yaşlılar bulunurlar. İmam çocuğu kucağına alır iki kulağına da ezan okur. Bu merasimle birlikte yemek yenilir. Davetliler yeni dünyaya ve aileye hediyeler getirirler. *Ayetel Kürsî* okunur, bebeğin kulağına üflenir. İsim alma, isim değiştirme, *ismi bozma* için yapılan tatbikatlarda, çocuk gözünü hasta olduğu için açamıyor ise *Butka* yapılır. Butka bir nevi pirinç lapasıdır. Butkadan bir kaşık alınır çocuğun ismi söylenilerek kuşlara verilir. Çocuğa yeni ismi verilerek tedavi edilmiş olunur. Butka muhakkak *ocakta* yapılır ve yenilirken "Bu butka falanın butkasıdır" denilerek yenilir. Bu uygulama daha ziyade ilk bahar ve sonbaharda olur. Yeni isimlerin başına min (ben) eklenir. Min Ahmet (Benli Ahmet), Min Sulu (Benli Sulu)¹²

İsminin başına ben eklenen çocuk yapılan merasimle nişanlanmış olmakta ve bu nişanla da koruma altına girmiş olmaktadır. Benli, hallı, nişanlı çocuk korunan çocuk anlamına gelmektedir. Ziyarete götürülerek belirli bir yaşa kadar saç kesilmeyen çocuk da saç ile nişan almış olmaktadır. Belirli tarikatlarda erkeklere takılan tek küpe de bu kapsamda mütalaa edilebilir.

İsim verirken kulağa ezan okumak veya kâmet okumak veya bir kulağa ezan diğerine kâmet okumak suretiyle çocuğun ismini söylemek Oğuz Türkleri arasında da çok yaygındır. İsim değiştirme uygulamasını Anadolu Türkleri'nden de bilmekteyiz. Bazı çocuklara verilmiş dînî içerikli isimlerin çocuklar tarafından kaldırılmadığına inanılır. Bu isimlerin başına veya sonuna ikinci bir kelime eklenilir. Böyle hallerde "çocuğa ismi ağır geldi" denir. İsim bozma uygulamasına biz 1995-96 yıllarında Türkmenistan'da şahit olduk. İslâm adına hareket ettiğini söyleyen bazı kimseler, çocuklardaki taş, kaya, yıldız, güneş, su, kayın, kurt, aslan gibi isimlerin putperestliğe çağırım yaptığından bahisle değiştirilmeleri cihetine gidiyor, bunları bozarak merasimle İslâmi isimler koyuyorlardı.¹³

Butka'nın kuşlara verilmesi bir nevi sacıdır. Yapılan uygulamanın makbul olması amacıyla hayır işlenmiş olmaktadır. Bazı yerlerde bu uygulamanın yerine köpeğe ekmek atılır. İsmi, çocuğun babasının ismi ile söylenilmesi, tanımın gayıp alemine tam yapılabilmesi içindir.

12 F.S. Bayazıtova a.g.e sh. 227-230

13 Yaşar Kalafat, "Türkistan Halk Sufizmine Dair Notlar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ekim 1995, s. 106 sh. 44-48

Ataerkil aile inancı mesajı taşımaktadır. Çocuğun her üç defada yüzünün açılıp kapanması şeklindeki uygulama bizim için yenidir. Alem değiştirme inancı ile ilgili olabilir. Bilindiği gibi kara iyelerden korunmak için ağaç ve taş kavuğundan geçilirken yeni bir aleme geçildiği için korunulacağına inanılır. Butka kuşlara verilirken kime ait olduğunun ismen söylenilmesi İslâmiyette ruhuna yasin okunan meftanın isminin anılması türünden bir uygulamadır.

Tatar Türkleri'nde de Türk dünyasının sair yerlerinde olduğu gibi çocuğa koyulan isimle gayp alemine mesaj verilir. Uzun ömürlü olması ve bebek iken ölmemesi için erkek çocuklara Baki, kız çocuklarına Bakiye konur. Keza Dursun, Dursune, Tuktar, Tuttabike isimleri konur. Çocuklara dede veya ninelerinin isimleri verilir ise erkek çocuğa dedeye saygı olarak ulu ata ve kız çocuğa ineke denir.¹⁴

Ninelerin bilhassa babaların isimlerinin torunlara verilmesi halinde verilen isimlerin kodlanması Nahçıvan Türkleri'nde de vardır. İsim verilerek ebeveynlerin unutulmamaları sağlanırken ismin ayağa düşürülerek ruhun rencide olmaması sağlanmış olur.

Tatar Türklerinde çocuğun 40. gününde “40 Meclisi” yapılır. Bugün çocuğun banyosu yapılır. Bu banyo için “40 Kaşık Su” kullanılır ve çocuğun bütün vücudunun ıslanması sağlanır. Çocuğun beher organı yıkanırken uygun ve belirli Türkçe dualar okunur, temennilerde bulunulur. Ayak (su maşrabası) kullanılırken “Bu ayak iyi ayak, yahşi ayak. Benim için bu ayağı koruyup saklayın ben ölünce bu ayakla benim için su dökün” şeklinde çocuğun ağzından konuşulur. 40. gün çocuğun saç kırkılır (kesilir). Saç merasiminde komşular çağrılır. Kümeç (hamur yemeği) yapılır çay ile misafirlere ikram edilir. çocuğun kırk banyosu yapılırken söylenen dualarda “uzun ömürlü olsun”, “geniş devlet bulsun” denir. O gün ona “Et Küleği” diye bilinen bir elbise giydirilir. Etküleği o gün giydirilip hemen çıkarılır ve saklanır. İkinci çocuk olunca ona giydirilir.¹⁵

Çocukların 40. günlerinde kırklanmaları Oğuz Türkleri'nde de vardır. Kırklama ile ilgili birçok inanç ve uygulama vardır. Anadolu'da abdest alınırken her organla ilgili ayrı dua edilir ayrı ayrı tövbekâr olunur. Bütün organların öteki alemde davacı olabilecekleri inancı vardır. Haç toyunu Türkmenler, Özbekler, Azerbaycan ve Anadolu Türkleri'n-

14 F.S. Bayazitova *a.g.e* , sh. 227-230

15 F.S.Bayazitova. *a.g.e*. sh. 234-235

den biliyoruz. Anadolu’da yaşamayan çocukların yaşamaları için çok çoklu ailenin çocuk beşiklerinde büyümeleri istenir.

Kazan Tatarları’nda birçok bayram ve şölen yapılır. Bunlar, Ekin Bayramı, Bereket merasimleri, Yağmur merasimleri, Kurban Merasimleri, Dağ Kedisi Şenlikleri, Kızıl yumurta Bayramı, Ulugün Bayramı, Yaprak Bayramı, Kış Şenlikleri, Kış Uğurlama Şenlikleri, Gündönümü Bayramı, Eme Bayramı, Ev Yapma Şenliği, Kızlar Günü, Buz Erimesi Şenlikleri, Asker Uğurlama Merasimleri, Hayvan Yetiştirme Bayramı, Ruhlarla İlgili Merasimler’dir.¹⁶

Ekim Bayramı’nda, Koşum atları toprağı sürmek ve ekmek için özel olarak hazırlanır. Bununla amaç ürünün artmasını bereketli olmasını sağlamaktır. Ekinden önce herkese haber verilir; herkes pirinç ve yağ alır bir tepeye veya açık havaya çıkılır; orada pilav yapılır. Buna Zere Butkası denir. Zere Butkası, pirinç yağ ve süttten yapılır. Ekinden evvel yumurta toplanır, toplamayı çocuklar ev ev dolaşarak yaparlar. Zere’ye davet ekinden birkaç gün önce çocuklar tarafından yapılır. Çocuklar şiirlerle şarkılarla duyuru yaparlar. Davetten 2 gün sonra daha büyük çocuklar bir tepenin üzerine çıkar;

Zer Zer zerege

İrte tor da sabanga

(Saban için erken çık) derler.¹⁷ Sabah Pilavı; ekinden sonra ekini yapanlara yapılan ikramdır. “Saban Kurbanı” ekinin bereketi hizmetine kesilen kurbandır. Bu kurbanda bütün köy halkı toplanıp bir koyun keserler. Pilav yapıp hayvanın eti ile birlikte yenilir. Hayvan kesilirken bereket duası yapılır. Halk evden eve ziyaret dolaşması yapar. Buna “Saban Sırası” denir. Saban (Sapan) şarkıları ekine başlamadan evvel söylenir.

Bereket merasimleri; “Yarile”, Ekin başlamadan evvel yapılan bir merasimdir. Yarile’nin güneşin ruhu olduğu inancı vardır. Toplu yemek yenir, sportif faaliyetler yapılır. Çeşitli yarışlar düzenlenir. Bir direğin tepesine bir horoz bağlanır, tepeye tırmanabilen horozu almaya hak kazanır. “Saban Toyu” birkaç köy bir köyde toplanıp yemek yerler. Burada güreş tutulur, çeşitli yarışlar yapılır, şarkılar söylenir. Saban toyu ilkbaharda ekin yapıldıktan sonra yapılır. “Yağmur duası” veya *be-*

16 F.S. Bayazitova, *Tatar Halkının Bayram Hem Kergüneş Yalaları*, Kazan 1995

17 F.S. Bayazitova a.g.e. sh. 7-11

reket kurbanları kırdan yapılır, kesilirler. Kazalardan, kuraklıktan korunmak için bütün aul (köy) bu merasimlere katılır. Duadan sonra toplu yemek yenir. Bir günde 4 ayrı yerde yemek yapılır. Bunlar *subaşı*, *baytirmen* (değirmen), *Çura Yılgası* ve *Molla Baba Çeşmesi Yemeği*dir. Bu maksatla her ev yumurta, tavuk ve kendi yemek servisini getirir. Yağmur yağması dileğinde bulunduktan sonra kırlara su saçılır.

Kurban (Kurban): *Kurban ayı*, *Kurban gayeti* (Bayram namazının kılındığı birinci gün) ve *Kurban Bayramı* bölümlerinden oluşur. Kazan Tatarları İslamiyetten evvel de kurban kesiyor ve adakda da bulunuyorlardı.

Kızıl Yumurta Bayramı: Nisan ayı sonu Mayıs ayı başlarında olur. Yumurta pişirilip çeşitli renklere boyanıp çocuklara ikram edilir. o gün eve ilk girenin ayağının uğuruna inanılır ve “*ayağı ağır mı, ayağı cinil mi* (hafif mi)” denir. Yumurta boyanması iyi dilekte bulunma anlamındadır.

Ulugün Bayramı, Kırışın Tatarları arasındaki yumurta bayramının uygulanış şeklidir. Ural Dağı’nda Perim Şehrinde yaşayan *Kırışın Tatarları* IV. İvan zamanından itibaren çeşitli Rus baskı ve teşvikleri ile hıristiyanlaştırılmış olmalarına rağmen soy isimleri hala Tatar Türkçesi’ndendir. *Yaprak bayramı* da Kırışın Tatarları ve Mandıva halkı arasında yaygındır. Bayramdan bir hafta önce kızlar ormana gider, oradan bir *kayın ağacı* getirirler. Ağaç köye getirilmeden evvel süslenir ve ona bir yumurta takılır. Bayramda köye götürülür. Bu ağaç sokak sokak gezdirilir. Bayrama akşama doğru yaşlılarda katılırlar, o ağacı öven şarkılar söylenir, benzeri bayramlar Altay Türkleri’nde de vardır.¹⁸

Kış bayramlarından *Nasdugan Bayramı* 24-25 aralıkta, kışı uygulama bayramı Kırışın Tatarları ve Mardıva halkı arasında yaygındır. Yazı karşılama olarak, Şubat ve Mart’ta şenlikler olur. Gün dönümü Bayramı, Eme bayramı, kışa doğru ziraatın ağır işi bitince yapılır. Tatar Türkleri’nin de eski bir bayramıdır. Bayrama ilk gelen Eme başıdır. Kaz emesi, Kaz Günü, Kazlar büyüüp havalar soğuyunca yapılır. Bütün kazlar toplanır. Herkes kendi kazını keser. Becerikli kızlar emeye birbirlerine yardıma çağırırlar. Evvelce “beni kaz emesine çağırırsan ben de sana ekin toplamada yardım ederim” denir.

18 F.s. Bayazitova a.g.e sh. 49-52

Ev Yapma Bayramı (Ev Yapma Emesi). Bir Tatar ev yapma kararı alır ise, komşuları ve çevre halkı birşeyler getirirler, birlikte yenilir. Daha ziyade ekmek, yağ ve bal getirilir. Yiyecekler oradan geçen herkeşe ikram edilir. Evin bir köşesine gümüş akça konur ve *hatim* okutulur. Evin temeline *Ayetel Kürsi*, eşik başına, eşiğin altına (*eşik busaga*) dua konur. Amaç eve şeytanın girmesinin önlenmesidir. Evin çatısı yapılıırken ustalara havlu hediye edilir. Büyük bir *ekmek* yapılır ve o ekmek de ustalara verilir. Ocağın yapılmasına sıra gelince horoz veya tavuk kesilir. Ev yapılp bitince eve kimse sokulmaz. Eve bir kedi bırakılır. O kedi bir gün o evde kalır. Amaç eve gelecek zararın kediyeye gelmesini sağlamaktır. Ev kutlamalarına gelenler, yeni evin hürmetine hediye getirirler.¹⁹

Türk halk inançlarında kedinin veya bazı kedilerin cin olduğuna inanılır. Pek tekin sayılmaz. Bazı kedilerin dilinde mühür olduğu inancı vardır. Bilhassa kara kediden sakınılır. Anadolu Türkleri'nde evin temeline madeni para, kurban kanı akıtılır. Nuska yazılarak gömülür. Afganistan Türkleri kurban kanı ile birlikte temele taş da koyarlar. Sıra çatıya gelince *bayrak* asılır. Ustalara getirilen havlu türünden hediyeler gerilmiş bir ipin üzerine asılır. Türk inanç sisteminde evin sahibi olan iye eşiğin altında yatmaktadır. Kapı başlarına besmele türünden dua asmak Anadolu Türk halk inançlarında da vardır. Ayrıca bina bitince onun göğsüne nazarlık asılır. Ayrıca tekin olmayan yerler arasında hamamlar da sayılır, Safranbolu'da "Cinli Hamam" diye bilinen tarihi bir hamam vardır.

Kazan Tatar Türkleri'nin "Kızlar Günü" şenliklerinde sonbaharda ürünler toplandıktan sonra yetişkin kızlar ev ev dolaşır, evlere misafir olur. Kız cırınları (şarkıları) söylerler. Bu şarkılar geçen yüzyıla kadar Narilerde ve Çuvaş Türkleri'nde de vardı. "Buz Erime Şenlikleri" ilkbaharda karlar, buzlar erimeye başlayınca yapılır. Köy halkı var ise göl ve nehir başlarına yoksa köprü üzerinde toplanırlar. Buzun erimesi seyredilir. Toplu yemekler yenilir. Birlikte şarkılar söylenir, danslar yapılır.²⁰

Tatar Türklerinde asker uğurlama merasimlerinde, asker adayları bütün köyü dolaşır vedalaşırlar. Adaylara mendil ve havludan hediyeler verilir. Sevdikleri kızlar onlar için özel mendil ve havlu hazırlarlar.

19 F.S. Bayazitova *a.g.e.* sh. 76-83

20 F.S. Bayazitova, *a.g.e.* sh. 104-110

Birlikte şarkılar söylenir. *Arış* (ekmeğin kesilen baş kısmı) tavana konur. Tavanda saklanır. Askere giden gencin ailesi oğullarının askere gittikleri gün komşularını yemeğe davet ederler. Anadolu Türkleri'nde asker uğurlama şenlikleri yapılır. Helallik ve hayır dua alınır. Kadınlar mevlüt okuturlar. Hayvan yetiştirme şenlikleri, hayvanlar üreyince yapılır. Bir ineğin buzağısı olunca onun sütü pişirilir. Aile fertlerine ve komşulara ikram edilir. Bu uygulamanın Kazak Türkleri'nde de olduğu belirtilmektedir ki, biz bu tespiti Anadolu ve yakın çevresi Türkleri'nden de biliyoruz. Sapsarı olan bu süte Oğuz Türkleri'nde Ağuz denir. Tatar Türkleri'nde bu süttten yemekler yapılır ve hamur yemeklerine de konur ve misafirler çağrılıp birlikte yenir. Yemekten sonra *hatim* okutulur şükür edilir.²¹

Astrahan Tatarları'nda koyun kesildikten sonra koyunun başı pişirilir ve bu verilen yemek ziyafetinde değerli olan misafire ikram edilir.²² Bu uygulama da Türk ellerinde çok yaygındır.

Hayvancılık ve ekincilikle ilgili mevsime bağlı bereket amaçlı merasimler Anadolu, İran, Azerbaycan ve Gürcistan Türkleri'nde de yapılmaktadır. “Koç Katımı”, “Ekin Salavatlama”, “Horaveller”, “Kırkım Şenlikleri” yapılmaktadır.

Tatar Türklerinde ruhlarla ilgili inançlar da vardır. “Yurt Anası” veya “Ev Anası” inancı evini kurup yuvadan ayrılınca ev halkı “Yurt anası bugün evden falanı uğurluyoruz” der. İnanışa göre Ev Anası evden ayrılan fertle birlikte yeni evi / ocağı da koruması altına alır. İki kardeşin evleri ayrılınca adeta yurt için Yurt Anası doğurmuş gibi kabul edilir. Yurt Anası yeni eve /ocağa göçünce “Ocak Demiri” ile göçer inancı vardır. “Yeni eve giderken eski olsa dahi (Ocak Demiri) ni hiçbir yerde bırakma yanında kendinle getir” diye ünlü bir söz vardır. Dualarda “Yurt Anam benimle gel benden ayrılma benim hayvanlarıma zarar verme” denir. Yeni eve geçilince yemek yapılır, Yurt Anasına “hadi kalbim yemek yaptım benimle gel” denir.²³

Anadolu halk inançlarında ev iyesi evin sahibi inancı oldukça yaygındır. Aynı zamanda ahırın ve bağında iyesi vardır ve bu çok kere beyaz bir yılan olarak bilinir. Eski tip evlerin apartman katlarından farkları arasında bu husus da zikredilir ve ev iyesinin evin eşiğinin altında

21 F.S. Bayazitova, *a.g.e.* sh. 113-120

22 F.S. Bayazitova, *a.g.e.*

23 F.S. Bayazitova, *a.g.e.* sh. 120-140

olduğu düşünülür. Çok kere ocağa ve evin köşelerine yapılan saçı ev iyesi ile ilgili olmalı. Aynı şekilde köyün iyesi olduğu fikri de vardır. Bazı dîni uygulamalar köyün etrafında dönülerek adeta tavaf edilerek yapılır. Bir takım önemsenen karşılama ve uğurlamalarda adeta köyün eşiğinde yapılır. Uluğ Türkistan'da ve İdil-Ural Türklüğü'nde tuz ekmekle karşılama evin veya köyün eşiğinde olur. Buradan Ötügen'in kutsal oluşu, Yer-Sub ve korunan Ötügen arasında bağ kurulabilir.

SONUÇ

Sonuç olarak söylenebilir ki, evvelce yaptığımız çalışmalarla Kırım, Kafkasya ve Altay Tatar halk inançlarını biraz tanıyorduk. Kazan Tatarları'nı Bayazitova'nın eserlerinden daha yakından tanıma imkanı bulduk. Gördük ki, kırk çıkarma, ad verme, gelin hamamı, kara iyelerden korunma toplu merasimlerde Tatar Türk halk inançları ile Oğuz Türk halk inançları arasında ayrıntı bile sayılabilecek farklılık yoktur. Bu arada nice güzel şölen ve törenlerimiz maalesef unutulurken yerlerini ulusal olmayan günlerin kutlanılmalarına bırakmıştır.

Yrd. Doç. Dr. Mert Bilgin, Avrasya Enerji Savaşları, IQ Yayıncılık, 2005.

Sevgi REÇBEROĞLU

Yrd. Doç. Dr. Mert Bilgin'in Avrasya Enerji Savaşları adlı kitabı Hazar Havzası'nın Sovyet sonrasında belirlenmekte olan enerji rejiminin parametrelerini ve bu parametreler arasındaki etkileşimin niteliğini ortaya koyan bir araştırma çalışması. Araştırma, IQ Yayıncılık'ın bu yılki yayınları arasında çıkmış. Yazar, Türk kamuoyunun enerji sektörüne uzaklığının ve özellikle petrol ve doğal gaz (hidrokarbonlar) konularında güvenilir bilgiye ulaşmanın güçlüğüne bu araştırmayı yapmakta kendini motive eden en önemli hususlar olduğunu açıklamakta. Araştırmanın konusunun neden Hazar bölgesi hidrokarbonları olduğu ise şu ifadelerle özetlenmekte:

“Hazar'daki tüm üretim ve taşıma projeleri hayata geçirildiği anda dahi, bu bölge dünya petrol arzının ancak % 3'ünü karşılayacaktır.” “Ancak buradan hareketle Hazar Havzası'nın önemini küçümsemek çok doğru olmayacaktır. Bunun üç sebebi vardır: Öncelikle Hazar'ın dünya sahnesinde tedarikçi olarak yer alması ABD'nin kaynaklarını çeşitlendirme projesinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Benzer bir şekilde giderek Rus gazına bağımlı hale gelen Avrupa devletleri için de Hazar gazının batıya ulaşması alternatif yaratılması anlamına gelmektedir. İkinci olarak, Hazar Havzası stratejik bir önemi içinde gizlemektedir. Rusya'nın önümüzdeki on yıllarda yeniden önemli bir güç haline gelmesi bu bölgede kurabileceği üstünlükle yakından ilgili olacaktır. Nitekim bu bölgedeki etnik karışıklıklar Rusya'nın gücünü arttırma çabalarıyla, buna engel olmayı hedefleyen dış ve bölgesel güçlerin işbirliğinin etkisiyle yoğunlaşmaktadır. Son olarak bu rezervlerin dünya piyasalarına üretici ülkelerin hangi aktörlerle yaptıkları işbirliği sonucunda ulaştığı bölgenin dönüşümünün özelliklerini belirleyecektir.”

Kitap iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hazar hidrokarbonlarının bölüşümünde rol alan aktörler belirlenmektedir. Kitabın en belirgin özelliği bu aktörlerin sadece devletler ile sınırlı bırakılmasının yetersiz kalacağı görüşü ile tasarlanması ve bu çerçevede böl-

genin enerji rejimini belirleyen aktörler arasına şirketler ve kanun dışı hareket eden aktörleri de dahil etmesidir. Bu ilk bölüm, bölgenin enerji piyasasının siyasi ve ekonomik dinamiklerinin neler olduğu ve bu piyasadaki aktörlerin pozisyonları hakkında genel bir fikir edinmek isteyenlerin ilgisini çekecektir. Hidrokarbon piyasasındaki aktörlerin rollerinin incelendiği ilk bölümün ardından kitabın ikinci bölümünde ise bu aktörlerin gerçekleştirdikleri ticaretin yapısı incelenmektedir. Hidrokarbon ticaretinin gerek güncel konuma temel oluşturan tarihsel süreci ve gerekse, üretim, taşıma ve pazarlama aşamalarının güncel konumu açısından ele alındığı bu ikinci bölüm, bölgenin enerji piyasasının yapısını teknik detay seviyesinde incelemek isteyenler için referans olacaktır.

Hazar bölgesinin yer altı ve yerüstü kaynaklarının paylaşımının konunun aktörleri arasında bir mücadele olarak değerlendirildiği kitapta, bu durumun nedeni şöyle açıklanmaktadır:

“Hidrokarbonların arama, üretim, taşıma ve pazarlama veçhelerini kontrol etmeye yönelik uygulanan stratejiler için doğası gereği en az on yıllık planları içermektedir ki, bir bölgenin enerji rejiminin belirlenmesi söz konusu olduğunda bu süre 50 yılı rahatlıkla bulabilmektedir. Bu süreçteki kazanımların ilgili aktörler üzerinde hayati sonuçlar doğurabileceği gerçeği rekabeti acımasızlaştırmaktadır.”

Bu acımasız rekabet ortamı içinde Hazar Hidrokarbonlarının Siyasi Ekonomisi başlıklı ilk bölümde mücadelenin aktörlerinin pozisyonları şöyle özetlenmektedir:

I. Bölüm: Hazar Hidrokarbonlarının Siyasi Ekonomisi

Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan : SSCB'nin dağılmasının ardından Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak için her yolu deneyen bir Azerbaycan'a karşı, Rusya'dan aksini istese de vazgeçemeyen bir Türkmenistan ve Rusya'dan vazgeçmek istemeyen bir Kazakistan belirmiştir. Kazakistan'ın etnik yapısında Rus kökenli olanların % 36 olarak belirmesi bu durumda önemli bir unsurdur. Bu yaklaşım Rusya ile beraber bölgede güç arayışına giren Türkiye ve İran gibi ülkelerin etkinliğinin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Rusya: Rusya'nın 1991 sonrası dönemde karşılaştığı en önemli tehditlerden bir tanesi Hazar Havzası'nda ve bu havzanın petrol taşımasındaki uzantısı olan Kafkasya'da etkinliğinin azalması olmuştur.

İmparatorluk anlayışıyla hareket eden çarlık rejimi, Sovyet döneminde sosyalist ideoloji kisvesi altında Hazar bölgesi için sosyal, siyasi ve ekonomik dengeleri belirleyen bir merkez görünümünü almıştır. Buna karşın, birliğin dağılmasıyla Rusya eski uydularıyla birlikte benzer sorun ve mücadele içinde yoğrulmaya başlamıştır. Bu yapı içerisinde Rusya'nın Hazar Havzası'nın içinde oynadığı ve oynayabileceği rolü somutlaştırmak çok zor görünmemektedir. Başta bölgedeki hegemonik varlığını sürdüren Rusya, SSCB'nin dağılmasından sonra girdiği ekonomik krizlerin ve etnik sorunların da etkisiyle sarsılmış ve kendisini birdenbire çokuluslu firmaların bölgeye akınıyla baş başa bulmuştur. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsız birer devlet olmalarının yanı sıra Kafkasya'daki etnik hareketler Rusya'nın hareket kabiliyetini iyice sınırlandırmıştır. Nitekim Rusya hegemonik düşlerini bir kenara bırakarak, Hazar petrol ve petrol gazı ile ilgili emellerini yeniden düzenlemiştir. Buna göre Rusya üretim aşamasında görece düşük yüzdelerle yetiniyor gözükmüş, buna karşın Kazakistan'ın petrol, Türkmenistan'ın ise gaz ikmalinde kontrolü elinde bulundurmaya çalışmış ve bunda önemli bir ölçüye kadar başarılı olmuştur.

Rusya, bu arada Çin ve Japonya ile olan ilişkilerini de geliştirmektedir. Çin'e uzanacak olan Doğu Sibiryada Daging petrol boru hattı projesi ve Angarsk, Nakhodka Rusya-Japonya petrol boru hatları bu niyetin göstergeleridir.

İran: İran'ın siyasi ve kültürel alanlardaki hareket kabiliyeti rejiminden ve etnik yapısından dolayı halen kısıtlıdır. Buna karşın ekonomik gerçekler, İran'ın Hazar Havzası'nın yeniden şekillenen enerji rejimi sayesinde dünyaya açılabilmesini işaret etmektedir. İran'ın Hazar Havzası'nın enerji rejiminde belirleyici bir rol üstlenebilmesinin önünde pek çok engel vardır. Bu engelleri bölge dışı ve bölge iç dinamiklere bakarak sıralamak mümkündür. Birleşmiş Milletler çerçevesinde uygulanan yaptırımlar, ABD'nin olumsuz tutumu ve İran İslâm rejiminin kamuoyuna sıcak gelmemesi bu ülkeyi önemli ölçülerde yalnızlığa mahkum etmekte ve hareket alanını kısıtlamaktadır. Aslında tüm bu faktörlerin arkasında ABD'nin İran'ın rejim ihraç etme ve bölgesel gücünü arttırma ihtimaline karşı getirdiği tedbirler yer almaktadır.

Bölge içi dinamikler açısından da Kazakistan ve Türkmenistan'da Müslüman nüfusun çoğunun sünni olması, hatta Kazakistan nüfusunun neredeyse yarısının Slav kökenli Ortodoks olması, bu ülkelerde İran'ın Şii niteliğinin bir tehdit olarak algılanmasına sebep olmaktadır.

Kuzey İran'da sayıları 20 milyonu bulan Azeri nüfusun varlığını da İran, bu grup ile Azerbaycan arasında ileride artan bir yakınlaşma olabilme ihtimaline karşı potansiyel bir tehlike olarak algılamakta ve Azerbaycan'a karşı mesafeli bir tutum izlemektedir.

İran Hazar hidrokarbonlarını kendisine uygulanan tecride bir son verebilmek ve uluslararası ticari sisteme girebilmek için önemli bir fırsat olarak değerlendirmektedir. Dünya doğal gaz rezervinin yaklaşık % 16'sının, petrol rezervinin de % 10'unun bu ülkede yer aldığı düşünüldüğünde bu önemin boyutu daha anlaşılır hale gelecektir.

Türkiye: Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan daha bağımsızlıklarının ilk yıllarında doğal kaynaklarını dünya piyasalarına ulaştırarak elde edecekleri maddi zenginliğin farkındaydılar. Bu durum mali sorunlarla boğuşan Türkiye'nin bu ülkeler nezdinde anlamını bulanıklaştırmıştır. Türkiye'nin şansını azaltan diğer bir nokta, bu ülkedeki petrol ve gaz altyapısıyla petrol endüstrisinin yeteri kadar gelişmemiş olmasıdır. Tüm bu faktörler bu üç ülke nezdinde Türkiye'yi ekonomik anlamda cazip kılmamaktadır. Nitekim Türkiye'nin Hazar Havzası'ndaki varlığı daha çok siyasi endişelerin bir sonucudur.

Elindeki avantaj ve dezavantajları bilen Türkiye'nin en büyük kozu politikalarının ABD'nin çıkar ve amaçlarıyla uyuyor olmasıdır. Tüm bu hususlar bir arada düşünüldüğünde Türkiye'yi ABD'nin Hazar'daki çıkarlarını destekleyen bir katalizör rolü üstlenmiş ve belirli sınırlar içerisinde de olsa yükselen bir grafik çizen bölgesel bir güç adayı olarak tanımlamak mümkündür.

ABD ve AB: ABD'nin petrol tüketimi günlük 20 milyon varil civarındadır ki, bu rakam dünya toplam petrol tüketiminin % 25'ine denk düşmektedir. Birleşik Devletler iç tüketiminin % 52'si ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Bu rakamın 2010'da % 67'ye yükselmesi beklenmektedir. Başka bir deyişle ABD her geçen gün ithalata daha fazla bağımlı olmaktadır. ABD'nin doğal gaz yoluyla bu bağımlılığı düzeltmesi mümkün görünmemektedir. ABD'nin geniş coğrafyası topyekün bir doğal gaz şebekesinin kurulmasını zorlaştırırken, böyle bir altyapıya gaz bulunması da zaten pek muhtemel görünmemektedir. Bu sebeple Hazar Havzası'nın ABD için tedarikçi çeşitliliği anlamına geldiği söylenebilir. Bununla birlikte bu bölge ABD'nin ithalatında çok belirleyici bir rol oynamayacaktır. O halde ABD'nin Hazar Havzası'nı ekonomik kriterlerden öte siyasi endişelerle değerlendirdiği sonucuna varmak mümkün-

dür. ABD öncelikle Rusya, İran ve Çin'in güç pekiştirmesini engellemek için Hazar petrol ve gazının dünyaya açılımını kontrol ederken, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ı mümkün olduğunca kendi ekserine çekmeye çalışmaktadır.

Benzer şekilde Avrupa Birliği için de Hazar Havzası'nın ifade ettiği husus özellikle doğal gaz alanında Rusya'ya olan bağımlılığının azaltılabilmesine yönelik tedarikçi çeşitliliğinin sağlanmasıdır.

Çin: Büyümesini devam ettirebilmek için duyacağı büyük enerji gereksiniminin farkında olan Çin, iki cepheli bir strateji uygulamıştır. Buna göre bir yandan milli petrol ve gaz firmalarını yeniden yapılandırarak modernize etmeye başlamış, bir yandan da yeni tedarik alanları yaratmaya çalışarak gerek Rusya ile gerekse Hazar ülkeleri ve İran ile olan ilişkilerini işbirliği odaklı olmak üzere yeniden tanımlamıştır.

Şirketler: Bu yapı içerisinde sadece devleti merkez alan analizlerin yetersiz kalacağı aşikardır. Zira, bazı firmalar ulusötesi bir görünüm kazanarak gerek çıktıkları ülkelerden, gerekse faaliyet gösterdikleri coğrafyalardan bağımsız politikalar izlemekte hatta devletleri etkilemektedir. Benzer şekilde, arama, uç ve dört boyutlu jeolojik haritalama, rezerv tahmini yatak geliştirme projeleri, kuyu, platform inşası, kuyu geliştirme optimizasyon, çimentolama, anti-korozyon çalışmaları gibi pek çok alanda hizmet veren servis firmaları da bu oyunun önemli aktörlerindedir.

Yine, bölge içi dinamikler değerlendirildiğinde, Rusya ile Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın birbirleriyle başta Avrupa olmak üzere pazar mücadelesi verdikleri gözlenmektedir. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını kazanmalarıyla beraber petrol ve gaz endüstrilerini taşıyabilecek firmalara duydukları ihtiyaç bu ülkelerin kendi devlet firmalarını yapılandırmaya çalışmalarına sebep olmuştur. Benzer şekilde, özellikle Türkmenistan örneğinde olduğu gibi taşıma projelerinde salt Rusya'ya olan bağımlılık Rus firmalarının yapılarının, örgütlenmelerinin ve politikalarının incelenmesini önemli kılmaktadır. Bu sebeplerle bu üç ülkenin devlet firmaları ve Rus firmaların bölgenin petrol piyasasının aktörleri olarak incelenmişlerdir.

Mafya: Sovyet sonrası dönüşümün özelliklerini belirleyen önemli hususlardan bir tanesi de mafya ve mafya ile olan ilişkiler etrafında şekillenen politiklardır. Bunun en önemli göstergelerinden bir tanesi Rus İçişleri Bakanlığı'nın yakın zamanda hazırlamış olduğu raporun

sonuçlarıdır. Bu rapora göre günümüz Rusya Federasyonu'nda diğer cumhuriyetlerle organik bağ içerisinde çalışan 9.000'i aşkın organize suç örgütü bulunmaktadır. Bu örgütler kurumsallaşmış mafyanın sokak uzantılarıdır ki, 100.000'den fazla kişiye istihdam sağlamaktadırlar. Siyasi ve Ekonomik Analiz Merkezi'nin güncel bir çalışmasına göre Federasyon içerisindeki iş çevrelerinin % 80'i mafyaya korunma bedeli ödemek durumundadır.

Kitabın birinci bölümünde oyunun aktörlerinin tanımlanmasının ardından bu aktörler arasında Hazar kaynaklarının devletler arasında nasıl bölüşüleceği sorununa da eğilinmiştir. Paylaşımı bir sorun haline getiren Hazar'ın bir göl mü, yoksa deniz mi olduğu çelişkisidir. Eğer Hazar bir göl olarak tanımlanacak olursa, kaynakların kıyıdaş devletler arasında ortak paylaşımını (Condominium), deniz olarak kabul edilecek olursa, her ülkenin kıyı uzunluğu ölçüsünde faydalanabilme hakkını kabul etmek gerekecektir. Bu iki alternatif arasında kendi konumlarına göre kıyıdaş ülkelerden Rusya ve İran ilk yaklaşımı temel alan önermeler ileri sürerken, Azerbaycan deniz senaryosuna sıkı sıkıya bağlanmış, buna karşın Kazakistan ve Türkmenistan kendi çıkarlarını ve siyasi endişelerini de gözeterik ara çözümler üretmişlerdir.

Kaynakların paylaşımının sıcak çatışmalara varabilecek dinamikler içeren bir mücadele olarak değerlendirildiği kitapta, bu mücadeleye temel olan bölgenin coğrafi özellikleri, 1800'lü yıllardan başlayarak, Sovyet sonrası dönem de dahil olmak üzere Hazar'ın statüsünün tarihsel gelişimi ve çatışan görüşlerin mantığı ve hukuki dayanakları detaylı olarak incelenmiştir.

İlk bölümde yapılan bu genel değerlendirmenin ardından kitabın ikinci bölümünde Hazar hidrokarbon ticaretinin yapısı ayrıntılı olarak incelenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi bu bölüm daha çok enerji piyasasının içinde olan ve bölgenin enerji piyasasını teknik detayları ile incelemek isteyenler için bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

II. Bölüm: Hazar'dan Avrasya'ya Petrol ve Doğal Gaz Ticareti

İkinci bölümün ilk kısmında şimdiki ticaret ortamına zemin hazırlayan tarihsel gelişim Sovyet Öncesi Dönem ve Sovyet Dönemi alt başlıklarında incelenmektedir. Tarihsel gelişimin ardından şimdiki sistem Sovyet Sonrası Dönem alt başlığında detaylandırılmıştır.

Sovyet Sonrası Dönemde bölgede hayata geçirilen üretim projeleri ülke bazında şöyledir:

Azerbaycan:

1-Azeri-Çırag-Güneşli Mega Proje, 2- Şah Deniz Projesi, 3-Kursan-gi ve Garabağlı Bloğu (Onshore), 4- Abikh- Alov, Araz ve Şarg Yatakları, 5- Aşrafi ve Dan Ulduzu North Absheron Operating Company, 6- Neftçala, Killi Babazanan yataklarını kapsayan Kurdaşı Projesi, 7- Lenkoran Deniz-Taliş Deniz Yatakları, 8- Muradhanlı Projesi (Onshore), 9- Yalama (D-22), 10- Karabağ Yatağı, 11- Karadağ, Kergez ve Umbaki Yatakları, 12- Abşeron, 13- Oğuz, 14- Nahçıvan, 15- Güneybatı Gobustan Yatakları (Onshore), 16- İnam, 17- Ataşgah, 18- Zafer- Maşal, 19- Lerikdeniz, 20- Padar, 21- Kalamaddin- Mişovdah, 22- Zigh- Hovsan, 23- Ramani-Balkhani ve Sabunçi Yatakları (Onshore), 24- Kyrov-dag (Onshore)

Bu projelerin hissedarları, operatörleri, teknolojik alt yapıları ve tahmini maliyetleri ile ilgili detaylar kitaptan edinilebilmektedir.

Kazakistan:

1- Tengizchevroil, 2- Karaçaganak, 3- Kaşagan, 4- Uralsk, Aktubinski, Atyrau ve Aktau, 5- Federovskeye Yatakları, 6- Adaiski Bloğu, 7- Sagiski Bloğu, 8- Begaidar Bloğu, 9- Mangystau 10- Karazhanbas, 11- Saigak, 12- Kızılov, 13-Akşabulak, Nuraly ve Aksai, 14- Aktobe Preussag, 15- Anako, 16- Arman, 17- Uzen, 18- Aktobe, 19- Demunai, 20- Embavedoil, 21- Gyural, 22- Hurricane-Kumkol, 23- Karakudukmunai JV. 24- Kazakoil-Telf, 25- Kazpromstavba, 26- Atyrau, 27- Kumkol-Lukoil, 28- Matin, 29- Svetlandoil, 30- Tasbulat Oil, 31- Tenge, 32- Turan, 33- Zhetbay-Quest, 34- American International Petroleum Corporation, 35- Ertismunai, 36- Mertvyi Kutluk PSA/Ostrovnyaya, 37- Munai NPT, 38- Temir, 39- Aktobe 40- Mangystau, 41- Aktobe, 42- AKJT Yatakları, 43- Pavlodar, 44- Aktobe, 45- Aral Sahası, 46- JNOC, 47- Sazankurak

Bu projelerin hissedarları, operatörleri, teknolojik alt yapıları ve tahmini maliyetleri ile ilgili detaylar kitaptan edinilebilmektedir.

Türkmenistan:

1- Nebitdağ, 2- Garaşsızlık 2, 3- Amu Derya Nehri, 4- Amu Derya Nehri'nin sağ baseni, 5- Keimir, Ekplatluk ve Çıkışlar, 6- Bektaş-Konys Yatağı, 7- Teplovsko-Tokareyev

Bu projelerin hissedarları, operatörleri, teknolojik alt yapıları ve tahmini maliyetleri ile ilgili detaylar kitaptan edinilebilmektedir.

Çıkarılan bu petrol ve doğal gazın hangi yollarla dünya piyasalarına ulaştırılacağı ise ayrı bir konudur. Bu ülkelerde Rusya'yı merkez kılan Sovyet taşıma sistemi geçerliliğini halen korumaktadır. Bununla birlikte Sovyet döneminden devralınan taşıma sisteminin yetersizliği, bunun yanında bu ülkelerin Sovyet rejiminin rejime bağlı ülkeler arasında "karşılıklı bağımlılık yaratma" ilkesiyle kurulan sisteminin, rejim sonrası getirdiği olumsuzluklardan kurtulma arzuları, bu ülkeleri alternatif yollar aramaya yöneltmektedir. Kitapta, bu üç ülkenin alternatif taşıma ağına duydukları ihtiyacın nedensel analizi, Rusya'nın bu gelişmeler karşısında izlediği politikalar, Hazar hidrokarbonları için alternatif taşıma hatlarının neler olabileceği konuları da detaylı olarak incelenmiştir.

Araştırma, 28 sayfalık geniş bir sonuç bölümü ile kendini özetleyerek noktalanmaktadır. Bu geniş sonuç bölümü detaylara inmeden kitabın özetini almak isteyenlerin öncelikle okumayı tercih edecekleri niteliktedir. Hazar bölgesi enerji piyasasının işleyişini akademik seviyede ve güncel bilgiler ışığında ele almak isteyecek okuyucular için Yrd. Doç. Dr. Mert Bilgin'in Avrasya Enerji Savaşları kitabı tavsiye edilir bir araştırmadır.

**Rafis Abazov, Historical Dictionary
of Turkmenistan,
(Maryland, Toronto, Oxford: The Scarecrow Pres, 2005),
CIV+240 s.**

FATİH BAYRAM¹

Rafis Abazov tarafından kaleme alınan *Historical Dictionary of Turkmenistan* (Türkmenistan'ın Tarihsel Sözlüğü) adlı kitap, *Historical Dictionaries of Asia, Ocenia, and the Middle East* adlı serinin 53. kitabıdır. Aynı serinin 49. kitabı olan *Historical Dictionary of Kyrgyzstan* (Kırgızistan'ın Tarihsel Sözlüğü) adlı çalışma da Rafis Abazov tarafından kaleme alınmıştır. Daha önce *Avrasya Etüdləri*² dergisinde de makalesi de yayınlanan Abazov, *Historical Dictionary of Turkmenistan* adlı çalışmasıyla Orta Asya Cumhuriyetleri arasında nev'i şahsına münhasır karakter arzeden Türkmenistan'ın tarihine ışık tutmaktadır.

2005 yılında yayınlanan eserde, kadîm medeniyetlerden Aralık 2004'e kadar süregelen bir tarihî süreç özetlenmeye çalışılmaktadır. Ancak bu özette 20. asır daha geniş yer kaplamaktadır. Kitabın başında yer alan yirmi sayfalık Kronoloji, Türkmenistan tarihine ilgi duyanlar için önem arz etmektedir. Kronoloji M.Ö. 2000-1000 dönemine kadar uzanmaktadır. Abazov, bu dönemde Türkmenistan coğrafyasında sulama sistemlerinin tesis edildiğine işaret etmektedir. Kronolojide önemli gördüğümüz kısımları şöylece özetleyebiliriz:

- M.Ö. 329 : Büyük İskender'in, eski Merv şehri dâhil, tüm Orta Asya'yı fethi,
M.Ö. 2. yüzyıl : Büyük İpek Yolu'nun zuhûru,
M.S. 999 : Sultan Mahmud Gaznevî'nin Horasan'ı fethi ve Gazneli Hanedanlığı'nı kurması,

1 Uzman, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

2 Rafis Abazov, "Independent Kyrgyzstan: 10 Difficult Years on the Silk Road" (Bağımsız Kırgızistan: İpek Yolunda On Zor Yıl), *Avrasya Etüdləri*, no. 20 (2001).

- 1035-1038 : Selçukluların Gaznelileri yenmesi ve Merv’i ele geçirmesi,
- 1072-1074 : Kaşgarlı Mahmud’un *Divân-ı Lügati’t-Türk* adlı eseri telif etmesi,
- 1221-1222 : Cengiz Han’ın Merv’i işgali,
- 1384 : Timur’un Horasan’ı işgali,
- 1500-1512 : Şeybânî Han’ın Orta Asya’yı ele geçirmesi,
- 1715-1717 : Hiva Hanlığı’nın Rus güçlerini bozguna uğratması,
- 1740 : Nadir Şah’ın Buhara ve Hiva’yı işgali,
- 1884 : Rusların Merv vahasını ele geçirmesi,
- 1914 : Türkmen dilinde ilk gazetenin- *Zakaspiiskaia Tuzemnaia gazeta*- basılması,
- 1916 : Orta Asya halklarının, Türkmenler dâhil, Rus sömürge idaresine karşı ayaklanması,
- 1917-1991 : Sovyet Dönemi,
- 27 Ekim 1991 : Türkmenistan Parlemtosu’nun Türkmenistan’ın bağımsızlığını ilan etmesi.

Kitapta Kronoloji kısmından sonra 57 sayfalık giriş bölümü bulunmaktadır. Giriş kısmı, “Ülke ve Halk”, “Ekonomi”, “Tarih”, “Çarlık Kolonizasyonu”, “Sovyet Sisteminde Türkmenistan”, “Bağımsız Türkmenistan” alt başlıklarından oluşmaktadır. Giriş kısmında Türkmenistan’ın zengin doğal gaz ve petrol rezervine dikkat çekilmektedir. Türkmenistan, doğal gaz rezervi bakımından Bağımsız Devletler Topluluğu içinde ikinci sırayı alırken petrol rezervi açısından ise dördüncü sırayı almaktadır. Türkmenistan’ın en önemli ihraç maddeleri doğal gaz ve petroldür. Ancak Türkmenistan’ın dünya pazarlarından uzak oluşu ve taşımacılık alt yapısının yeterince gelişmemiş olması bu tabii zenginliklerinden yeterince istifade edememesine yol açmaktadır.³

Türkmenistan hakkında genel bilgilerin serdedildiği giriş kısmında Türkmenistan’ın özellikle 20. asırdaki tarihi detaylı olarak incelenmiş-

3 Rafis Abazov, *Historical Dictionary of Turkmenistan*, (Maryland, Toronto, Oxford: The Scarecrow Pres, 2005), s. XLIX.

tir. Yazar da kitabın 20. asra öncelik verilerek kaleme alındığını belirtmektedir. Bununla birlikte, kitapta Türkmenistan'ın medeniyetin zirvesinde olduğu dönemlerin ayrıntılı olarak ele alınmayışı önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Özellikle Büyük İskender, Cengiz Han ve Timur dönemi ve sonrası kitapta daha ayrıntılı olarak ele alınabilirdi. Buna rağmen üç sayfaya sığdırılmaya çalışılan Early History (Eski Tarih) bölümünde önemli konulara değinilmiştir. Bu bölümde Türkmenistan'ın Grek, Pers, Mezopotamya ve Orta Asya antik medeniyetlerinin arasındaki etkileşim sahası olduğu belirtilmekte ve bu özelliğiyle Türkmenistan'ın medeniyet birikiminin zenginliğine işaret edilmektedir. Özellikle Merv şehrinin tarih boyunca bir çok istilâlara maruz kalmasına rağmen her seferinde tekrar neşv ü nemâ bulduğu belirtilmektedir.⁴

Türkmenistan'ın tarihinin anlatıldığı bölümde kanatimizce en özgün kısım, Selçukluların Türkmenistan tarihindeki rolüne işaret edilen kısımdır. Yazar, Selçukluların askerî güçleri ve ustaca diplomasi-leri sayesinde Orta Asya ve Orta Doğu'da geniş egemenlik sahası elde ettiğinden bahsetmekte ve bu coğrafyada yer alan bugünkü Kuzey Afganistan, İran ve Irak gibi birçok ülkenin Selçuklu egemenliği altında bulunduğunun altını çizmektedir. Abazov, Selçukluların, Orta Asya Medeniyetinin "incileri" olan Harezmi, Merv, Belh, Herat ve Büyük İpek Yolu'nun üzerinde bulunan birçok şehirde hâkimiyet kurduklarını belirtmektedir.⁵

Yazar, Türkmenlerin İslâmlaşması süreci üzerinde de durmakta ve bu sürecin 11. ve 12. asırlarda başladığını belirtmektedir. Abazov'a göre İslâmlaşma süreci asırlar boyunca sürmüştür. Hatta, 17. asırda bile, yabancı seyyahların gözlemine göre, Türkmenlerin günlük yaşamında İslâm öncesi geleneklerin yaygın olduğu belirtilmektedir.⁶ Türkmenlerin İslâmlaşması, büyük ölçüde Süfîlerin eseridir.⁷

Aynı bölümde Moğol istilâsının Türkmenistan için yıkıcı etkisinden bahsedilmektedir. Moğol istilâsı sadece şehirleri yakıp yıkmakla kalmamış, Türkmenistan'ın sulama sistemini de yerle bir etmiştir. Bu yıkıcı etkiyle birlikte Türkmenistan'da birçok arazi çölleşmiş ve modern döneme kadar bu

4 Rafis Abazov, *Historical Dictionary of Turkmenistan*, s. LIV.

5 Abazov, *a.g.e.*, s. LV.

6 Abazov, *a.g.e.*, s. LVI.

7 Abazov, *a.g.e.*, s. LVI.

arazilerde tarım faaliyeti gerçekleştirilememiştir.⁸ Ancak şurası unutulmamalıdır ki, Cengiz Han'ın istilası Orta Asya için ne kadar yıkıcı olduysa da, Çağatay Hanlığı zamanında Orta Asya'nın altın çağlarından birini yaşadığı unutulmamalıdır. Nitekim, Moğol mirasından güç alan Timurlular Orta Asya'yı 15. ve 16. asırlarda medeniyetin zirvesine çıkarmışlardır. Uluğ Bey, Ali Şir Neva'i, Behzad ve hatta Babür Şah bu medeniyet birikiminin bir ürünüydü.

Kitabın Sözlük kısmı 174 sayfadan ve yaklaşık 300 maddeden oluşmaktadır. Sözlük kısmındaki maddeler de 20. asır ağırlıklıdır ve Türkmenistan'ı siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve etnik açıdan incelemektedir. Sözlükte yer alan maddelere örnek olması açısından "Eski Merv" ve "Ruhnâme" maddelerini kısaca şöyle aktarabiliriz:

Eski Merv (Margiana):

Horasan'ın ticaret ve sanayi merkezlerinden birisi....Antik Çağ'da önemli bir ticaret merkezi olan Eski Merv, Büyük İpek Yolu üzerinde önemli bir antrepo haline geldi. Merv şehri muhtemelen M.Ö. 7. ve 6. asırlarda kuruldu. M.Ö. 4. yüzyılda Merv şehri Büyük İskender tarafından fethedildi ve Büyük İskender'in ismiyle anıldı (Alexandria)....M.S. 7. Yüzyılda Araplar tarafından ele geçirilen Merv şehri Abbasiler (750-1258) döneminde önem kazandı. Abbasi Halifesi Me'mun, birkaç yıl Merv şehrinde kalmış ve Merv şehrinin Abbasislerin önemli bir siyasi merkezi haline getirmişti. Merv şehri en parlak dönemini 10. ve 11. yüzyıllarda Selçuklu idaresinde yaşamış ve şehir bu dönemde câmiler, medreseler, saraylar ve kervansaraylarla bezenmişti....1999 yılında UNESCO, Merv şehrini Dünya Mirası Listesi'ne dâhil etmiştir.⁹

Ruhnâme: Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov tarafından 1997-2001 yılları arasında yazılan ve 2001'in son aylarında yayınlanan kitap. Kitap beş bölümden oluşmakta ve Niyazov'un Türkmen milleti, Türkmenlerin menşei, Türkmen tarihi, Türkmen devlet geleneği ve Türkmen milletinin manevî değerleri hakkındaki görüşlerini içermektedir....Kitap, Türkmenistan hükümetinin katkılarıyla Rusça'ya, İngilizce'ye ve daha birçok dile çevrilmiştir. Kitap, okullarda ve üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmaktadır....Televizyonda ve gazetelerde de Ruhnâme'den alıntılar yayınlanmaktadır. Türkmenistan

8 Abazov, a.g.e., s. LXV.

9 Abazov, a.g.e., s. 108-109.

hükümeti 12 Eylül'ü Ruhnâme günü ilan etmiştir. 2004 yılı Eylül ayında Ruhnâme'nin 2. cildi yayınlanmıştır...¹⁰

Kitapta Sözlük kısmından sonra Ekler (Appendix) bölümü yer almaktadır. Ekler kısmında, Bağımsız Türkmenistan'ın ekonomisi, eğitimi, üretimi, teknolojisi ve taşımacılık sektörü vb. ile ilgili tablolara yer verilmektedir. Tablolar özenle hazırlanmış ve 2004 yılına ait verileri de ihtivâ etmektedir. Ekler kısmında ayrıca 1991 yılından bu yana yer isimlerinde yapılan değişiklikler liste halinde verilmiştir.

Kitabın son bölümünde, yine titizlikle hazırlanmış bir bibliyografya ile karşı karşıyayız. Bibliyografya kısmı, 37 sayfadan oluşmaktadır ve konu başlıkları halinde okuyucuya sunulmuştur. Bibliyografyanın konu başlıkları halinde düzenlenmesi, değişik ilgi alanlarına sahip araştırmacılara kolaylık sağlıyor. Bibliyografya'da ayrıca Türkmenistan ile ilgili önemli web sayfaları da sıralanmaktadır.

Türkmenistan ile ilgili literatürde önemli bir boşluğu dolduran kitap titiz bir çalışmanın ürünüdür. Özellikle, Türkmenistan tarihinin 20. asırla ilgili kısmı ile ilgilenenler için Abazov'un çalışması vazgeçilmez bir kaynaktır ve bu alanda yapılacak yeni araştırmaların nüvesini teşkil etmektedir.

10 Abazov, a.g.e., s. 134.